

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО
МОЗИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І.П. ШАМЯКІНА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
«СТАРОФЛОТСЬКІ КАЗАРМИ»**

АРКАСІВСЬКІ ЧИТАННЯ:

**ІСТОРИЧНІ ТА КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ:
ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

**МАТЕРІАЛИ
ХІ МІЖНАРОДНОЇ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

21-23 травня 2021 р.

Миколаїв
МНУ імені В.О. Сухомлинського
2021

УДК 902 : 908 : 929 : 93/94 : 327

ББК 63

А 82

Рекомендовано до друку рішенням правління Миколаївської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (протокол № 1 від 30 квітня 2021 р.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ГАВРИЛЮК Н.О. (доктор історичних наук, старший науковий співробітник), ГОСПОДАРЕНКО О.В. (кандидат історичних наук, доцент), КУЗОВКОВ В.В. (кандидат історичних наук), СМІРНОВ І.О. (кандидат історичних наук, доцент), СІНІКА В.С. (кандидат історичних наук), ТРИГУБ О.П. (доктор історичних наук, професор), ЧЕРНЯВСЬКИЙ В.В. (кандидат історичних наук)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

ДОБРОЛЮБСЬКА Ю.А. (доктор філософських наук, професор)

СТЕПАНЧУК Ю.С. (доктор історичних наук, професор)

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ЗА ВИПУСК: ГОСПОДАРЕНКО О.В.

А-82 Аркасівські читання: історичні та краєзнавчі дослідження: виклики та перспективи. Матеріали XI Міжнародної наукової конференції (21-23 травня 2021 р.). Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2021. 119 с.

До збірника увійшли матеріали доповідей і повідомлень учасників XI Міжнародної науково-практичної конференції «Аркасівські читання: історичні та краєзнавчі дослідження: виклики та перспективи».

Публікації присвячені актуальним питанням археології, історії, історії міжнародних відносин, етнології, історіографії та краєзнавства

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів історії та учнів ЗОШ, викладачів і студентів ВНЗ, а також для тих, хто цікавиться історією.

Матеріали подаються мовою оригіналу. Відповідальність за подану інформацію несуть автори.

УДК 902 : 908 : 929 : 93/94 : 327

ББК 63

© МНУ імені В.О. Сухомлинського

© Автори статей

З М І С Т

АРХЕОЛОГІЯ

Горбенко Кирило, Жирок Юрій <i>Господарське приміщення № 13-а «ближнього передмістя» городища Дикий Сад</i>	7
Генчев Валентин, Гребенников Віктор <i>Нова знахідка стели біля с. Березнегуватське</i>	12
Ласінська Маріанна <i>Дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя у другій половині ХХ століття</i>	14
Смирнов Леонід, Апунович Олександра <i>Археологічні дослідження лабораторії археології та етнології МНУ імені В.О. Сухомлинського у 2020 році</i>	18
Смирнов Олександр, Гембержевська Дар'я <i>Північноіонійський кратер з розкопок о. Березань 2004 року</i>	23
Шиян Любов <i>Трипільська культура у колекціях Вишнівецького палацу</i>	28

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Барсук Алена <i>«Летаніс Самавідца» як крыніца традыцыйнай гістарычнай рэпрэзентацыі</i>	32
Біліченко Лідія <i>Каторжний період життя поета-революціонера Олексія Гмирьова</i>	33
Бобіна Олег <i>Робітники Миколаєва у 1910-1913 рр.: соціально-політичне становище за матеріалами періодичної преси</i>	37
Бойко Аліна <i>Можливості врегулювання американо-китайських відносин після правління адміністрації Дональда Трампа</i>	41
Bondarenko Dmytro <i>Assassination as a Casus Belli Entrapment: Sarajevo (28 June 1914) and Moscow (6 July 1918). A Comparative Analysis</i>	43
Варга Беата <i>Угорські гайдуки й українські козаки на прикордонних територіях: порівняльно-історичний аналіз</i>	46
Вовчук Людмила <i>Іноземні консульства у Харкові (1920-30-ті роки)</i>	49
Гайдай Ольга <i>Українські історії успіху: Іван Герасимович Харитоненко</i>	52
Delibaltova Julia <i>Státní správa a jazyková otázka na Podkarpatské Rusi ve 20. Letech XX. Století</i>	55

Hubený David <i>Ročátky podkarpatoruského oddělení u košické soudní tabule</i>	59
Друзенок Ольга <i>Джерела вивчення старообрядницьких громад у БРСР в 1944-1965 роки (за матеріалами архівів Білорусі)</i>	63
Зарицька Олена <i>Створення «шиїтського півмісяця» як інструмент реалізації зовнішньої політики Ірану після Ісламської революції</i>	66
Коваль Геннадій <i>Питання замощення вулиць Одеси у роботі Одеської міської думи у березні-грудні 1902 року</i>	70
Кравець Олег <i>Китайсько-латиноамериканська гуманітарна співпраця у XXI ст.</i>	74
Кузовков Володимир, Рижик Дмитро <i>Олаф Трюггвасон: норвезький конунг на шляху «з варяг у греки»</i>	77
Мавдюк Мар'яна <i>Бібліотека Вишневецького палацу XVIII ст.: історіографія та джерельна база дослідження</i>	79
Маринченко Ганна <i>Боротьба з релігією на Миколаївщині у 1959 р. (за матеріалами начальника управління КДБ при РМ УРСР по Миколаївській області)</i>	82
Матвієнко Людмила <i>Вплив процесів реформування на поліетнічну складову населення наддніпрянської України в кінці XIX – на початку XX ст.</i>	84
Мирун Владислав <i>Головні аспекти литовсько-ординських міждержавних відносин у 14-15 ст.</i>	86
Михайлуца Микола <i>Кадри управління НКВС в Одеській області у роки Великого терору: «санация» партійними органами</i>	88
Морозова Ольга <i>Микола Антонович Гедройць – меценат, подвижник, засновник Миколаївського обласного художнього музею імені В.В. Верещагіна</i>	91
Савченко Віктор <i>«Руйнація Старого світу»: білогвардійський режим в останні місяці свого існування на Півдні України (січень-лютий 1920)</i>	93
Тригуб Олександр <i>П'ятидесятники Дніпропетровщини у післявоєнний час (1945-1953 рр.)</i>	97
Федоренко Михайло <i>Справа Кіца, як ілюстрація репресій проти п'ятидесятників Півдня України в добу пізнього сталінізму</i>	101
Фісун Анастасія <i>Функціонування народного суду в системі судоустрою радянської України</i>	106
Фомін Андрій <i>Соціальні проблеми інвалідів і «беріївська» амністія початку 50-х років XX ст.</i>	108
Хрящевська Людмила <i>Особливості впливу соціокультурних чинників на зростання значення міст Південної України</i>	110

Цубенко Валерія	
<i>Непересічна постать визначного вченого М.Г. Крейна в історії Одеського інженерно-будівельного інституту</i>	113
Чернявський Валерій	
<i>Сучасний український музей: у пошуках нової концепції</i>	116
Якубова Тетяна	
<i>Епістолярна спадщина про біографії власників книжкових знаків М.І. Петрова, В.Б. Антоновича: матеріали щодо вивчення й атрибуції автографів</i>	117

АРХЕОЛОГІЯ

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРИМІЩЕННЯ № 13-А «БЛИЖНЬОГО ПЕРЕДМІСТЯ» ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД

Кирило Горбенко¹, Юрій Жирок²

¹ Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
старший викладач
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: dikiyasad@ukr.net

² Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
студент 4-го курсу (спеціальність: історія та археологія)
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: urchik2225@gmail.com

Городище епохи пізньої бронзи Дикий Сад розташоване в історичній частині сучасного Миколаєва (роза вулиць Набережна та Артилерійська) (рис. 1). У культурно-хронологічному аспекті городище відноситься до постсабатинівського-білозерського часу (тудоровський варіант білозерської археологічної культури) доби пізньої бронзи (13/12 – 12/11 ст. до н.е.). Городище мало форму овалу, витягнутого по вісі Пд-Сх-Пн-Зх (загальна площа збереженої території сягає понад 4,0 га). Будівельні споруди розташовувалися рядами уздовж річки та практично примикали одна до одної, створюючи єдиний умовний архітектурний комплекс. Виходячи з топографічного розташування будівельних споруд, городище можна розподілити на три частини: «цитадель», «передмістя», «посад» (рис. 1).

Господарське приміщення № 13-а розташоване на території «ближнього передмістя» уздовж оборонного рову «цитаделі», біля приміщення № 13 (розкоп № 19 – південно-західна частина, кв. 15-17; 22-24; 33-35; 44-46). Загальна площа приблизно 40 м² (рис. 1, 2). Реперна позначка цієї частини становить 22,28 м над рівнем моря (північно-західний борт приміщення № 13). Рівень сучасної денної поверхні коливається від 22,40 м (західна частина) до 22,0 м (східна частина). Рівень виходу материкової поверхні фіксується на позначці 21,80-21,70 м. Культурний шар частково знищений будівельними залишками нового часу. Давнє заповнення фіксується тільки в ямах.

Верхній шар (глибина 0,1-0,25 м) насичений битими цеглинами, сміттям і сміттєвими ямами 20 століття, глинистими завалами та невиразною керамікою, що фіксувалася переважно у кв. 16; 33; 34; 44. Серед них керамічні фрагменти, кам'яний курант і кістка ВРХ зі слідами обробки. Найбільш яскравий посуд із цієї частини приміщення – ваза з лощеною поверхнею й упором у формі ручки (рис. 3: 1).

Наступний рівень (0,25-0,5 м) менш насичений артефактами. До найбільш значущих знахідок можна віднести фрагмент лощеної корчаги з орнаментом у вигляді округлої шишечки (кв. 34, рис. 3: 5), бронзове шило (кв. 34, рис. 3: 9) і фрагмент бронзового ножа (кв. 44, рис. 3: 8).

На рівні 21,93-21,73 м, над рівнем моря, у глинистому шарі проявилися плями п'яти ям (рис. 1, 2).

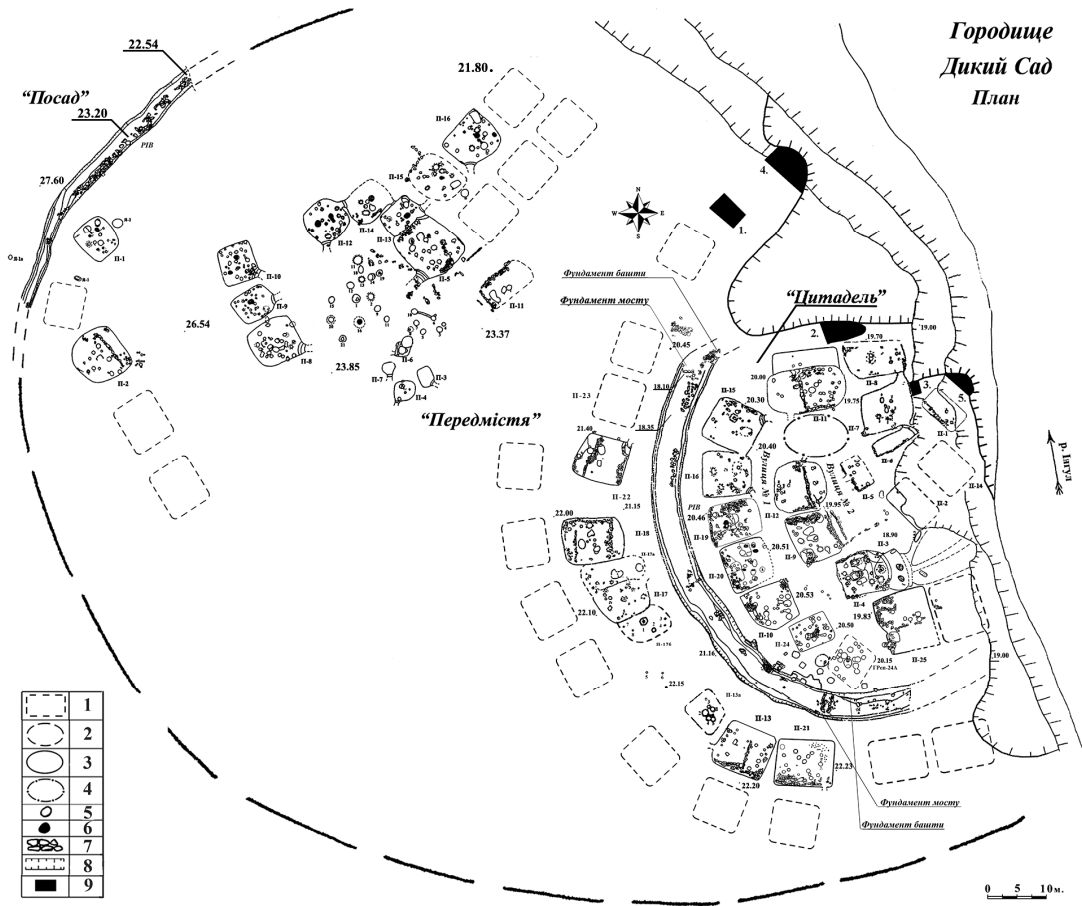

Рис. 1. План городища Дикий Сад

- 1 – межі ймовірних об'єктів; 2 – межі городища; 3 – контури приміщень;
4 – центральний майданчик; 5 – ями; 6 – вогнища; 7 – кам'яні кладки; 8 – річ;
9 – контури розкопів 1956 року.

Яма 1, відмітка 21,93 м (кв. 34), в плані майже округла (1,0×0,90 м, глибина 0,30 м), витягнута по осі Сх-Зх. Верхнє заповнення – гумус сірого, майже попелястого кольору з фрагментами кераміки (верхня частина горщика з орнаментом у вигляді овальних вдавлень), дрібні фрагменти трьох посудин (рис. 3: 10-11) і два астрагала. Заповнення ями однорідне – гумус попелястого кольору зі слідами органіки. Стінки ями глинисті, добре просушені, звужуються до дна. Дно округле. Нижній діаметр ями – 0,7 м. Яма господарського призначення.

Яма 2, відмітка 21,78 м (кв. 33; 34), у плані майже округлої форми (1,30×1,40 м, глибина 0,95 м), витягнута по осі Сх-Зх. Верхнє заповнення – гумус темно-сірого кольору з річковою черепашкою та рибними кістками. На глибині 0,10 м від рівня впуску ями – дрібні фрагменти кераміки та невеликий вапняковий бут (8 штук). Заповнення з цього рівня змінюється і переходить у гумус з домішками суглинку коричневого кольору. На глибині 0,30 м, у північно-західній частині заповнення ями, зафіксована кістяна ручка, ймовірно, для шила (рис. 3: 16). На глибині 0,80 м від впуску ями, зафіксовані залишки деревного

вугілля та дрібні камені (3 штуки). На глибині 0,85 м, у південно-західній частині ями, зафіксована велика кам'яна плита (0,35×0,43×0,05-0,055 м) (рис. 3: 17). Біля плити скупчення деревного вугілля і фрагменти кераміки (рис. 3: 12-15) зі слідами сажі (один фрагмент стіни з валиком, по валику овальні вдавлення). На глибині 0,90 м від впуску ями, по всій площі ями фіксується горілий ґрунт (товщина 0,02 м) з рибними кістками. Стінки ями рівні, глинисті, просушені, різко переходять у рівне піщане дно. Нижній діаметр ями 1,35 м.

Яма господарського або комплексного (господарсько-ритуального) призначення. Ймовірно, в ямі відбувалася ритуальна тризна, або певний виробничий процес (плита використовувалася для зберігання риби).

Яма 3, відмітка 21,73 м; (кв. 34; 45), у плані округлої форми (діаметр 0,70 м, глибина 0,4 м). Верхнє заповнення – гумус сірого кольору з вкрапленнями піщаного ґрунту жовтого кольору та невиразними дрібними фрагментами кераміки. Практично з верхнього рівня у північній частині ями зафіксовані вапнякові камені середнього розміру (9 штук). Під скупченням каменів ґрунт темніє (гумус темно-сірого кольору). На глибині 0,30 м від впуску ями, зафіксована стінка та донна частина горщика. На глибині 0,35 м від впуску ями, у західній частині ями, трапляються шматочки (деревне вугілля) та кістки тварин (трубчасті кістки і струг з ребра тварини), а також дрібні фрагменти кераміки (рис. 3: 22-24). Стінки ями глинисті, просушені, різко переходять у рівне глинисте дно (діаметр 0,70 м). Яма господарського призначення.

Яма 4, відмітка 21,78 м (кв. 23), в плані округлої форми (0,90×0,85 м, глибина 0,50 м), витягнута по вісі Пн-Пд. Верхнє заповнення – гумус сірого кольору з домішкою суглинку коричневого кольору. На глибині 0,25 м від впуску ями, ґрунт переходить у заповнення попелястого кольору з дрібними слабо виразними фрагментами кераміки, кістками тварин і дрібного вапнякового буту (5 штук). На глибині 0,45 м – залишки лиманної глини. У північній частині – залишки деревного вугілля і фрагменти кераміки (рис. 3: 22-24). Стінки ями рівні, глинисті, просушені, плавно переходять у дно. Дно глинисте, рівне, просушене (діаметр 0,90 м). Яма господарського призначення.

Яма 5, відмітка 21,78 м (кв. 23), в плані майже округлої форми (0,80×0,90 м, глибина 0,30 м), витягнута по вісі Сх-Зх. Верхнє заповнення - гумус сірого кольору. На глибині 0,15 м проявився горілий ґрунт темного кольору. На глибині 0,20 м у горілому шарі – фрагменти кераміки (рис. 3: 25-26), хребці риби (судак?) та кістки тварин – ребро ВРХ, можливо, знаряддя. У південній частині ями вапняковий камінь. Стінки ями глинисті прожарені, різко переходять в рівне глинисте дно (діаметр 0,80 м). Яма господарського призначення.

Виходячи з характеру заповнення ям і зафіксованих у них артефактів, можна стверджувати, що вони були споруджені практично одночасно і складають єдиний господарський комплекс. Ями 1, 3, 4, 5 – господарського призначення; яма 2 – господарсько-ритуального призначення.

Усі зафіксовані артефакти (рис. 3) є характерними для матеріалів городища та відносяться до білозерської археологічної культури. Виходячи з параметрів і характеру заповнення ям, можна констатувати факт, що вони виконували функцію господарських об'єктів (зберігання продуктів харчування або викиду відходів). При цьому яма № 2 могла використовуватися у двох варіантах – як

ритуальна (поховання плити антропоморфної форми, горілий ґрунт, сліди триз-ни), або як господарська (зберігання риби).

Отже, приміщення № 13-а з комплексом господарських ям, ймовірно, ви-користовувався жителями Дикого Саду як господарська прибудова до примі-щення № 13.

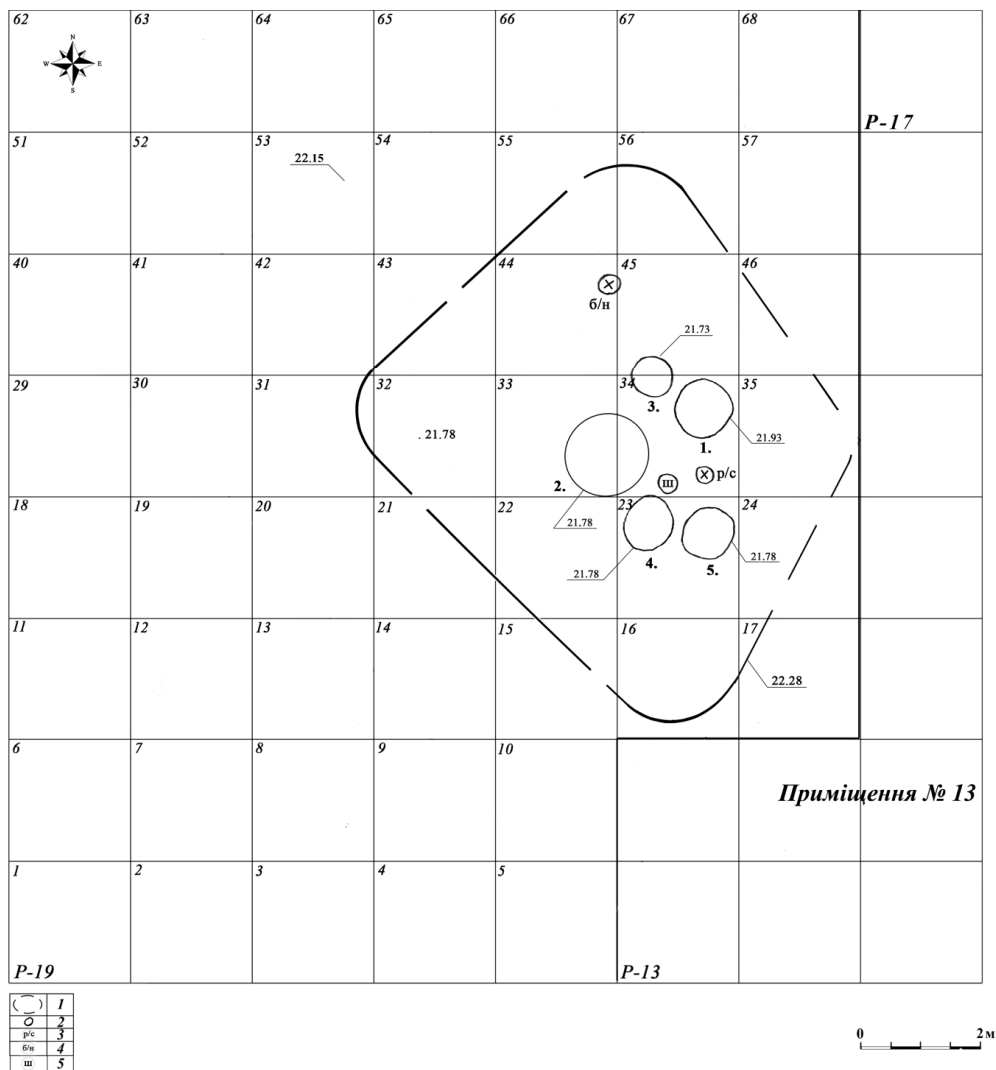

Рис. 2. План приміщення 13-а.
1 – контур приміщення ; 2 – ями; 3 – розвал посудини; 4 – бронзовий ніж; 5 – шило.

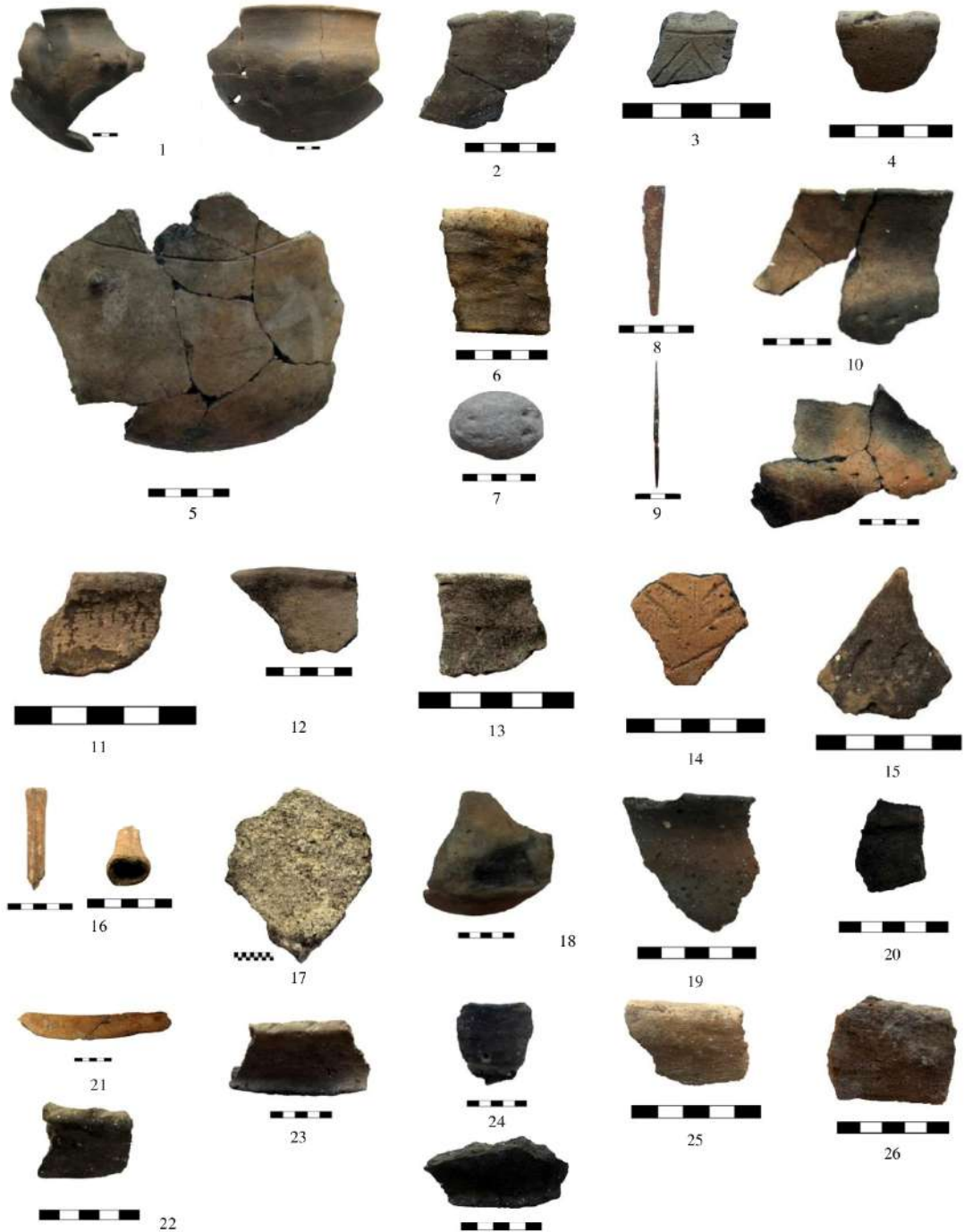

Рис. 3. Предмети з приміщення № 13-а.

Заповнення: 1-9.

Ями: 10-11 (яма 1); 12-17 (яма 2); 18-21 (яма 3); 22-24 (яма 4); 25-26 (яма 5).
 Кераміка (1-6, 10-15, 18-20, 22-26). Бронза (8, 9). Кістка (16, 21). Камінь (7, 17).
 горщики: 5, 11, 12, 13, 15, 20, 24; корчаги: 10; келихи: 3, 14, 18, 19; миски: 2, 4, 6, 22, 23, 25, 26;
 чаші: 1; бронзовий ніж та шило: 8,9; струг з ребра тварини: 21; кістяна рукоять: 16;
 курант: 7; антропоморфна стела: 17

НОВА ЗНАХІДКА СТЕЛИ БІЛЯ с. БЕРЕЗНЕГУВАТСЬКЕ

Валентин Генчев¹, Віктор Гребенников²

¹ Регіональний Ландшафтний Парк «Приінгульський»
науковий співробітник

Україна, Миколаївська область, Баштанський район, с. Софіївка
e-mail: gen4ev11@gmail.com

² Державна інспекція по охороні пам'яток культури в Миколаївській області
науковий співробітник

Україна, 54001, м. Миколаїв, вул. Декабристів, 34/1
e-mail: grebennikov.v2017@ukr.net

За останні десятиліття у південноукраїнських степах під час розкопок курганів і випадкових місцезнаходжень знайдено багато різних кам'яних витворів IV-I тис. до Р.Х., які досить повно висвітлені у науковій літературі. Але їх місце у духовній культурі та функціональне призначення у стародавнього населення викликає у дослідників ще багато питань.

В наш час у Північному Причорномор'ї в ареалі поширення культур енеоліту-ранньої бронзи знайдено близько півтисячі кам'яних статуарів, з них приблизно 200 – у Бузько-Інгульському межиріччі. Природно, що у зв'язку з постійними пошуковими роботами археологів і краєзнавців кількість їх постійно збільшується.

Кам'яні статуї на вершинах курганів (могил) почали привертати увагу вчених одночасно з початком вивчення самих курганів. У своїх описах земель, які були приєднані до Російської імперії в кінці XVIII – на початку XIX ст., вони відзначали велику кількість ідолів, що стояли на насипах. Це були, як правило, скіфські або половецькі статуї. З середини XIX ст., коли поступово розпочалися систематичні розкопки курганів, дослідники знаходили у них кам'яні стели більш раннього часу. Вивчаючи стратиграфію насипів вони стали відносити їх до доби енеоліту – ранньої бронзи. З часом стели поділили на аморфні, антропоморфні, морфологічні прототипи, менгіри, фалосоподібні й ін. Прив'язуючи їх до окремих поховань, археологи стали відносити їх до конкретних археологічних культур: давньоямної, кеміобінської, усатівської, катакомбної. Згодом з'явилися спроби поділити стели на різні типи, класи та підтипи.

Головним завданням даної публікації є визначення культурної належності знайденої стели, встановити її місце у сучасній типології та зробити спробу визначити місце антропоморфних статуарів у духовному житті стародавніх людей.

Восени 2020 р. місцевим істориком-краєзнавцем В.В. Генчевим у районі с. Березнегуватське Баштанського району Миколаївської області була знайдена кам'яна стела. Це вже друга стела знайдена ним біля цього села. Вона знаходилася у лісосмузі в 3,2 км на захід від села поблизу кордону з Кіровоградською областю. Можливо у лісосмузі її затягнули трактористи з якого-небудь розореного кургану, але поблизу місця знахідки курганів зафіксовано не було.

Тулуб стели має форму ромба, нижня частина якого сильно витягнута. Голівка чітко не виділена, похилі плечі починаються прямо з неї. Добре оброблена (обтесана) з усіх боків, особливо її верхня частина. Загальна довжина – 165 см, ширина у найширшому місці (в плечах) – 65 см. Далі вниз вона починає рівномірно звужуватися. У розрізі має підовальну форму, товщина її 40 см. Зроблена з гранітної цільної брили сірого кольору.

Найбільш близька до березнегуватської стели за формою та місцем знаходження, стела знайдена в кургані № 1 (перекривала поховання № 25) біля с. Старогорожене Баштанського району. За типологією розробленою Н.Д. Довженко, вона відноситься до типу 1, підтипу Б. Близька до неї за всіма параметрами і стела знайдена у кургані № 1 (курганна група № 4) в перекритті поховання № 6 біля с. Ковалівка Миколаївського району Миколаївської області. Статуар біля с. Старогорожене Н.Д. Довженко відносить до раннього періоду давньоямної культури і датує його кінцем IV тис. до Р.Х. (32-30 ст. до Р.Х.). До цього періоду, вірогідно, належить і березнегуватська стела.

У зв'язку із зазначеним, хотілося б висловити свій погляд на роль і місце антропоморфних стел у поховальному обряді давньоямних племен.

За нашим уявленням, мешканці конкретного племені або роду давньоямної спільності після поховання померлого, який користувався серед них повагою, і спорудження насипу над його могилою, встановлювали на вершині стелу, яка була відображенням особи покійного. Біля неї справляли поминальні тризни, приносили жертви померлому. У сучасному розумінні, це був наче фотопортрет покійного, який зараз ставлять на столі на поминках.

Іноді стели ставили у кромлехах під час спорудження кургану. Але у кромлехах, як правило, встановлювали аморфні стели, або менгіри. Звичайно, що вони також несли, якісь сакральні функції.

Через деякий, може досить довгий час, на цій території кочувало вже інше плем'я ямної культури. Коли у них помирала людина, вони ховали її у вже готовий курган. Встановлена раніш стела була для них чужою, тому що вона поставлена людині, яку вони не знали і, звичайно, не вшановували. Чужа стела не являлася для них предметом культу, натомість була готовою брилою для перекриття поховання, яку не треба було вирубувати десь на схилі балки або березі ріки і тягнути кілька кілометрів до кургану. Також для перекриття свого поховання вони могли перетягувати старі стели з навколишніх курганів. Так, у перекритті нового поховання з'явилися 2-3 кам'яні статури.

У свою чергу, своєму померлому співплеменними могли зробити нову стелу, яка б ототожнювала його особу. На стелі могли зобразити деякі речі, риси обличчя, стать або особливості життя, які були належні даній особі. Через деякий час цю стелу могла спіткати та ж доля, що й старі статуари. Підтвердженням того, що стели у перекриттях могил не були вже предметами культу, може бути й те, що в перекриттях вони іноді були розбиті на дві й більше частин ще у давнину. Тому що були тільки будівельним матеріалом і не більше. Про вторинне використання антропоморфних стел з втратою їх культового призначення також пише низка дослідників.

Таким чином автори приєднуються до думки тих вчених, які вважають, що кожна антропоморфна стела була зображенням якоїсь конкретної людини,

яка була шанована у племені (шаман, вождь тощо), а не належала якомусь загальному кумиру, наприклад, богу мертвих, або богам різних сил природи.

Непрямим підтвердженням цього можуть бути кам'яні зображення пізніх епох, зокрема половецьких, в яких чітко видно відображення конкретних людей. Більшість дослідників скіфського часу вважають, у кам'яних антропоморфних зображеннях скіфи відтворювали своїх царів або вождів.

В якості доказу цієї теорії можна навести і той факт, що при двох загальних рисах антропоморфних стел доби енеоліту – ранньої бронзи (схематичне зображення голови та плечей), вони усі відрізняються одна від одної за розмірами, формою, матеріалом, зображеннями на них. Лише деякі зображення можуть повторюватися (наприклад: стопи, герлигі), але без якої-небудь уніфікації.

Таким чином знайдена антропоморфна стела раннього етапу давньоямної культури, є типовим схематичним відображенням шанованого представника племені, який був похований у кургані. Дана пам'ятка вводиться до наукового обігу, як типовий зразок стародавнього образотворчого монументального мистецтва.

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Маріанна Ласінська

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
к.і.н., доцент кафедри історії
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: mariannalasinaska@gmail.com

Вивчення старожитностей Нижнього Побужжя у другій половині ХХ ст. відзначилася цілою низкою наукових відкриттів, здійснених плеядою видатних корифеїв вітчизняної археології. Всі періоди історії регіону були збагачені новими матеріалами за результатами цих досліджень.

Післявоєнна первісна археологія у Нижньому Побужжі позначена потужними археологічними відкриттями й іменами видатних археологів, що їх здійснили: В.І. Маркевич і В.М. Даниленко, з їх відкриттям найдавніших землеробських центрів, Т.С. Пасек і Е.К. Черниш, з їх «докерамічним неолітом» у Побужжі. Невирішеним для цього періоду лишається питання періодизації. Тим не менш, дослідження дали значні результати у розв'язанні питання заселення території України, довівши, що давні люди переселялися з регіону Півдня (Північного Причорномор'я) на Північ.

Беззаперечно період II половини ХХ ст. у вивченні археологічних пам'яток кам'яної доби пов'язаний з іменем Володимира Никифоровича Станко. У 1980-х роках В.Н. Станко, разом із С.П. Смоляніним виділив Анетівську археологічну культуру, опублікувавши результати досліджень у колективній монографії «Пізньопалеолітичне поселення Анетівка II. Питання історико-культурної періодизації пізнього палеоліту Північного Причорномор'я» (1989 р.).

Для кінця ХХ ст. характерна поява нового покоління археологів-

дослідників первісних старожитностей у регіоні Нижнього Побужжя, що неодмінно відбивається у чисельних публікаціях: І.В. Піструїл, В.І. Нікітін, К.В. Горбенко, В.В. Кулаков, В.Б. Гребенников, Ю.С. Гребенников, І.О. Снитко, В.М. Фоменко тощо. Їх напрацювання значущі та потребують окремого ґрунтовного дослідження й осмислення результатів.

Серед найбільш значущих відкриттів пам'яток сарматської доби на території Нижнього Побужжя у цей період слід відзначити роботу Південнобузької експедиції Інституту археології АН УРСР, що тривала з 1969 по 1975 рр. під керівництвом Г.Т. Ковпаненко (охоронні дослідження в зоні будівництва Очаківської зрошувальної системи). На правому березі Південного Бугу було досліджено 55 курганів, що містили біля 470 поховань різних історичних епох – від неоліту до XIV ст. н.е.

Загалом, на півдні України в межах Нижнього Побужжя було досліджено близько 100 поховань II ст. до н.е. – III ст. н.е. експедиціями: ІА НАНУ (О.М. Лєсков, А.І. Тереножкін, В.І. Бідзиля, О.І. Кубишев, Г.Л. Євдокимов, О.В. Симоненко, Е.В. Черненко, В.В. Отрошенко, Ю.Я. Расамакін, Г.Т. Ковпаненко, В.І. Фоменко, І.М. Шарафутдінова, О.Г. Шапошникова, В.М. Корпусова, О.О. Щепинський); Миколаївського та Херсонського музеїв (В.І. Нікітін, І.Д. Ратнер). Серед найбільш яскравих знахідок можна виділити поховання знаті у Ногайчинському кургані (1974 р., О.О. Щепинський) та у с. Весняне (1992 р., О.В. Симоненко). Накопичення археологічного матеріалу призвело до появи значної кількості друкованої наукової літератури з історії та археології кочовиків.

Спроба узагальнення матеріалів з історії сарматів досліджуваного регіону мала місце у монографії М.Б. Щукіна та докторській дисертації О.В. Симоненка. Останній у своїй роботі «Сармати Північного Причорномор'я. Хронологія, періодизація та етнополітична історія» (1999 р.) докладно проаналізував періодизації історії вивчення сарматів Північного Причорномор'я, такі, що є наявними у сучасній українській історичній науці. О.В. Симоненко підкреслив, що вони базувались як на визначених історичних подіях, так і на спостереженнях за розвитком наукового знання у сарматознавстві.

Винятковою у цьому сенсі стала монографія доктора історичних наук, професора Одеського національного університету імені І.І. Мечникова О.М. Дзиговського «Нариси історії сарматів Карпатсько-Дніпровських земель» (2003 р.). Вказана праця містить історіографію, огляд джерел, характеристику поховального обряду, хронологію домінуючих типів речей.

Окремих публікацій заслуговує розгляд історії та історіографії дослідження класичних і скіфських старожитностей Нижнього Побужжя. Зупинимось лише на декількох аспектах. Видатними дослідниками в означений період були: М.Ф. Болтенко, П.Й. Каришковський, Л.М. Славін, І.С. Свенцицька, В.Д. Блаватський, В.В. Лапін, Д.Є. Чистов, С.Б. Буйських, С.Д. Крижицький, І.О. Снитко й ін. Упродовж другої половини ХХ ст. були істотно розширенні знання про пам'ятки о. Березань, стародавньої Ольвії та її хори.

Відкриття у Північному Причорномор'ї пам'яток, споріднених з черняхівською культурою (до них тоді відносили і деякі античні городища римського часу зі знахідками сіроглиняної кераміки), викликало необхідність їх детального дослідження та співставлення із черняхівськими старожитностями Лісостепу. З цією метою у 1950 р. загін Буго-Дніпровської експедиції ІА АН УРСР під ке-

рівництвом Е.О. Симоновича провів розвідки по берегах Тилігульського лиману.

У 1951-1952 рр. Інгулецька експедиція під керівництвом Л.М. Славіна продовжувала розпочате А.В. Добровольським вивчення берегів р. Інгулець. Було відкрито декілька нових поселень, а у таких населених пунктах, як Афана-сьєвка, Снігурівка (Отбедо-Василівка, в публікації Л.М. Славіна цей населений пункт, відомий за згаданою вище роботою А.В. Добровольського, та названий Снігурівським поселенням), Даріївка, Нове Кондаково закладені розкопи. Скрізь знайдені рештки кам'яних будівель.

Дослідження взаємовідносин пізньоскіфського та черняхівського населення проводила Н.Г. Єлагіна (1953 р.). У ці ж роки, у зв'язку з роботами в зоні будівництва Каховського водосховища, проводились дослідження поселень Берислав, Дудчани, Каїри. Автори розкопок підкреслювали відмінність цих пам'яток від черняхівських поселень лісостепової зони. Інакше підійшов до цього питання Е.О. Симонович, вдосконаливши теорію Н.Г. Єлагіної, він підкреслив існування у Північно-Західному Причорномор'ї у 1-их ст. н.е. двох типів поселень.

До 1960-х років відомі поселення з керамікою черняхівського типу у Північному Причорномор'ї нараховувались вже десятками. Дослідники відмічали подібність їх керамічних комплексів з черняхівським, але про культурну приналежність висловлювались з обережністю. Під час складання археологічної мапи всі відомі до того часу причорноморські поселення подібного типу були виділені в окрему групу «поселень кам'яного будівництва», культурна приналежність котрих визначена як спірна.

Новий етап у вивченні причорноморських старожитностей початку нашої ери настає після відкриття у 1962 р. Є.О. Симоновичем перших могильників, пов'язаних з уже відомими поселеннями. Один з них відноситься до поселення Вікторівка II на Березанському лимані, інші розташовані поблизу сіл Коблеве та Ранжеве на Тилігульському лимані. Відомості про поселення доповнювались розкопками поблизу с. Тилігуло-Березанки на правому березі Березанського лиману, де археолог дослідив два заглиблених в ґрунти житла й одне наземне. До середини 1960-х рр. виявлення десятків черняхівських пам'яток між гирлами Дністра і Дунаю показало широке їх поширення й у цій частині Північного Причорномор'я.

Не дивлячись на зростаючий з кожним роком об'єм матеріалів по черняхівським пам'яткам Нижнього Побужжя, до сьогодні не існує загальної думки про їх співвідношення з черняхівськими старожитностями Лісостепу та Степу. Те ж саме стосується й етнічних інтерпретацій.

Розкопки черняхівських пам'яток, ще активно продовжувались у 1970-80-х рр., але вже у 1990-х рр. значно скоротились. У ці роки поглиблюється вивчення й аналіз накопичених матеріалів. Результатом плідних наукових робіт на цій ниві стали кілька монографій видатних вчених: І.С. Винокур, Е.О. Рікман, А.Т. Сміленко, В.Д. Баран, Г.Ф. Нікітіна, Б.В. Магомедов та ін., а також велика кількість статей. І лише на початку ХХ ст. дослідження черняхівських старожитностей значно активізувалися.

Вивчення пам'яток гунської доби у другій половині ХХ ст. позначилось цілою низкою відкриттів. В останні десятиліття ХХ ст. пам'ятки доби панування гунів у Східній Європі та періоду після падіння гунської «держави» у Панонії, як і раніше лишалися в центрі уваги дослідників. З'явилися нові публікації, статті,

монографії, в яких піднімалися різні питання та проблеми гунської археології. У 1994 р. у Санкт-Петербурзі побачила світ ґрунтовна праця І.П. Засецької «Культура кочовиків Південно-Руських степів у гунську добу (кінець IV – V ст.)». Запропонована до публікації монографія була закінчена у 1982 р. і здана до видавництва Інституту археології (Москва) до серії «Звід археологічних джерел», де вона перебувала до 1992 р. При підготовці видання авторкою були внесені зміни та доповнення у зв'язку з публікацією результатів нових археологічних досліджень, що були надруковані у 1982-1992 рр. При цьому, проблему датування гунських пам'яток, авторка, яка тривалий час вела дискусію з А.К. Амброзом, в опублікованій монографії, що вийшла вже по смерті А.К. Амброза, лишила на свою користь. Тому висновки І.П. Засецької, так само як і до того висновки А.К. Амброза, вимагають додаткової перевірки й уточнень.

Ще одна проблема, на якій хотілося б зупинитися, стосується походження європейських гунів та їх взаємозв'язку з центральноазіатськими племенами хуну (сюнну). З цього питання у літературі існують дві діаметрально протилежні точки зору. Одні дослідники категорично проти ототожнення цих народів, інші, навпаки, вважають їх єдиними в етнічному відношенні.

У другій половині ХХ – початку ХХІ ст. об'єктом дослідження стала соціальна структура аварського суспільства за матеріалами археологічних пам'яток. Вітчизняні дослідження аварських старожитностей базувались на науковому доробку зарубіжних авторів. Найбільшим досягненням вчених у галузі вивчення аварського феномену стала комплексність і ґрунтовність. Перелічимо основні підходи до питання дослідження аварської історії. *Перший* з них полягає у тому, що дослідження торкаються історії авар лише у контексті загальноісторичної тематики (праці А. Васильєва, О. Гуревича, І. Медведєва, В. Тараторіна, О. Корсунського та Р. Гюнтера). *Другий* пропагує ідею вивчення аварської історії у контексті історії слов'янських народів (праці Д. Іловайського, П. Третякова, Г. Вернадського, С. Алексєєва, Н. Мерперта, Н. Кьорера, В. Пузанова). *Третій* – розглядає зовнішньополітичні аспекти в контексті політико-дипломатичних відносин з Візантією (Ф. Успенський, Н. Пигулевська, Г. Літаврін, М. Бібіков, С. Дмитріїв, П. Шувалов, Я. Боровський, В. Сиротенко, О. Творогов). *Четвертий* – вивчає процес становлення франкської держави на фоні аваро-франкського протистояння (праці М. Горелова, А. Левандовського, В. Роніна). *П'ятий* підхід полягає у проведенні досліджень на основі аналізу археологічних матеріалів, присвячених епосі Великого переселення народів і процесів взаємовпливів племен цього періоду, впливу гунської експансії, а також етногенетичних досліджень (праці М. Артамонова, А. Бернштама, П. Третякова, В. Сєдова, М. Мерперта, В. Буданова, І. Гавритухіна). Всі дослідники останньої групи розглядають історію аварської держави з позиції Цивілізаційного підходу, коли взаємовідносини між каганатом і Візантією позиціонуються, як взаємовплив двох цивілізацій, що знаходились на різних рівнях культурно-політичного та соціального розвитку. Сучасна вітчизняна історична наука акцентує свою увагу на питаннях, котрі пов'язані, перш за все, з археологічним вивченням пам'яток аварської історії, а також з більш детальним аналізом вже раніше опублікованих, але мало вивчених матеріалів.

Так виглядає стислий огляд історії археологічних досліджень регіону Нижнього Побужжя у другій половині ХХ ст.

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛАБОРАТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ ТА
ЕТНОЛОГІЇ МНУ імені В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО У 2020 РОЦІ**

Леонід Смирнов¹, Олександр Апуневич²

¹ Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
фахівець лабораторії археології та етнології
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: gnom-8@ukr.net

² Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
фахівець лабораторії археології та етнології
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: alexapunevich@gmail.com

У даній публікації розглядаються археологічні розкопки та розвідки лабораторії археології та етнології Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського упродовж 2020 р. Роботи проводились як окремо, так і у співпраці в рамках договорів з Інститутом археології НАН України, Комунальним закладом «Миколаївський обласний Центр національно-патріотичного виховання, туризму та краєзнавства учнівської молоді» Миколаївської обласної ради. І, звісно, у ході археологічної практики університету.

Одним з головних напрямів роботи Лабораторії є дослідження городища бронзового часу Дикий Сад, здійснювані під керівництвом старшого викладача кафедри історії К.В. Горбенка. Зміст цієї діяльності детально описаний в окремому матеріалі.

Другим вектором досліджень є антична доба на території Північного Причорномор'я, яка у звітному році представлена двома експедиціями на території Миколаївської області.

Перша з них – Березанська, під керівництвом наукового співробітника ІА НАН України, старшого викладача кафедри історії МНУ імені В.О. Сухомлинського О.І. Смирнова. Робота була сконцентрована на подальшому вивченні ділянки західної прирізки до розкопу «Т», дослідження на якій доведене до рівня культурних шарів архаїчного часу та похованого гумусу. Таким чином, розчистці піддалися кв. В-III 200, В-IV 143-144, 161-164, 181-184 та, частково, північні частини кв. В-III 200-204 (за планом Д.Б. Беленького). Площа дослідженої у 2020 р. ділянки склала близько 250 м².

Залишки архаїчного культурного шару на дослідженій ділянці являють собою підсипку незначних западин на площі поселення, утворених природнім рельєфом і старими котлованами споруд, здійснену з метою нівелювання давньої денної поверхні під регулярну наземну кам'яно-сирцеву забудову. Потужність шару нівелювання на різних ділянках досягає 0,38 м.

У цьому горизонті на різних ділянках розкопу зафіксовано два глинобитних майданчики, що, можливо, виконували роль віттарів (віттар у даному горизонті досліджений на ділянці «ГШ»). Вони являють собою прямокутні обпалені підвищення з глини червоного кольору з похилими бортами, вмурованими у давню денну поверхню. На поверхні майданчиків фіксуються сліди сильного термічного удару внаслідок якого споруди набули твердої форми, однак слідів

потужного прокалу не зафіксовано. Це дає право на припущення, що постійне вогнище на їх площі не розводилося, а обпалені вони була лише один раз по завершенню монтажних робіт. Обидва майданчики частково зруйновані. Глинобитний майданчик № 274 (табл. 1:2) має розміри верхньої площини 0,42 (збережена частина) × 0,50 м, основи – 0,50 (збережена частина) × 0,65 м, висоту – 0,07 м. Розміри верхньої площини глинобитного майданчику № 280 (табл. 1:3) – 0,55 (збережена частина) × 0,49 м, основи – 0,67 (збережена частина) × 0,69 м, висота – 0,13 м.

Аналог даним майданчикам, щоправда, прикрашений по периметру рельєфним орнаментом у вигляді відбитку плетеної мотузки, відкритий при розкопках приміщення будівельного комплексу 1 ділянки «ГШ» на північний схід від розкопу «Г».

Передували нівелюванню даної частини поселення на цій ділянці дві напівземлянки та ряд господарських ям.

Друга антична експедиція під керівництвом методиста МОЦНПВТК УМ, наукового співробітника НІАЗ «Ольвія» Д.В. Бондаренка, яка досліджує античну пам'ятку Вікторівка I.

Мета робіт польового сезону 2020 р.: початок дослідження зольного пагорба, майже повністю зруйнованого грабіжницькою діяльністю та береговою абразією. Пагорб розташований на прибережному мису, на північ від розкопаного зольника-жертвника № 1 архаїчного часу. Означений мис утворений береговою прірвою та відрогом глибокої новоутвореної балки. З метою дослідження південної частини зольного пагорба розбито північну прирізку до розкопу «Г» загальною площею 198 м². Таким чином, загальна площа розкопу «Г» склала більше 500 м².

Стратиграфія розкопу має наступну послідовність: шар гумусу, темножовтоглинистий шар, давній гумус, материк (глина жовтого кольору).

Дослідження пагорба показало, що він являє собою зольний насип (зольник № 3) діаметром понад 10 м і висотою – до 0,80 м. Своєю східною частиною пагорб примикає до берегової прірви, а численні грабіжницькі перекопи ускладнюють точне визначення його діаметру. Основою зольника слугує шар похованого гумусу, що має горизонтальну підрізку у три уступи у напрямку берегової прірви (із заходу на схід). Перепад висот – до 0,45 м.

Зауважимо, що досліджений у 2020 р. зольник суттєво відрізняється від розкопаних раніше об'єктів Вікторівського святилища. Цей зольник, на сьогодні, єдиний, сформований на давній денній поверхні без використання значних штучних заглиблень.

У зольному насипі знайдено чисельний матеріал пізньоархаїчного та ранньокласичного часу. Вірогідно, початок його формування відбувався синхронно зі спорудженням зольнику № 1.

Біля південного підніжжя пагорба, частково перекриті розплилим зольним насипом, зафіксовані дві жертвні ями.

Одна з них (№ 4) досліджена безпосередньо біля берегової прірви (мал. 1:б). Східна її частина зруйнована абразією. Яма має складну структуру з багаторівневими уступами-сходишками. Впуск до уступів фіксується з рівня материка. До округлої горловини ями ведуть п'ять розташованих по периметру уступів. Діаметр верхнього складає 6 м, кроки уступів-сходинок – 0,30-1,25 м,

висота також різниться – 0,17-0,67 м. Таким чином, безпосередня горловина ями знаходиться на глибині 1,93 м від рівня материка. Діаметр горловини центральної ями – 1 м, глибина – 1,3 м. Загальна глибина ями разом з уступами – 3,23 м. Центральна яма має циліндричну горловину висотою 0,85 м, нижче якої, майже під прямим кутом, в усі борти ухорде глибокий (0,50-0,75 м) і надзвичайно вузький (вистою – до 0,5 м) підбій. Дно ями та стінки підбою носять на собі сліди термічного удару і, водночас, на них відсутні будь які залишки сажі. Складається уявлення, що після процесу горіння дно та борти ями ретельно вичистили від слідів кіптяви.

Заповнення ями та уступів складається із золи з фрагментами кераміки доби архаїки, кісток тварин, уламків черепашок молюсків та каміння вапняку. При розчистці центральної ями на глибині 0,80 м від її горловини та 2,70 м від рівня впуску в уступи зафіксоване парне поховання кози та собаки. Розташування скелетів свідчить про синхронне укладання туш тварин.

Кістяк собаки займає північно-східну частину ями. Тварина укладена на правий бік, задні та права передня лапа підігнуті під тулуб, ліва передня лапа та голова відкинуті ліворуч. Голова собаки орієнтована на північний схід. У південній частині ями, головою на південний захід, на правий бік укладена коза. Її передні лапи випростані у бік голови. Задня частина скелету частково перекриває собачий кістяк.

На захід від описаної ями розташовувалася інша – простішої конфігурації, але значно більших розмірів. Яма № 5 має округлу в плані та дзвонеподібну в розрізі форму. Її розміри по впуску – 3,60×3,25 м, по дну – 4,03×4,16 м, глибина – 3,17 м, висота горловини – 1,5-1,75 м. Яма заповнена темножовтоглинистим ґрунтом та золою, в заповненні зустрічаються кераміка, кістки тварин, уламки черепашок молюсків та каміння вапняку. Аналіз знахідок дозволяє віднести засипку ями до класичного часу, що заповнює хронологічну лакуну між двома, раніше зафіксованими хронологічними періодами у функціонуванні пам'ятки. Як і в ямі № 4, її нижні стінки та дно носять на собі сліди прокалу без залишків кіптяви. У нижній частині ями фіксуються шари заливки (зат'юків?) з прошарків материкової глини та давнього гумусу, між якими фіксуються лінзи золи.

Описані особливості ям, разом з їх розташуванням в безпосередній близькості від зольників, можуть наштовхувати на думку про те, що вони слугували для ритуальних вогнищ, в яких, вірогідно, спалювалися жертвоприношення. Ймовірно, після актів спалювання, сліди горіння разом із золою ретельно вичищалися і зсипалися у зольники.

Ще одна яма (№ 6) незрозумілого призначення зафіксована біля північно-східного краю зольника № 3. Вона мала округлу в плані та циліндричну в розрізі форму з розмірами по впуску 1,30×1,15 м, по дну – 1,16×1,02 м і глибиною – 0,26 м. Заповнена вона темножовтоглинистим ґрунтом з одиничним матеріалом пізньоархаїчного часу.

Наступним вектором роботи лабораторії є археологічні розвідки. У серпні 2020 р. були обстежені три поселення та близько 70 курганів. Майже всі пам'ятки страждають від регулярної руйнації внаслідок сільськогосподарської діяльності, щодо чого складені відповідні акти в управління культури, національностей і релігій Миколаївської облдержадміністрації.

Ташине-І. На площі пам'ятки скрізь прослідковувалися виходи каміння та

підйомний матеріал. На невеликій ділянці проведена зачистка. Це частина кладки фундаменту наземної споруди, складеної у постелистій однорядній регулярній системі. Зберігся один ряд кладки, фасад не прослідковується. При розчистці кладки знайдено уламки тарних амфор і кухонних посудин. Слід відзначити знахідку відмінної збереженості бронзової фібули-застібки. На березі лиману в межах поселення також був знайдений під'ятник з вапняку. Всі артефакти належали носіям черняхівської археологічної культури (II-IV ст.).

Поселення Новопетрівка-I знаходилося на південно-західній околиці села. На пам'ятці знайдено фрагменти тарних амфор і великої господарської посудини. Найцікавіша знахідка – крупна намистина, виготовлена римськими майстрами з прозорого зеленого скла, датована IV ст.

Поселення Новопетрівка-II розташовувалося між північно-східною околицею села та східною межею кладовища. На розореному полі знайдено чисельні уламки буту черепашнику, а також фрагменти кераміки та кісток тварин. Зібраний матеріал відноситься до двох хронологічних періодів. Черняхівським часом датуються уламки амфор, кухонних ліпних і гончарних посудин, сіролощених глеків.

На цьому ж полі зібрано колекцію предметів XVIII-XIX ст.: уламки керамічних кухонних горщиків і глеків, великої миски з жовтою поливою, поліхромних столових посудин (як місцевого, так і турецького походження), а також вінчик залізного казана. На особливу увагу заслуговує сіроглиняна люлька, оздоблена трьома рельєфними розетами та прокресленими лініями по нижній частині чаші. Вони, вірогідно, належать невідомому в науці і не позначеному на картах хутору XVIII-XIX ст.

Виходячи з висновків невеликих розвідок, нами були обстежені на нанесені на карти три об'єкти черняхівської культури та виявлений новий археологічний об'єкт Османського часу. Висока концентрація поселень черняхівської культури на берегах маленьких степових річок вписується у контекст відомих пам'яток локальної групи черняхівських старожитностей Північно-Західного Причорномор'я. Подальші розвідки обов'язково приведуть до відкриття нових пам'яток на берегах річок Сосік і Царега. Планомірні дослідження Ташине-1, Новопетрівка I і Новопетрівка II є перспективними та, на жаль, за браком фінансування не заплановані у найближчий час.

У листопаді-грудні 2020 р. в рамках проєкту розширення траси М-14 в межах Миколаївської області, від об'їзного повороту Херсонської траси в районі села Матвіївка до села Шевченково на кордоні з Херсонською областю (у межах Вітовського району за старим територіальним поділом) було проведене обстеження. За історико-бібліографічними, архівними й офіційними даними на опрацьованій території проєктованого будівництва ділянок автомобільної дороги М-14 142 800-158 500, 158 500-159 500, 159 500-161 909, 171 000-176 586 в обхід м. Миколаїв розташовано 9 відомих об'єктів археологічної спадщини. Хронологічно вони датуються від епохи раннього бронзового часу (друга половина IV тис. до н.е. – середина III тис. до н.е.) до XIX ст. Абсолютну більшість об'єктів (91%) становлять курганні поховання (кургани), що відповідає фізико-географічним умовам території (високі плато над поймою річки Інгул).

Проведено огляд об'єктів археології, нанесено на мапи та прив'язано до сітки координат за допомогою GPS. Усі кургани пошкоджені внаслідок сільськогос-

сподарської діяльності. Відносно цього зроблено актування порушень, а матеріали передані до управління культури, національностей і релігій Миколаївської облдержадміністрації. Курган № 6 входить до зони розширення траси М-14 і потребує наукового дослідження до початку будівельних робіт.

Також у листопаді 2020 р. представниками Баштанської районної адміністрації та Баштанського краєзнавчого музею (член спілки археологів України О. Требух) повідомлено про виявлення під час сільськогосподарських робіт кам'яного ящика та вапнякових плит на території Кашперо-Миколаївської сільської ради Баштанського району Миколаївської області. Прийнято рішення про виїзд на місце та фіксування порушення об'єктів археології. Після огляду проведено охоронні дослідження двох поховань.

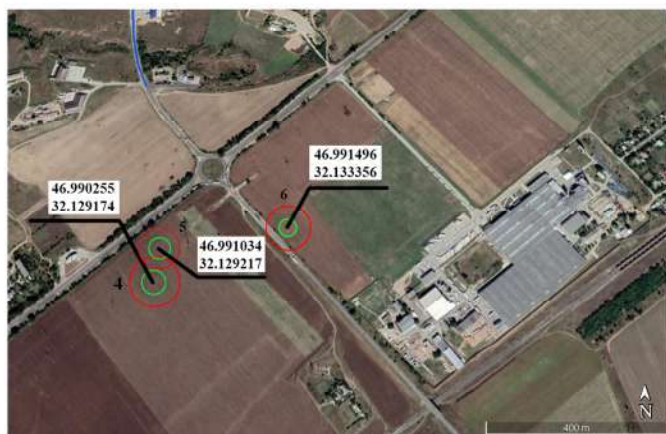
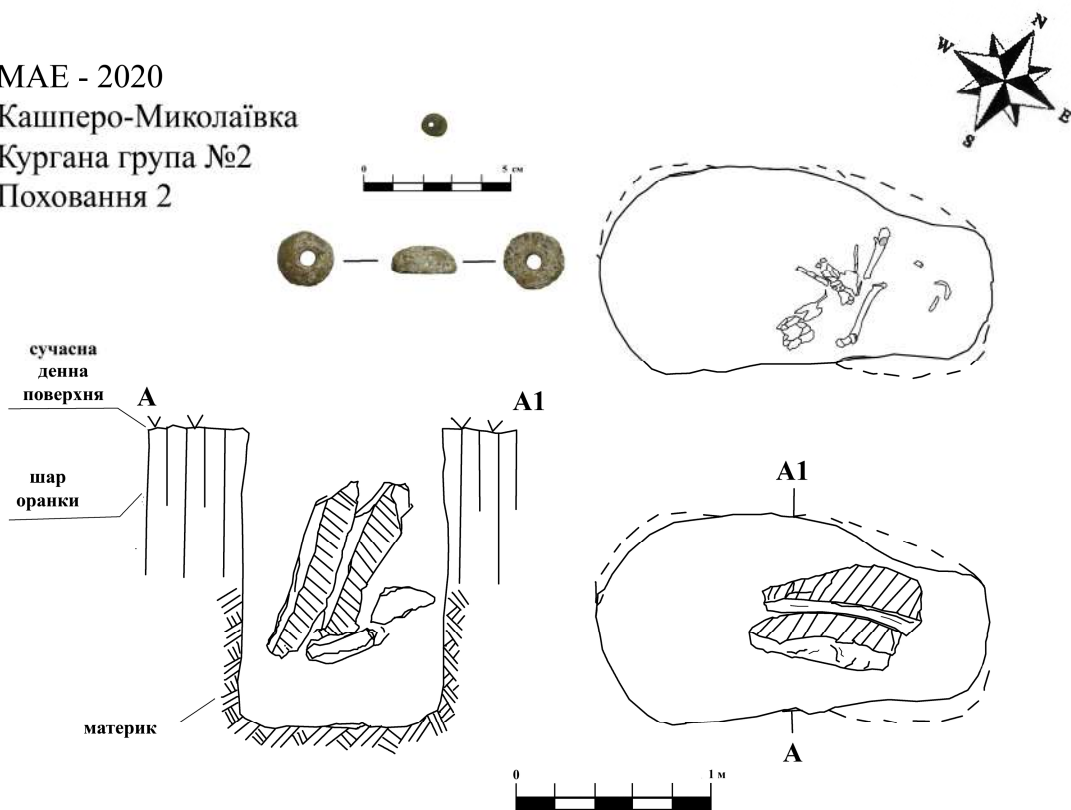
Поховання № 1 – курганна група № 2 Кашперо-Миколаївської сільської ради. Виявлено на верхівці кургану № 2 кам'яний ящик. Ящик вкопаний у материк, має форму прямокутника і є спорудою, складеною з шести кам'яних плит: чотири плити поздовжні, дві поперечні. Орієнтований по вісі захід-схід. Висота ящика – 0,76 м. Дно з материкової глини по центру досліджено стовпову яму, глибиною 13 см, діаметром 24 см. Плити добре підігнані одна до одної. Поверхні плит гарно оброблені. Поховання пограбоване, залишків скелету не виявлено. Інших артефактів виявлено не було. Виходячи з аналогій досліджених курганних поховань у Поінгуллі, можемо віднести споруду до кемі-обінської археологічної культури.

Поховання № 2 – курганна група № 2 Кашперо-Миколаївської сільської ради. Виявлено в полі плиту від перекриття поховання. Поховання пограбоване, плити перекриття завалені у поховання. Яма прямокутної форми, орієнтована захід-схід з широтним відхиленням. У похованні виявлені залишки скелету, переміщені більш у центр поховання. Залишки грабіжницького ходу досліджені зі східного боку. Залишки поховального інвентарю репрезентовані однієї намистиною та свинцевим пряслицем (ворворкою). Виходячи з елементів поховального інвентарю, відносимо поховання до скіфського часу.

Перше відноситься до періоду середньої бронзи, а друге до періоду раннього залізного часу, що повністю відповідаю загальній тенденції курганних поховань середньої течії р. Інгул і має низку аналогій. Слід зауважити, що майже 90 відсотків курганів Миколаївщини висотою до двох метрів страждають від регулярного знищення внаслідок сільськогосподарських робіт.

До всіх робіт були залучені співробітники лабораторії археології та етнології МНУ імені В.О. Сухомлинського та студенти старших курсів спеціальності 032 «Історія та археологія». Сподіваємося на подальші дослідження та повномасштабні археологічні роботи, які, на наш погляд, дозволять більш точно розкрити характер, структуру й особливості археології у контексті історичних подій нашого краю.

МАЕ - 2020
 Кашперо-Миколаївка
 Кургана група №2
 Поховання 2

М 14

Березанський район

ПІВНІЧНОІОНІЙСЬКИЙ КРАТЕР З БЕРЕЗАНІ

Олександр Смирнов¹, Дар'я Гембержевська²

¹ Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського,
НІАЗ «Ольвія» НАН України
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: smyrnovl@ukr.net

² Чорноморський національний університет імені Петра Могили
студентка спеціальності «Історія та археологія»
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10
e-mail: gemberzhevskaya@gmail.com

Кераміка є самим масовим археологічним матеріалом при вивченні античних пам'яток Нижнього Побужжя. Саме вона виступає типологічним і хронологічним маркером багатьох об'єктів. Поділяється на основні типи: тарний, столовий, кухонний і вотивний-релігійний. Розглядаючи статистичні показники, науковці структурують торгівельні відносини у регіоні в різні періоди існування грецьких колоній і вивчають імпорتنі відносини та місцеву специфіку виробництва тої чи іншої кераміки.

Північноіонійський архаїчний імпорт столової – елітарної кераміки є одним з найцікавіших напрямків вивчення. Саме шляхи потрапляння даної посуду є основним джерелом вивчення перших хвиль колоністів у Північне Причорномор'я.

Вивчення Північноіонійської кераміки кінця VI – початку V ст. до н.е. є досить цікавим та інформативним, адже у цей час відбувається формування основ чорнофігурного стилю. Окрім того, така кераміка відноситься до раннього етапу колонізації Північного Причорномор'я, що заслуговує окремої уваги.

У 2020 р. в фондах Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія», при сприянні А.В. Буйських і Н.В. Шевченко була знайдена колекція кераміки з розкопок острова Березань 2004 р. під керівництвом В.В. Назарова. Колекція оброблена у Лабораторії археології та етнології Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (О.І. Смирнов, Д.В. Бондаренко) та підготовлена для передачі до Миколаївського обласного краєзнавчого музею. Серед знахідок окрема та дуже цікава група Північноіонійської кераміки, яка заслуговує окремої публікації. Зараз автори презентують один фрагмент посуду з даної колекції.

Розглянемо фрагмент плечової частини Північноіонійського кратеру. Розпис – валик вкритий лаком, над валиком по гирлу – дві задні лапи лева (?) вправо, точкові, підвісні та багатопелюсткові розети, паличний орнамент, під гирлом фриз заповнений язичковим орнаментом, язички виділені пурпуром через 3-4 язичка, розділовий пояс – лак з половою пурпуру, оточеною полосами білого лаку. У метопі зображені два леви з вискаленими пащами вправо, кабан вліво, лев з вискаленою пащею вліво. Голова першого лева повернута вліво, передньою лапою він торкається хвоста другого лева. Другий лев повернутий вправо, передньою лапою торкається загривку кабана. Голова третього лева повернута вліво, лапою він торкається кабана. Знизу полоса лаку. Заповнювальний орнамент – підвісні, багатопелюсткові, точкові розети, паличний орна-

мент, підвісні штрихи. Поверхня вкрита білим ангобом, лак – червоно-коричневий з переходом у коричневий, деталі виділені пурпуром. З внутрішньої сторони по гирлу полоса чорного лаку. Гравірування, накладні фарби (Мал. 1, Мал. 2).

Аналогічні за стилем північноіонійські посудини зустрічалися на Березані і раніше: з досліджень В.В. Лапіна походять ойнохойя та два фрагменти плечової частини кратерів. Фрагмент одного з кратерів зображає лева повернутого вліво, який лапою торкається загривку кабана повернутого вправо, заповнювальний декор – багатопелюсткові розети. На іншому зображенні два леви, розташовані один навпроти одного, по перегину плечей – меандр відділений поясом лаку з полосою пурпуру, оточеною полосами білої фарби, заповнювальний декор – чотирипелюсткові та багатопелюсткові розети. Обидва фрагменти вкриті ангобом, леви виконані коричневим лаком, деталі виділені гравіруванням і пурпуром. Обидва датуються 590/580 – 570 рр. до н.е. (Буйських 2019 – 2,219, 2,220). Від фрагменту 2004 р. їх відрізняють абсолютно різні розети, яскравіший ангоб, яким вкрита поверхня посудини і темніший лак. Однак різниця в кольорі лаку й ангобу, скоріш за все є наслідком обпалу та використання. На ойнохойі зображений їдучий лев вправо, з піднятою передньою лапою, рослинний орнамент, під валиком – язичковий орнамент, заповнювальний орнамент – підвісні штрихи, багатопелюсткові та точкові розети, хрестики, свастика. Поверхня вкрита ангобом, розпис виконаний коричневим лаком, деталі виділені пурпуром і програвійовані. Датуються ойнохойя 590/580 – 570 рр. до н.е. (Буйських 2019 – 2,40). Так само, як і на фрагментах кратерів, лак є темнішим за кратер 2004 р., однак ангоб і розети мають незначні відмінності.

З Ольвії походить стінка кратера із зображенням лева. Поверхня вкрита ангобом, лев з вискаленою пащею повернутий вправо виконаний коричневим лаком, деталі виділені пурпуром і програвійовані. Датуються він 590-570 рр. до н.е. (Буйських 2013 – 3.45). Фрагмент, за винятком напрямку в якому лев зорієнтований, є повною аналогією Березанським кратерам з досліджень В.В. Лапіна.

Однак найближчою аналогією є фрагмент виконаної у такому ж стилі чаші, що походить з досліджень Навкратіса та зберігається у Британському музеї. На чаші зображений лев вправо, що атакує кабана вліво. Лев стоїть на задніх лапах, передні лапи його розташовані на загривку кабана. Під вінчиком чаші язичковий орнамент, деякі язички виділені пурпуром, нижче – полоса меандру, оточена поясами лаку з полосами пурпуру та білої фарби, під ними – зображення козла, що пасеться. Заповнювальний декор – точкові розети, підвісні штрихи. Розпис виконаний коричневою та червоно-коричневою фарбою, деталі виділені пурпуром і гравіюванням. Чаша датується 600-570 рр. до н.е. (museum number: 1924, 1201.1031).

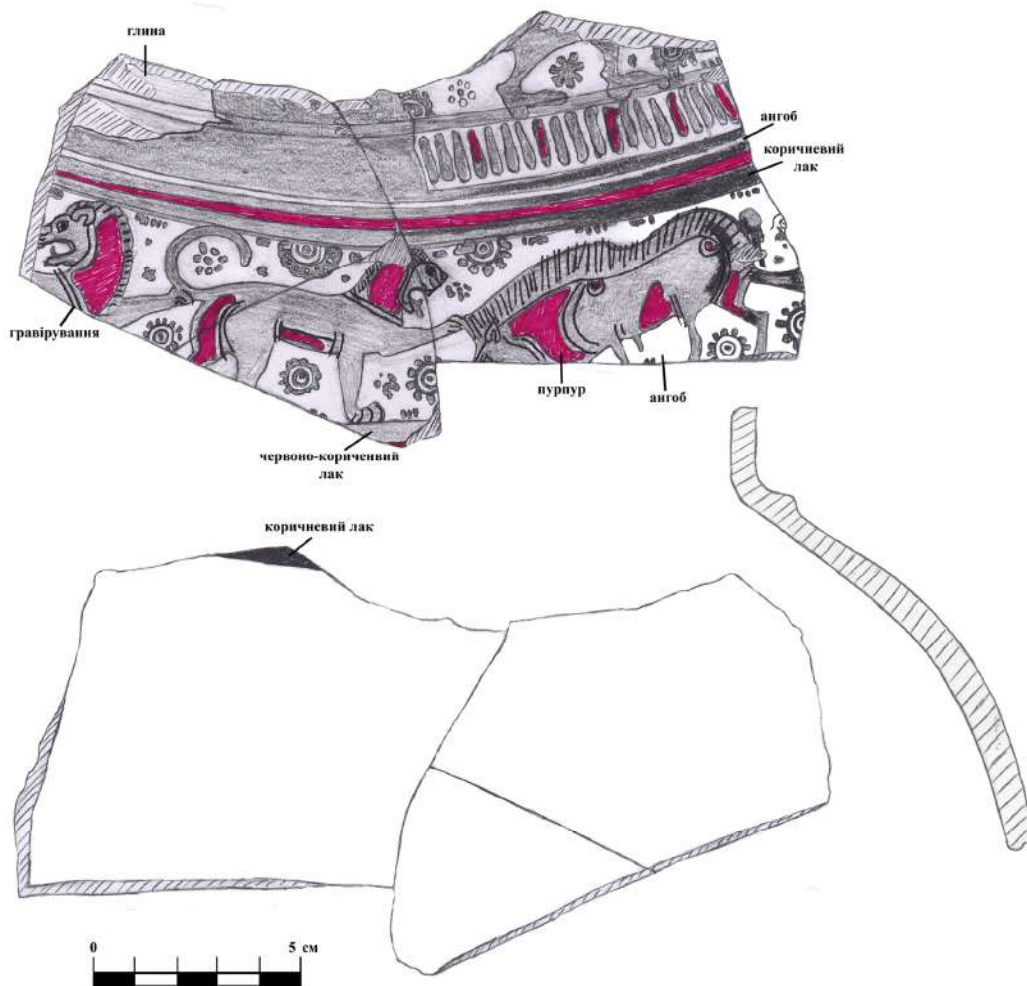
Отже, фрагмент Північноіонійського кратеру, який походить з досліджень ділянки «Т» на Березані 2004 р. відноситься до початку VI ст. до н.е. – раннього етапу колонізації й існування поселення. Повні аналогії кратера на сьогоднішній день нам не відомі, тому вважаємо за необхідне введення даного фрагменту до наукового обігу.

Розглянувши даний кратер схилиємося до його датування 600-570 рр. до н.е., що є доказом його використання першими колоністами Північного Причорномор'я, на жаль повної локалізації знахідки унаслідок передчасної смерті

В.В. Назарова у нас немає. Спираючись на польові креслення можемо припустити місце знаходження – землянка, яка розташовувалася впритул північної огорожі Теменоса (середини VI ст. до н.е.) та функціонувала до невілювання центральної Теменосної частини Борисфену до побудови « Храма Афродіти».

Унікальність зображення та знайдені часткові аналогії на інших посудинах, підтверджує припущення вітчизняних і закордонних дослідників про використання так званих лекал під час оформлення малюнку на посудині. Використання лекал дозволяло керамістку зображувати ідентичні малюнки, але гратися композицією, що робило кожен посуд унікальним витвором мистецтва.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА У КОЛЕКЦІЯХ ВИШНІВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ

Любов Шиян

Національний заповідник «Замки Тернопілля»
наукова співробітниця Вишнівецького відділу, к.і.н.
Україна, 47313, Тернопільська обл., Кременецький р-н, смт. Вишнівець, вул. Замкова, 5
e-mail: shyan3@ukr.net

Вишнівецький палац, як один з кращих барокових ансамблів України, добре відомий шанувальникам історії та старовини як у Тернопільській області, так і за її межами. Нещодавно його колекції поповнили унікальні артефакти трипільської культури з с. Бодаки, що поблизу Вишнівця. В експозиції представлено більше 500 предметів – результати роботи багаторічних міжнародних археологічних експедицій за участі українських, російських, польських, молдавських, болгарських і французьких науковців.

Трипільське поселення в Бодаках відкрив ще у 1938 р. знаний дослідник Волині Олександр Цинкаловський. Грунтовні археологічні розкопки, перервані Другою світовою війною, продовжилися з 1987 р. Від 2002 р. у них брали участь і наукові співробітники Державного історико-архітектурного заповідника у м. Збараж (з 2005 р. перейменований у Національний заповідник (Замки Тернопілля)).

Поселення відносилось до найбільш розвинутого середнього періоду Трипілья (6000-2500 рр. до н.е.) і локалізувалося на північно-західному рубежі ареалу його поширення у витоках річки Горині притоки Прип'яті. За даними електромагнітної розвідки, проведеної у 2010 р., воно займало територію близько 1,5 га і в свій час було оточене з трьох сторін глибоким ровом. Житлові приміщення розташовувалися паралельними рядами і були двох типів: наземні з підвалами та напівземлянки. Найбільша напівземлянка віднайдена у північній незаселеній частині поселення. Тут розкопано декілька тисяч предметів з кременію, фрагменти, заготовки, готові інструменти для обробки каменю та відходи. Багато з готових знарядь ніколи не використовувалися. Археологи вважали, що напівземлянка слугувала майстрам-професіоналам спеціальною майстернею для виготовлення предметів з кременію: ножів, скребків, свердел, різців, наконечників стріл і т.п.

Навколо поселення і сьогодні на поверхні є багато кременію, а у давні часи його можна було добувати відкритим способом. Волинський кременій вважається одним з найякісніших в Україні, тому, очевидно, що знаряддя з нього успішно обмінювалися. На думку дослідників трипільський центр обробки кременію на Волині був серед найбільш розвинених в Європі.

Спеціалізація трипільського поселення у Бодаках як центру виготовлення предметів з кременію не могла не позначитися на його планувальних особливостях, побутовій культурі, характері господарської діяльності. Адже якщо у тваринництві та під час полювань можна було обмежитися кам'яними знаряддями невисокої якості, то у землеробстві – головній галузі трипільців – лише з високоякісного волинського кременію.

АРХЕОЛОГІЯ

Крім предметів з кремнію в експозиції представлена велика кількість кераміки, яка умовно поділяється на дві групи: «столова» і «кухонна». Тільки за одну археологічну експедицію у 2005 р. було віднайдено 2688 одиниць. Перша група посуду: кубки, амфори, кратери, біноклі вирізняється характерним «трипільським» розписом чорним і коричневим кольором у вигляді овалів, хвиль, зооморфних зображень. Друга представляє собою фрагменти різноманітних горщиків і глибоких мисок, часто з прорізним орнаментом та елементами ліпнини. На жаль, уся кераміка, особливо у верхніх розкопах, збереглася фрагментарно. Унікальною була знахідка одного цілого горщика з оранжево-червоної глини з додатком шамоту та піску.

Окремою групою є предмети культового призначення. Призначення деяких є дискусійним. Загалом, особливості керамічного виробництва поселення були зумовлені як географічним місцезнаходженням, місцевою сировиною, культурними традиціями, так і напрацьованими технологічними навиками. Разом з інтенсивним обміном із сусідніми культурами тут відбувся симбіоз локальних особливостей і відносно стабільної у трипільській культурі орнаментальної традиції.

До недавнього часу найдосконалішими знаряддями епохи енеоліту в Європі вважалися вироби майстрів з регіону Добруджі у Румунії. Відкриття археологами трипільського поселення майстрів-професіоналів на Волині, котрі створили свій спосіб обробітку кремнію та використовували його не лише для внутрішнього вжитку, а й на експорт, свідчить про високий рівень престижу наших предків серед представників інших різнокультурних регіонів. Ще задовго до них трипільці з Бодак зуміли перетворити традиційний домашній промисел в одну з найбільш розвинених згодом галузей общинних ремесел.

Керамічні та кістяні вироби з поселення Бодаки

Трипільська культура в експозиції вишнівецького палацу

Фрагменти кухонної кераміки та пряслиця з поселення Бодаки

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

**«ЛЕТАПІС САМАВІДЦА»
ЯК КРЫНІЦА ТРАДЫЦЫЙНАЙ ГІСТАРЫЧНАЙ РЭПРЭЗЕНТАЦЫІ**

Алена Барсук

Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І.П. Шамякіна
дацэнт
Беларусь, 247760, г. Мазыр, вул. Студэнцкая, 28
e-mail: elena.moz1577@gmail.com

Гістарычная рэпрэзентацыя мінулага – сацыякультурная з’ява, што вызначаецца ўяўленямі пэўнай супольнасці ці сацыяльнай групы пра рэчаіснасць, сапраўднасць і дакладнасць, якія замацоўваюцца ў вуснай і пісьмовай традыцыі народа, ці гістарычных крыніцах. Неабходна ўлічваць той факт, што нашчадкам перадаецца тая інфармацыя, якая лічыцца важнай і дакладнай у канкрэтную гістарычную эпоху. З цягам часу ўяўленні пра мінулае змяняюцца ў адпаведнасці з новымі ўмовамі, інтарэсамі і мэтамі той ці іншай сацыяльнай групы. Першапачатковыя гістарычныя звесткі могуць выкрэслівацца з тэксту або дапаўняцца, змяняцца сэнс і кантэкст зместу крыніцы.

Звычайна пісьмовая гістарычная крыніца ўспрымаецца даследчыкам як непасрэднае адлюстраванне рэчаіснасці, аднак неабходна ўлічваць дваістасць інфармацыі, змешчанай у крыніцы. Па-першае, гэта адлюстраванне падзей і з’яў праз ўяўленні аўтара ці суб’ектыўны погляд. Па-другое, гэта характарыстыка ўяўленняў аўтара пра рэчаіснасць, яго поглядаў і мэт. Даволі часта даследчык вымушаны разглядаць пісьмовую крыніцу як першасную і карыстаецца недакладнай інфармацыяй. У такім выпадку вельмі важнай часткай даследавання з’яўляецца крыніцазнаўчая крытыка, вызначэнне аўтэнтычнасці твора, аўтарства, месца і часу напісання, поглядаў і мэт аўтара. Гістарычная пісьмовая крыніца адначасова з’яўляецца і гістарыяграфічнай, разглядаецца ня толькі як адбітак рэчаіснасці праз яе ўсведамленне аўтарам ці вынік дзейнасці суб’екта, але і вынік развіцця самасвядомасці грамадства ў пэўны час. Сярод традыцыйнага гістарычнага наратыву значнае месца займаюць хронікі і летапісі.

«Летапіс Самавідца» з’яўляецца яскравым прыкладам традыцыйнага гісторыяпісання, які ў залежнасці ад мэты даследавання можа быць гістарычнай або гістарыяграфічнай крыніцай. Калі вывучаецца феномен казацтва ці падзей падчас Хмяльніччыны і Руіны – гэта вельмі каштоўная гістарычная крыніца. Пры даследаванні асаблівасцей фарміравання нацыянальнай ідэнтычнасці, якая заўсёды вызначаецца ў гістарычных ведах, «Летапіс Самавідца» будзе ўнікальным помнікам гістарычнай думкі (гістарыяграфічнай крыніцай).

Менавіта «Летапіс Самавідца» заклаў грунт новай формы назапашвання гістарычных ведаў – казацкіх летапісаў (летапісных і літаратурна-гістарычных твораў канца XVII ст. – першай паловы XVIII ст.), якія ў сваю чаргу сталі асновай рамантычнага накірунку ўкраінскай гістарыяграфіі першай паловы XIX ст.

«Летапіс Самавідца» – ўмоўная назва аднаго з першых летапісных твораў, напісаных прадстаўнікамі казацкага стану ў апошняй чвэрці XVII ст. Аўтарства твора дакладна не вызначана, таму назва належыць украінскаму пісьменніку XIX ст. П. Кулішу. Першапачаткова летапіс меў назву «Пра пачатак і прычыны

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСІНИ

вайны Хмяльніцкага» і быў надрукаваны ў 1846 г. выдаўцом Бадзянскім. У 1878 г. твор быў выдадзены Кіеўскай археаграфічнай камісіяй з крыніцазнаўчай прадмовай А. Лявіцкага, які лічыў крыніцу адным з самых выдатных помнікаў маларасійскага летапісання, галоўная каштоўнасць якога – у высокай ступені дакладнасці і аўтэнтычнасці.

Многія даследчыкі лічаць, што аўтарам летапісу мог быць сын праваслаўнага шляхціца, казацкі сотнік, наказны нежынскі палкоўнік, генеральны падскарбій урада гетмана І. Брухавецкага, затым брацлаўскі і старадубскі святар Раман Ракушка-Раманоўскі (1623-1703). Ён удзельнічаў у восень 1654 г. у паходах казакоў на Беларусь і выконваў дыпламатычныя даручэнні. У верасні 1656 г. на чале дэлегацыі вёў перамовы з расійскім урадам аб уладкаванні канфлікту ў сувязі з дзейнасцю «беларускага палкоўніка» І. Нячая, які часам накіроўваў зброю супраць «рускіх ратных людзей». У 1660 г. Ракушка-Раманоўскі ў складзе камісіі для выпрацоўкі ўмоў перамір'я і дэмаркацыі мяжы быў накіраваны ў Барысаў. Згодна летапісу, перамовы станоўчых вынікаў не мелі, бо «Магілёў і Вільня ваеводу забілі і ляхам паддаліся». Пасля адхілення Брухавецкага ад улады з'ехаў у Брацлаў (Правабярэжная Украіна) і прыняў духоўны сан пратапопа. У 1670 г. як брацлаўскі пратапоп ездзіў да Канстанцінопальскага патрыярха Мяфодзія III у якасці пасла мітрапаліта Кіеўскага і Галіцкага І. Нелюбовіча-Тукальскага з прашэннем пацвердзіць паўнамоцтвы мітрапаліта Кіеўскага. У 1675 г. вярнуўся ў Старадуб (Левабярэжжа).

Па меркаванні многіх даследчыкаў «Летапіс Самавідца» быў створаны ў 1676-1702 г. На думку Лявіцкага, крыніца пачала складацца не раней 1672 г. у сувязі з тым, што да гэтага часу падзеі выкладаюцца коратка і сістэматычна з іх высовамі і наступствамі. Верагодна іх аснову склалі запісы аўтара на працягу апошніх дваццаці год. Запісы падзей з 1672 г. сталі фрагментарнымі і адпавядалі тачасным падзеям, наступствы якіх былі занатаваны значна пазней. Аўтарам змест крыніцы падзяляецца на раздзелы: «Аб пачатку вайны Хмяльніцкага», «Вайна самая року 1648», «Вайна Збаражская», «Вайна Яго Царскай Вялікасці». У выніку руплівай крыніцазнаўчай крытыкі вызначылася, што непасрэдна «Летапіс Самавідца» складаецца менавіта з апісання падзей 1648-1702 гг. на Украіне. У выданне 1846 г. былі ўключаны вытрымкі з «Краткого Описания Малороссии» пад назвай раздзела «Летописец в Малой России прежде Хмельницкого» і больш познія ўстаўкі перапісчыкаў пра падзеі 1703-1734 гг. Мова, стыль і характар апісання падзей пасля 1702 г. значна адрозніваюцца ад папярэдняга перыяду.

Аналіз зместу крыніцы і яго характару дазваляе сцвярджаць, што аўтар летапісу быў удзельнікам і сведкам падзей, ведаў сітуацыю. А. Лявіцкі, пад рэдакцыяй якога быў выдадзены гэты летапіс, слухна даводзіў, што аўтар належаў да праваслаўнага шляхецкага роду і далучыўся да казацкага руху, не быў прафесійным ваенным, хутчэй за ўсё служыў у гетманскай канцылярыі. Таму быў дасведчаны ў міжнародных падзеях, напрыклад, ведаў пра стралецкі бунт у Маскве, рэформу патрыярха Нікана і пераслед стараабрадцаў («много людей в земле московской помордавано»), падзеі ў Швецыі, Аўстрыі, Турцыі. «Самавідзец» (відавочца) быў сведкам і ўдзельнікам ваенных падзей падчас вайны Рускай дзяржавы з Рэччу Паспалітай 1654-1667 гг., прысутнічаў асабіста на пахаванні палкоўніка Івана Залатарэнкі, добра ведаў пра абставіны смерці Багдана

Хмяльніцкага і ўмовы прызначэння гетманам Івана Выгоўскага, барацьбу паміж казацкімі старшынямі Сомкам і В. Залатарэнкам, валодаў сітуацыяй падчас гетманства І. Брухавецкага і П. Дарашэнкі.

Верагодна, з 1676 г. летапісец жыў у Старадубе і займаўся справамі вайскавай канцылярыі, аб чым сведчыць характар яго паведамленняў, напрыклад, шматлікія падрабязнасці з жыцця Старадубшчыны. А. Лявіцкі вельмі аргументавана даводзіў, што твор складзены на тэрыторыі Левабярэжнай Украіны. Папершае, падзеі, што датычыліся гэтай часткі, выкладзены больш падрабязна, па-другое, выкарыстанне летапісцам слоў «тут» і «там», «той і сей бераг» і іх геаграфічнае вызначэнне. На «том» беразе казацтва «слухалася караля», на «сем беразе – Яго Царскую Вялікасць», «там» акрэслівалася Валынню, гарадамі Гродна і Бярэсцем Літоўскім, «тут» – в Украіне, каля Нежына і Чарнігава.

У «Летапісе Самавідца» скарыстаны звесткі асабістых дзённікаў, дакументаў канцылярыі, народных пераказаў, нават польскіх хронік і ўкраінскіх летапісаў.

У тэксце «Летапісу» не адчуваецца сімпатыя аўтара да казацтва, захопленне ім ці павага да яго поспехаў і адвагі. Наадварот, выказвалася абурэнне гвалтам і спачуванне шляхце і «знатным людзям», якіх рабавала і збівала «казацкая чернь» і якія «ішли з двора, покидали свои уряды, бороды голили и до того войска ишли... так дiавол учинил себе смех с людей статечных» (знатных). Увогуле для аўтара войны Хмяльніцкага і яго паслядоўнікаў – «лютасць свавольнай чэрні» і пакаранне Божае за грахі. Прычыны казацкіх хваляванняў летапісец вызначаў як «на православіе гоненіе і казакомъ отмщеніе» ў выніку ўзмацнення пазіцый каталіцтва і пашырэння уніяцтва, узмацнення феадальнага прыгнёту і «отягощения казаков реестровых». Рабункі казакоў часта тлумачыліся барацьбой супраць свавольства паноў, насаджэння каталіцтва і царкоўнай уніі: «у веры русской помешка великая была от унеят и ксенсіов, не тилко Унея у Літве, на Волыне, але и на Украине почала гору брати... церкви православные запечатовали, що город, то костел был». Станоўча ацэньвалася далучэнне Левабярэжнай Украіны да Рускай дзяржавы: «не малая радость стала».

У дачыненні да падзей на Беларусі Самавідзец дакладна вызначаў вынікі казацка-сялянскай вайны: «на той стороне Днепра по самый Днестр – спустошення замков, костелов, дворов шляхетских», а таксама вайны Рэчы Паспалітай з Маскоўскай дзяржавай, у выніку якой гарады Гомель, Вітебск, Полацк, Дуброўна, Орша, Шклоў, Копысь, Магілёў былі падпарадкаваны рускімі войскамі ў 1654 г., а да 1655 г. амаль «всю Литву звоевали». Узгадвае пра міжусобную магнацкую барацьбу Сапегаў–Агінскіх і Вішнявецкіх, у якой казацтва ўдзельнічала ў якасці «спискового войска» па абодва бакі. У выніку чаго былі разрабаны маёнкні Сапегаў (Дуброўна) і Агінскіх (Галоўчын) у 1701 г. на Беларусі. Падчас Паўночнай вайны (1700-1721) казацкія войскі ў 1702 г. былі накіраваны гетманам І. Мазепам пад Быхаў для дапамогі рускім войскам.

Пры параўнанні «Летапісу Самавідца» і «Краткого Описания Малороссии», разам уключаных ў выданне 1846 г. выразна адзначаецца мэта невядомага аўтара апошняга аповяду: вызначыць «какъ оная, послѣ самодержавія великаго князя Владиміра, была подѣ польскимъ владѣніемъ и какъ нескоро послѣ того, по изгнаніи изъ оной ляховъ гетманомъ Зиновіемъ Богданомъ Хмельницкимъ, приведена подѣ высокoderжавную руку государя, царя и великаго князя

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Алексѣя Михайловича, самодержца всеросійскаго». «Краткое Описание Малороссіи» уяўляла сабой больш сістэматызаваны гістарычны нарыс – кампіляцыю з Летапісаў Грабянкі і Самавідца, складзеную прыблізна ў 30-х гг. XVIII ст. Аўтар належаў да кола казацкіх старшын, акрэсліваў асобны стан казацтва і прытрымліваўся не толькі прамаскоўскай арыентацыі, але і вызначаў старажытнасць і пераемнасць улады ад Кіеўскага князя Уладзіміра да расійскай дынастыі Раманавых.

Такім чынам, «Летапіс Самавідца» можна разглядаць як форму традыцыйнай гістарычнай рэпрэзентацыі, якая вызначае вобраз мінулага і замацоўвае пэўныя грамадскія ўяўленні. Крыніца дазваляе ўявіць грамадска-палітычныя і сацыякультурныя ўмовы разгортвання падзей у XVII ст. не толькі на ўкраінскіх і памежных землях, але і ў свеце, вызначыць «сацыяльны заказ» або мэты і патрабаванні пэўнай сацыяльнай групы (старшын казацтва, рээстровага казацтва) ці грамадства ў цэлым. Пры параўнанні зместу «Летапісу Самавідца» з іншымі казацкімі летапісамі даследчык мае магчымасць вызначыць змены ў светапоглядзе і ўяўленнях пра ідэнтычнасць і мінулае, акрэсліць працэсы адбору і рэпрэзентацыі вобразаў мінулага, або свядомага забыцця тых ці іншых фактаў.

КАТОРЖНИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ПОЕТА-РЕВОЛЮЦІОНЕРА ОЛЕКСІЯ ГМИРЬОВА

Лідія Біліченко

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
аспірант кафедри історії
Україна, 54003, м. Николаїв, вул. 68 Десантників, 10
e-mail: bilichenko.lidia@gmail.com

*«Далеко за тюрмой, где клубится туман,
Без обряда схоронят меня,
И покроет могилу колючий бурьян...»*

Олексій Гмирьов, 1911 рік

У херсонській каторжній тюрмі за період її функціонування відбували своє покарання відомі історичні особистості, «люди мистецтва», революціонери, визначні політичні діячі. Серед них чільне місце займає миколаївський поет Олексій Гмирьов.

У Миколаєві в 90-ті рр. XIX ст. почали масово виникати марксистські осередки, а з початку 1900 р. тут діяв комітет РСДРП, в якому працювали більшовики В.П. Ногін і Ф.А. Артем. У 1902 р. О. Гмирьов познайомився з І.А. Чигрином, який і привів його до робітничого осередку. Вже 1 травня 1902 р. поет бере участь у мітингу солідарності робочих, а 21 липня того ж року – він учасник страйку.

13 лютого 1905 р. О. Гмирьова було заарештовано у ході стеження за квартирою члена миколаївського більшовицького осередку Ф. Гордейчука, де за

вказівкою агентури знаходився склад нелегальної літератури. При обшуку у О. Гмирьова були відібрані 108 екземплярів прокламацій. Поліції вдалося заарештувати майже увесь склад Миколаївського комітету РСДРП. О. Гмирьов був спочатку переведений у Херсон, а згодом відправлений до Самарської губернії.

Повернувшись до Миколаєва, у листопаді 1905 р. він перебрався в Єлисаветград, а у грудні знову приїхав до Миколаєва, де 26 січня 1906 р. був заарештований. Після декількох місяців тюрми висланий у село Рокли Архангельської губернії, однак по дорозі захворів запаленням легенів. У червні знову зміг втекти з пересилки до Миколаєва. У ніч на 9 вересня 1906 р. його було затримано в Єлисаветграді під час обшуку Гордейчука та Прочухіна – товаришів його по Миколаєву у котрих він переховувався і разом з якими він був звинувачений у нападі на маєток поміщика Луцького. До весни 1907 р. сидів в Єлисаветграді, звідки був переведений до Херсона.

На суді О. Гмирьов зазначив, що за своїми переконаннями не міг вчинити інкримінованого йому злочину і хоча вини своєї він так і не визнав, все ж таки був засуджений до 10 років каторжних робіт. Згодом, через стан здоров'я термін скоротили до 6 років. Відбував своє покарання О. Гмирьов у херсонській каторжній тюрмі.

День на каторзі для О. Гмирьова розпочинався о 5 годині ранку за дзвінком. Півгодини відводилося на прибирання. З 6 ранку черговий помічник перевіряв наявність людей, і після ранкової молитви, до 7 годин, дозволено було пити чай. О 7 годині О. Гмирьов вирушав на роботу до майстерні.

Варто відзначити, що при в'язниці діяли ткацька, столярна, гончарна, палітурна, ковальська та слюсарна майстерні. Крім того, з ініціативи помічника начальника в'язниці Дриневіча у тюрмі була влаштована оранжерея на 5 тисяч хризантем. Насіння квітів виписували безпосередньо з Японії. Заробітки арештантів, які працювали у тюремних майстернях і на фабриках, становили від 50 копійок до 1 рубля в день. Духовні та просвітницькі потреби в'язнів задовольняли наявні в острозі бібліотека і православна церква Покрова Пресвятої Богородиці.

Щоденний раціон харчування ув'язнених був досить одноманітний: кілограм чорного хліба на весь день, вранці – чай, обід з двох страв: на перше – м'ясний суп або борщ, на друге – каша, на вечерю знову каша. По середах і п'ятницях – пісна їжа. Вартість раціону становила 9 копійок на день. За окрему плату можна було «підхарчуватися» у тюремній крамниці.

В'язні часто скаржилися на брак їжі й як зазначив у своїх мемуарах колишній в'язень Костянтин Галкін: «На початку ХХ ст. у всіх босяків і каторжного люду створилося міцне негативне відношення до місцевих тюрем. Всі вони утримували від в'язнів невтішні прізвиська. Херсонська пересилка йменувалася серед них «голодухою».

О. Гмирьов через стан здоров'я та виснажливі роботи було важко на каторзі. Так, у листі до своєї нареченої Марії Козлової він писав: «Незаконне позбавленні волі, перебування на каторзі, тяжкі кайдани остаточно розбили мої надії на щасливе звільнення, і я прокляв той день, в який народився. Боже, дай сил! Мені так хочеться жити! Мені всього лиш 20 років, а скільки вже пережито. Не хочеться вірити. Коли вже наступить кінець цим мукам?».

У 1909 р. начальник в'язниці заборонив йому писати вірші. Ці заходи позначилися на творчій активності поета – вона була вища, коли поет міг частіше

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

пересилати вірші на волю. Але Олексій Михайлович і в найважчих умовах залишався борцем, продовжуючи писати вірші. Наприклад, за цей період він написав «Моїм ворогам», «Вони перемогли», «Страта». Для прикладу рядки із вірша «Мои песни»:

*«Знайте, товарищи: годы страданья
Местью, борьбою я вмиг искуплю,
И на развалинах рабского зданья
Вольные песни тогда запою».*

Однак, поету не поталанило. Його здоров'я на той час виявилось підірваним, і в 1911 р. він помер від сухот у каторжній в'язниці в Херсоні. Йому на той час було всього 24 роки.

Місце поховання О. Гмирьова на херсонському кладовищі знайшла його наречена Марія Козлова. За її розпорядженням на могилі був встановлений стовпець із залізною табличкою та одним єдиним словом – «Гмиря»...

За життя О.М. Гмирьова у 1910-1911 рр. було опубліковано всього кілька віршів. Але його друзі та наречена М.А. Козлова зберегли спадщину поета – вірші та листи. У 1912 р. деякі його вірші з'явилися в «Правді» і «Невській зірці». Перша збірка Олексія Михайловича «За ґратами» була випущена у 1926 р. радянською владою.

Проте, безкорисливий і відкритий Олексій Гмирьов не зміг передбачити подальшу долю революційного руху. Він не знав, що вчорашній раб, завтра може стати найжорстокішим катом; що громадянська війна не закінчиться з перемогою «рабів»; що царська охранка – полегшений варіант у порівнянні з системою НКВС.

РОБІТНИКИ МИКОЛАЄВА У 1910-1913 РР.: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ

Олег Бобіна

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
Директор Навчально-наукового гуманітарного інституту
Україна, 54007, м. Миколаїв, пр. Героїв України, 9
e-mail: oleg.bobina@nuos.edu.ua

«Молодий» миколаївський робітничий клас у 1910-1913 рр. переживав новий етап свого життя. В перше десятиріччя ХХ ст. робітництво Миколаєва зародилось, зробило перші кроки у соціальній і політичній боротьбі в революції 1905-1907 рр., відчуло застій і кризу промисловості у 1904-1909 рр. Наступний час передбачав, начебто, непогані умови розвитку та життя. Загальні умови виглядали сприятливо. У 1909 і 1910 роках селянство збило гарні врожаї зернових. Це мало забезпечити роботу портових робітників і залізниці з перевалки зернових. У 1910 р. морське міністерство отримало 150 млн. руб. на будівництво кораблів за програмою посилення Чорноморського флоту. Частина цих кош-

тів могла піти на замовлення суднобудівників. У 1910-1912 рр. активно обговорювався закон про забезпечення робітників на випадок хвороби. Закон відкривав можливості соціального страхування. У червні 1912 р. цей закон був прийнятий. У 1912 р. урядом була затверджена т. зв. велика програма військового кораблебудування з бюджетом більше 500 млн. руб. За цією програмою для Чорноморського флоту в 1912-1916 рр. мали бути побудовані 4 лінкори (дредноути), 53 міноносці, 8 легких крейсерів. Звичайно, що частина цих замовлень мала бути розміщений на суднобудівних заводах міста.

В місті у 1913 р. нараховувалося трохи більше ста тисяч населення (Николаевская газета, 14.08.13, № 2260). З 1909 р. кількість робітників зростала. В 1909 р. газета подавала цифру в 3800 робітників, у 1910 р. – 4821, 1911 р. – 4571, 1912 р. – 8483, 1913 р. цифра не змінилась, у 1914 р., напередодні війни, – 9000, а в грудні – більше 10000. За всі дореволюційні роки існування суднобудівної галузі це була найбільша кількість робітників. Робітництво Миколаєва складалось із чисельного загону промислових робітників суднобудівних заводів, заводу сільськогосподарських машин братів Донських та низки інших невеликих підприємств. Значною була кількість працівників залізничних майстерень.

Великою частиною пролетаріату виступали працівники портів. Вони були пов'язані з перевалкою вантажів (в основному зерна) із вагонів до трюмів торговельних суден. У 1911-1912 рр. значно збільшилась кількість будівельників, які були задіяні на спорудженні нових стапелів і цехів заводу «Руссуд» на території колишнього державного адміралтейства

На цих берегах р. Інгул почав функціонувати фактично новий завод створений для «освоєння» великих бюджетних коштів. У травні-червні Миколаїв ставав центром зосередження сезонних сільськогосподарських працівників. Згодом вони розходились по всій окрузі, переїздили до Одеси, до Бессарабії. В основному це були селяни з Полтавщини та Харківщини. Кількість робітників ніколи не була сталою і завжди коливалася від наявності замовлень. За умов відсутності замовлень у місті було безробіття і ситуація різко погіршувалась. Це, в основному, стосувалося двох суднобудівних заводів і порту. У 1910 р. газета в січні, квітні, червні, листопаді писала про скорочення робітників суднобудівних заводів і залізничних майстерень. А в листопаді у статті «Наші заводи» (Николаевская газета, 14.11.10, № 1444) писалось, що «п'ять років промислового застою призвели до злидарювання робітників, робітники, які мали нерухомість, її продають і селяться по «кутках» і підвалах, прибутки робітників впали до мінімуму» (Николаевская газета, 21.11.10, № 1444).

У 1911 р. газета не згадує про складне становище робітників. Ситуація погіршилась через початок великого будівництва нового приватного суднобудівного заводу компанії «Руссуд». Будівництво почалось у другій половині року. Тривало і в 1912 р. Але вже в січні 1912 р. газета пише про відсутність заробітку, голод у Миколаєві та відкриття їдальні для бідних. Цей рік у місті позначився відсутністю роботи в порту. Через т. зв. Балканські війни та закриття Туреччиною проливів, з весни до серпня порт не вантажив зерно. Але суднобудівні заводи працювали. Та незважаючи на наявність роботи газета пише, що Миколаїв переживає сильну економічну кризу (Николаевская газета, 20.10.1912; 16.12.1912). 1913 р. позначився великими страйками, нестійкою ситуацією з наймом робітників на суднобудівних заводах і портах.

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

1914 р. пройшов під знаком війни. Якщо за газетами оцінювати соціальне становище робітників, то воно залишалось важким і напруженим. Помітного покращення військові державні замовлення не приносили. Соціальне становище портовиків можливо виглядало і краще. Все це без сумніву штовхало найбільші загони робітництва – суднобудівників і портовиків на боротьбу. Так, у 1910 р. було 7 страйків, 1911 р. – 5 страйків, 1912 р. – 4 страйки, 1913 р. – 6 страйків. Великий страйк у 1914 р. У 1912-1913 рр. відбулися найбільші страйки. Але це й роки найбільшого економічного підйому. В 1912 р. страйк робітників «Товариства Миколаївських заводів і верфей» тривав з 23.05 по 28.06. Це один з найбільших страйків за весь час. Робітники сформулювали 21 пункт економічних вимог. Вже 29.05 Миколаївський градоначальник видав Наказ № 86/83 «Про заборону стачок і страйків, і підбурювання до них». Покарання – штраф 500 руб., або арешт на три місяці (Николаевская газета, 7.06.1913). Газети подавали мізерну інформацію про страйк. Звичайно, що 21 пункт вимог ніхто виконувати не збирався. Тому страйк завершився на умовах повернення всіх страйкарів на завод, визнання та затвердження старост від робітників, відкриття столової для робітників і підвищення заробітної плати на 18%. Через рік на цьому ж заводі знову відбувається великий страйк з 5.07.13 по 9.08.13.

Страйки на суднобудівному заводі відбувались зазвичай через зменшення розцінок за виконані роботи, через порушення таких домовленостей. Зарплати робітників були невеликі. Найбільша – 35-37 руб. за місяць. Тому кожна копійка дійсно рахувалась. Другою великою причиною були штрафи. Самі поширені – невихід на роботу, запізнення на роботу, п'янство на робочому місці, суперечки з майстром. Могли штрафувати і за відвідування туалету. Так робітник за 11-годинний робочий день мав право сходити до туалету 4 рази. Якщо ходив п'ятий раз – штраф 10 коп., шостий – 20 коп. («Рабочее законодательство» XIX века как фактор социальной стабильности общества – <http://www.jurvestnik.psu.ru/index.php/ru/-3-9-2010-16/4-2010-12-01-13-31-58/-3-9-2010/20-lrabochee-zakonodatelstvor-xix-veka-kak-faktor-soczialnoj-stabilnosti-obshhestva>).

У 1886 р. Законом «Правила про взаємні відносини фабрикантів і робітників» встановлювались т. зв. штрафні випадки. Робітників дозволялось штрафувати лише за «погану (неисправную) роботу», «за прогул» і «за порушення порядку». Загальна сума штрафів на момент розрахунку не могла бути більше третини заробітку.

До 1909-1910 рр., часів відносного економічного піднесення, робітництво Миколаєва вже вийшло бастувати та відстоювати свої права і за допомогою стачки (тимчасове недовге припинення роботи), страйку (припинення роботи більше ніж на 1 день). Робітники могли прийти на роботу, зайти на територію заводу і в цехи, але не приступати до роботи, робітники могли працювати кілька годин і припинити роботу. Могли кинути роботу котельний цех, ковалі і тоді міг зупинитись весь завод та ін. Разом з тим приводи для зупинки роботи навіть з погляду XXI ст. можуть видатися незрозумілими. Так, у 1910 р. робітники прийшли на роботу, а потім кинули її на знак жалоби із смерті Л.М. Толстого. Через рік ситуація повторилась. 900 робітників кинули роботу через річницю смерті Л.М. Толстого (Николаевская газета, 8.11.1910, № 1450). Через два дні газета повідомила, що робітники попросили не накладати штрафи за такий ви-

яв «революційності». Заводоуправління пішло назустріч (Николаевская газета, 11.11.1910, № 1452).

Постійні заворушення, виступи, стачки та страйки відбувались у порту. Характерною рисою економічної активності робітників порту були регулярні перемовини робітників, власників і стивідорів про тарифи. Кожен рік, особливо у липні-вересні, відбувались перемовини та сутички з приводу дотримання угод. Найбільший страйк за 1910-1913 рр. відбувся у серпні-вересні 1913 р. Страйк йшов протягом двох тижнів. Газета висвітлювала його хід. Але страйк була «хитрим». Так на розвантаження-завантаження вийшли жінки і діти страйкарів. Власники та стивідори почали підвозити робітників з найближчих сіл (Варварівка), дальніх (Новий Буг, 110 км) та різних залізничних станцій. Частина вантажів перенаправлялася у Херсон. На рейді і в порту Миколаєва чекали завантаження 23 іноземних пароплави. Страйк йшов з 6.08 до 20.08, а згодом з 8.09 по 14.09. Після чергових перемовин страйк закінчився.

Запеклість портових «сутічок» пояснюється, крім всього, діяльністю артилей. Частина портових робітників були об'єднані в артилі та виступали об'єднаною силою, а не окремими невеликими групами. У 1912 р. відомий український громадський діяч М.В. Левитський, за повідомленням газети, намагався організувати чергову артиль, яка б об'єднала 600 чоловік (Николаевская газета, 15.08.1912, № 1970). Найменш об'єднаними виступали жінки. Але вони виконували дуже важливі роботи на перевальці вантажів.

Особливо треба зупинитись на т. зв. політичних виступах. А саме на виступах робітників на 1 травня і на річниці важливих подій. Про «відзначення» смерті Л.М. Толстого ми вже написали. Першотравневі мітинги не прижились у Миколаєві. З 1907-1908 рр. було вирішено, що робітники мають право відзначати або 1 травня або 28.08 – «Відсічення голови Іоанна Предтечі». У 1910-1911 рр. ніхто не відзначав 1 травня. 29.08.1911 р. – 1500 робітників суднобудівного заводу не вийшли на роботу. Дехто хотів представити це як виступ робітників. У 1912 р. 9 січня частина робітників не з'явилася на роботу. Згодом ще одна частина кинула роботу (Николаевская газета, 10.01.1912, № 1792). Але газета не вказала, що так робітники вшанували пам'ять загиблих у 1905 р.

У 1912-1913 рр. робітники відзначили 1 травня. Але як пише газета: «робітники не вийшли на роботу; маніфестацій і страйків не було» (Николаевская газета, 2.05.1885; 2.05.1913, №21762). Якщо говорити по кількості – то більшість робітників великих заводів не вийшли. А дрібні підприємства працювали.

У 1912 р. газета писала про великий страйк на золотих копальнях (у м. Бодайбо Ленський розстріл). У 1913 р., лише близько 1000 робітників «Руссуд» припинили роботу в пам'ять про події на копальнях. Вони були оштрафовані на 1 руб. (Николаевская газета, 5.04.1913, №2155). Більше про «політичні» страйки газета не повідомляла.

Таким чином, ні поступове економічне відновлення, ні державна військово-морська програма суттєво не покращили становище робітників Миколаєва.

МОЖЛИВОСТІ ВРЕГУЛЮВАННЯ АМЕРИКАНО-КИТАЙСЬКИХ ВІДНОСИН ПІСЛЯ ПРАВЛІННЯ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОНАЛЬДА ТРАМПА

Аліна Бойко

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Магістрантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10
e-mail: boykoalina291@ukr.net

Взаємини Китаю та США – двох найбільших за розмірами економіки та військової могутності гравців в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні – вже не перше десятиліття є одним з найбільш вагомих факторів, що визначають розвиток всієї регіональної системи міжнародних відносин, а також зовнішню політику обох держав у регіоні, їх двосторонні відносини з іншими партнерами – Росією, Японією, Австралією, Індією, країнами АСЕАН.

Період президентства Дональда Трампа був досить важким для двосторонніх відносин між США та КНР. Це позначилося на усіх сферах, зокрема на сфері безпекових відносин. Діяльність Дональда Трампа призвела до торгової війни між країнами, що досить чуттєво відобразилось на економіці країн. Угода між країнами давала можливість зробити «паузу» в торгівельній війні з Китаєм; це – «конкретика», яку Трамп міг запропонувати виборцям напередодні президентських виборів у 2020 р. Але цього не сталося, угода не змогла оправдати покладених на неї надій. Зараз відносини між країнами переживають найскладніший етап за 40 років.

Після перемоги на президентських виборах США Джо Байдена очікувалася зміна курсу відносин між країнами, під час своєї промови він пообіцяв «відновити політичну нормальність і дух національної єдності для протистояння бурхливим кризам охорони здоров'я та економіки», таким чином його перемога також сигналізувала про відмову від принципів Д. Трампа.

На фінішному етапі виборів 2020 р., екс-президент Дональд Трамп неодноразово звинувачував Китай у допомозі Байдену. Його ідею підтримувало й значне коло політичних діячів. Проте звіт, розсекречений Національною радою з питань розвідки, показав, що ці дані не були точними і Китай не мав наміру втручатися у хід виборчого процесу США.

З приходом у 2021 р. Дж. Байдена до влади в США, відносини з КНР першочергово увінчалися скандальною ситуацією. Американська корпорація Microsoft звинуватила китайську групу в атаках на програмне забезпечення поштового сервера. Технологічний гігант заявив, що хакери належали до державної групи, яка була «висококваліфікованим і витонченим актором». У своєму дописі у блозі Microsoft заявила, що в хакерській кампанії використали чотири раніше не виявлені вразливості у різних версіях програмного забезпечення. Недоліки безпеки дозволили хакерам віддалено отримати доступ до поштових скриньок.

Центр розвідки загроз Microsoft приписує напади з «високою довірою» Hafnium – групі, яка, за оцінками, фінансується державою та працює з Китаєм. Після цих подій думки з приводу запровадження безпеки розділилися, деякі

дослідники закликають кібер-операторів в адміністрації Байдена використовувати свої можливості разом із можливостями приватного сектору для нанесення удару у відповідь на іноземних акторів. Інші підтримують створення більш сильних міжнародних норм для сприяння кібер-стримуванню. Багато експертів сходяться на думці, що кібератаки також «використовуються як дипломатична та політична зброя».

18 березня 2021 р. в Анкориджі, штат Аляска, секретар Блінкен і радник з питань національної безпеки Джейк Салліван зустрілися з китайськими колегами – директором офісу центральної комісії закордонних справ Яном Цзечі та державним радником Ван І, для першого діалогу на високому рівні між США та Китаєм за адміністрації Байдена. Перша зустріч дипломатів розпочалася з надзвичайної публічної заяви про скарги, які, зокрема, стосувалися часів адміністрації Трампа. Блінкен пояснив, що США надзвичайно занепокоєні діями Китаю, зокрема у Синьцзяні, Гонконгу, Тайвані, вчиненими кібератаками на Сполучені Штати, економічним примусом американських союзників. «Кожна з цих дій загрожує порядку, заснованому на правилах, які сприяють глобальній стабільності», – сказав він.

У результаті адміністрація Байдена заявила про жорстку позицію у даному питанні, однак підкреслила, що вона готова співпрацювати з Пекіном. Китай, у свою чергу, відмовлявся піти на компроміс, пояснюючи це моментами національного суверенітету та безпеки країни. Виникає риторичне запитання: Чи зможуть країни знайти прагматичні точки співпраці? Очевидним є те, що це буде залежати від багатьох факторів, перш за все, від економічної стабільності країн.

Позитивним аспектом у діяльності Джо Байдена є робота над проблемами змін клімату. У цьому напрямку він сподівається оживити форум з питань клімату за участю найбільших економік світу, який працював при президентах Дж. Буші-молодшому та Б. Обамі, але прийшов у занепад при політиці Д. Трампа. Байден запросив Китай і Росію на перемови з кліматичних питань.

Отже, наразі у відносинах США та Китаю настає зміна курсу і нові відносини не будуть повторенням попередньої повномасштабної конфронтації. Аналізуючи виступи Джо Байдена можна сказати, що він надає перевагу конкуренції, але його рішення будуть більш зрілими, та не такими імпульсивними.

Нинішнє загострення у відносинах Вашингтона та Пекіна стало одним з найсерйозніших у новітній історії. Саме економіка довгий час відсувала військові та зовнішньополітичні чвари сторін на задній план. Велика мережа торгових та інвестиційних зв'язків зробила країни багато у чому взаємозалежними. Незважаючи на те, що поки розбіжності Китаю та США стосуються економіки та пандемії, не можна не враховувати і військові інтереси. Зокрема, у Китаї стурбовані ситуацією навколо Тайваню та Південно-Китайського моря, де американські військові кораблі посилюють патрулювання. Також Китай обурює торгівля та підтримка Сполученими Штатами Америки Тайваню. При цьому поки найімовірнішою формою протистояння залишається продовження торгової війни.

І Китай, і США – дві потужні в економічному і технологічному плані держави, які мають приблизно однакові можливості у різних галузях. Через це їх протистояння може довгий час залишатися без очевидного лідера, що загрожує затягти конфлікт на десятиліття. Незалежно від того, чи зуміють економіки

уникнути рецесії, сценарій повернення до зростання в умовах Covid-19 буде залежати від низки факторів. Зокрема, від того, в якій мірі буде відкладений або втрачений попит, виявиться шок короткочасним або триватиме довше, і чи буде пошкоджена структура економіки.

ASSASSINATION AS A CASUS BELLI ENTRAPMENT: SARAJEVO (28 JUNE 1914) AND MOSCOW (6 JULY 1918). A COMPARATIVE ANALYSIS

Dmytro Bondarenko

University of Szeged. Doctoral student
Hungary, H-6722, Szeged, Egyetem u. 2
e-mail: dbond70@gmail.com

«...men rush to arms for slight causes, or no cause at all, and that when arms have once been taken up, there is no longer any respect for law, divine or human; it is as if, in accordance with a general decree, frenzy had openly been let loose for the committing of all crimes...»

Hugo Grotius

Despite two world wars, the international community has made some efforts to limit the possibility and magnitude of war since the beginning of the 20th century. For instance, Article 1 of the III Hague Convention of 1907 assumed an opportunity for declaring war as self-defense but only after a motivated ultimatum. Certainly, the cause for such an ultimatum could be the assassination of an ambassador or an heir to the throne or other subversive activities against the territorial integrity perpetrated by the secret services of another state. In this sense, questions about the organization, goals, and consequences of the two most notorious terrorist acts of the early 20th century committed in Sarajevo on 28 June 1914 and in Moscow on 6 July 1918 are controversial and continue to be debated by researchers.

The assassination of the heir to the Austro-Hungarian throne Archduke Franz Ferdinand in Sarajevo on 28 June 1914 was recognized by *Bozner Zeitung* as «*one of the most dreadful prince-murders of late.*» It was the trigger of the First World War, which led to the collapse of the Russian and Austro-Hungarian Empires and the realization of Yugoslav irredentism. At the same time, the assassination of the German Ambassador Count Wilhelm von Mirbach-Harff in Moscow on 6 July 1918 was called by the Bolshevik newspaper *Izvestia* as a conspiracy of «*counter-revolutionary elements*», the Socialist-Revolutionaries, and «*the Entente imperialists*» to «*drag Russia into the war with Germany*» in order to overthrow the power of the Bolsheviks. This murder did not even result in the severance of diplomatic relations between the German Empire and the RSFSR.

The involvement of intelligence officials in both terrorist acts is evident (for example, Lieutenant Colonel Dragutin Dimitrijević Apis, the Chief of the Intelligence

Department of the Serbian General Staff and Yakov Blumkin, the Chief of the Counter-Intelligence Department of the Che-Ka, the latter was not only the organizer but also the executor). Both governments (Serbian and Soviet Russian) de facto refused to investigate the crime and punish the terrorists.

The reactions of the heads of the governments of Serbia and Soviet Russia to the murders were somewhat different. The Serbian government denied its involvement arguing that the arrested members of the so-called *Mlada Bosna* were officially subjects of Austria-Hungary. Serbia positioned itself as a victim of potential aggression of Austria-Hungary. Moreover, Prime Minister Nikola Pašić tried in every possible way to avoid meeting with the Ambassador of Austria-Hungary Baron Wladimir Giesl von Gieslingen in order to delay the delivery of the ultimatum. The chairman of the Soviet government Vladimir Lenin together with the head of the Che-Ka Felix Dzerzhinsky, on the contrary, personally arrived at the German Embassy in Moscow the day after the terrorist act, ostensibly «to express condolences». Furthermore, the Bolshevik leadership tried to play the role of the victim of «the counter-revolutionary conspiracy» to absolve themselves of any responsibility for the assassination of the ambassador.

It should be noted that both political killings were not accidental and spontaneous, rather carefully planned and prepared. They were a natural result of the multi-year subversive activities and revolutionary terror by the perpetrators. In the first case, it was Dragutin Dimitrijević Apis' *Unity or Death* (also known as *Narodna Odbrana* or *Black Hand*). In the second case, it was the so-called Militant Organization of the Party of Socialist-Revolutionaries, which committed a series of high-profile murders of prominent statesmen of the Russian Empire, including Grand Duke Sergei in 1905 and Prime Minister Pyotr Stolypin in 1911.

It should also be noted that the assassination of Archduke Franz Ferdinand was a consequence of insufficient attention of the international community to the palace coup in Belgrade on 29 May (11 June) 1903. As a result, King Alexander and Queen Draga Obrenović were brutally murdered, as well as several Serbian military and political figures, opponents of irredentism, including the Prime Minister General Dimitrije Cincar-Marković. The new King Peter Karageorgiević not only ignored the demands of the great powers to punish the criminals but, on the contrary, decorated and promoted them to higher ranks. For example, the assassin of the King and Queen Captain Dragutin Dimitrijević was promoted to the rank of major, and, at the time of the assassination of Archduke Franz Ferdinand, he was already a lieutenant colonel and held a position of the Chief of the Intelligence Department of the General Staff.

Formally the monarchy in Serbia was preserved. Although, the real power in the country was concentrated in the hands of radicals who got the majority of seats in Parliament and Government. All key positions in the army were occupied by members of the secret terrorist organization *Black Hand (Unity or Death)*. Thus, the country became a revolutionary center, directed against the Austro-Hungarian throne and neighboring kingdoms (Bulgaria and Montenegro) for the realization of the project of Yugoslavia. Therefore, the new regime in Serbia posed a threat to regional stability and international law. For instance, Austria-Hungary in the Ultimatum of July 1914 blamed the Serbian Government in the violation of the Treaty of 31 March 1909 and stimulation of anti-Austrian propaganda.

Russia after the Bolshevik party assumed power became a threat to the world

ІСТОРИЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

---

order as a whole. Germany accused Soviet Russia of the violation of the Brest-Litovsk Treaty of 3 March 1918 and subversive activities against Germany, Finland, and Ukraine. Unfortunately, the all belligerents of the First World War underestimated the international threat of Bolshevism until it began to spread to Europe, primarily to Germany and Austria-Hungary.

Archduke Franz Ferdinand and Count Wilhelm von Mirbach-Harff were not the accidental victims. The heir to the Austro-Hungarian throne strongly opposed the war against Russia, and also had plans to transform the dual monarchy into a triune one (Austria-Hungary-Slavia). Consequently, the assassination of Franz Ferdinand had two aims: firstly, to provoke a war in which Russia would have to be involved as an ally of Serbia; and, secondly, to prevent his accession to the throne as a possible obstacle for the Yugoslav project. The ambassador of the German Empire Count Wilhelm von Mirbach-Harff was not only an advocate of the restoration of the monarchy in Russia but also actively interacted with the Russian monarchist groups to overthrow Bolshevism. Besides, he also demanded the Bolshevik government to ensure the security of the Russian imperial family and deport the Romanovs to Germany. Thus, the assassination of Count Wilhelm von Mirbach was a preventive measure against the Russian monarchist counter-revolution and a signal for the execution of the Romanov family in Ekaterinburg on 17 July 1918.

The reactions to the Casus Belli by Austria-Hungary in 1914 and Germany in 1918 after receiving negative responses to ultimatums were different. In the first case, the declaration of war followed after the ultimatum caused a chain reaction on a global scale. In the second case, Germany limited itself to the evacuation of the diplomatic mission from Moscow, meanwhile retained the Consulate General in Petrograd. Diplomatic relations had not been severed. Moreover, on 27 August 1918, Germany signed an additional protocol to the Brest-Litovsk Peace Treaty with Soviet Russia. The Soviet Embassy in Berlin continued its revolutionary propaganda against the monarchy in Germany. Despite the undertaken commitments, Soviet Russia delayed the signing of peace agreements and continued to violate the armistice with the Kingdom of Finland and the Ukrainian State. Furthermore, Soviet Russia instigated provocations along the demarcation lines and subversive and terrorist activities against neighbour states. For instance, agents of the Cheka killed the Commander-in-chief of Army Group *Kiev* General-Field Marshal Hermann von Eichhorn and his adjutant Captain Walter von Dressler in Kiev on 30 July 1918 and made an unsuccessful attempt on the life of the Hetman of the Ukrainian State Pavlo Skoropadsky on 1 August 1918. As it was widely known, General-Field Marshal Hermann von Eichhorn and the Hetman of the Ukrainian State Pablo Skoropadsky also had plans to restore the monarchy in Russia maintaining the independence of Ukraine. However, no decisive measures were taken after the assassination of General-Field Marshal Hermann von Eichhorn. On the contrary, the German General Headquarters decided to move the Headquarters of the Army Group from Kiev to Kovno (Kaunas). The German Empire went to a complete severance of diplomatic relations with Soviet Russia until the revolution in Germany began and the Soviet government denounced the Brest-Litovsk Peace Treaty.

Thus, both Casus Belli had revolutionary origins. Their purpose was not simply to provoke the war but also to eliminate the rival monarchy. However, they had some ideological differences. Serbian irredentism intended to destroy Austria-Hungary

through an internal revolution and interstate war, while Russian Bolshevism tried to accomplish a double task: to prevent the restoration of the monarchy within Russia and to stimulate the revolution in Germany and neighbouring countries. It must be admitted that, although Austria-Hungary realized Casus Belli in 1914, and Germany did not even sever diplomatic relations with the aggressor immediately after Casus Belli in 1918, both cases had the same results: the downfall of the monarchy and the revolution within the Empire.

УГОРСЬКІ ГАЙДУКИ Й УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ НА ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЯХ: ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ

Беата Варга

University of Szeged (Університет Сегеда)
Department of Modern World History and Mediterranean Studies
PhD, Habil., завідувач кафедри, доцент
6720 Szeged Egyetem u.2. Hungary
e-mail: varga.bea@hist.u-szeged.hu

Майже півстоліття тому угорський історик Геза Перйеш в одній статті зазначив: *«Гайдуки, як суспільна категорія, що мала статус вільного селянина і продовжувала військову діяльність професійно, були не тільки феноменом тогочасного угорського суспільства, а й інших спільнот, що конфліктували з турками, тому треба досліджувати ті подібності, які з'єднують гайдуків з аналогічними соціальними верствами інших народів»*. Інший угорський дослідник Іштван Рац звернув увагу на те, що подібно до гайдуків в Угорщині, у Російській і Польсько-Литовській державах виникли окремими суспільними верствами громади вільних селян, які виконували військові послуги – козаки, які підняли зброю проти внутрішнього феодального гніту та зовнішнього ворога, особливо проти турків.

В угорській історіографії багато разів наголошувалося, що було б доцільно провести історичну паралель між українськими козаками й угорськими гайдуками, але до сьогодні комплексного порівняльного дослідження не було зроблено, за винятком кількох статей. При аналізі історіографії історії угорських гайдуків і українських козаків, увага звертатиметься на подібності та паралелі, які проявляються в аналізі цих двох «проміжних» соціальних категорій. Основна мета даного дослідження полягає у визначенні можливих варіантів, які можуть послужити основою для порівняльного історичного аналізу.

Стефан Баторій зіграв важливу роль в історії взаємин угорських гайдуків і українського козацтва, тому що він, як господар Трансільванії, був першим, хто визнав заслуги гайдуків. Потім, ставши польським королем, він визнав реальне військове значення й українських козаків. За часів керування Стефана Баторія Річчю Посполитою, з 1576-ого року в його армії в однаковій мірі брали участь гайдуки та козаки, але такі випадки були рідкісними, оскільки у більшості збройних конфліктів цього регіону вони воювали на протилежному боці.

Необхідність порівнювати історичне значення гайдуків і козаків також

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

ілюструють наступні коментарі князя Трансільванії Габора Бетлена від 1624 р.: «...угорська армія з радістю приймала б тільки козаків, і ніяку іншу націю ...як тільки чують про їхній приїзд, відразу ж радіють цьому...». Пізніше і в іншому листі князь підтверджує «радість» гайдуків: «...бо козаки, також легка армія, і настільки ж ворчлива, як гайдуки і татари...»

Порівняння *джерел утворень* козаків і гайдуків показує, що в обох випадках першочергову роль відіграв зовнішній вплив: українські козаки перейняли інститут козацтва від татар, у той час в угорських гайдуків могли бути виявлені характерні риси балканських гайдуків. З точки зору *соціальної приналежності* однаково диференційованих і неоднорідних суспільних формацій можна розглядати, як і козаків, так і гайдуків.

Державна влада та дворяни, намагаючись позбутись козаків і гайдуків, запропонували їм на вибір один з наступних варіантів: 1) стати на офіційну урядову прикордонну службу; 2) вступити в аристократичну приватну армію; 3) відступити до необжитих і занедбаних прикордонних районів, зберігаючи свою свободу. Грунтуючись на цих трьох альтернативах, розвивалися три прошарки гайдуків і козаків – *державні*, «*приватні*» та «*вільні*».

З точки зору соціального статусу *реєстрові козаки* були схожими на *королівських гайдуків*, які разом з іншими найманцями служили у прикордонних частинах і були частиною постійної армії імператорів Габсбургів. *Королівські гайдуки та реєстрові козаки* стали активною військово-політичною силою на початку XVII ст. і класифікували себе колективно у ряди дворянства. Отже, гайдуки і козаки на офіційній державній службі мали різноманітні пільги та займали чільне місце у тогочасному суспільстві. Разом з тим, їх становище було нестабільним, оскільки вони завжди функціонували як допоміжні загони військової організації своєї держави.

Другий тип цих спеціальних «військових спільнот» становили *гайдуки та козаки, які стояли на тимчасовій службі приватних землевласників*. Як і в Угорщині, так і в Речі Посполитій дворяни, які мали маєтки на прикордонних територіях, оскільки на «околицях» зіштовхувалися з постійною загрозою агресії з боку турків і татар. Тому дворяни були змушені приймати у свою армію гайдуків або козаків за військову зарплату або за військову здобич. Однак, з точки зору подальшої долі цього типу гайдуків і козаків спостерігається істотна різниця між ними: у XVII ст. на угорській території стало звичайною практикою, що дворяни в обмін за військову службу в своїх маєтках заселяли гайдуків, які за пропозицію служити господареві набували землю, і були звільнені від феодальних рент. Тим часом, практика заселення приватними землевласниками козаків на території Польсько-Литовської держави не поширилася, за військові послуги вони отримували винятково наймання, і це робило їх ситуацію менш стабільною, порівняно з гайдуками в Угорщині.

До третього типу розглянутої «проміжної» соціальної категорії належать т. зв. «*вільні козаки і гайдуки*». Угорські та польські правителі, піддаючись тиску дворянства, намагалися регулювати кількість гайдуків і козаків. Місцева еліта в обох країнах спочатку ставилася з антипатією до цих військових верств. Дворяни боялися, що якщо багато кріпосників перейдуть до лав козацтва, то вони не матимуть достатньо робочих рук. Також вони розуміли, що їх становище та їх права можуть бути у небезпеці, якщо військова сила гайдуків або козаків скон-

центрується у руках центральної влади. Досліджуючи політику польсько-литовського й угорського урядів щодо «вільних» козаків і «вільних» гайдуків кидається в очі схожість, що в обох країнах ставилися, головним чином, вороже по відношенню до способу життя цих верств, але, у той же час, потребували неофіційно «безкоштовного» військового формування, яке можна було б ефективно використовувати у захисті кордонів. Центральна влада і в Речі Посполитій, і в Угорщині, піддаючись тиску місцевої еліти, намагалася реформувати «вільних» гайдуків і запорізьких козаків, які виявилися настільки ж небезпечними для своїх співгромадян, як і для турків.

В умовах прагнення *самоврядування*, є такі ж схожі випадки автономних тенденцій у житті гайдуків і козаків у XVI-XVII ст. Загалом, порівняння форм самоорганізації козаків і гайдуків показує, що хоча у самому процесі переважали подібні тенденції, але у кінцевому рахунку козаки у самоорганізації й автономії досягли більш високого рівня, що їм вдавалося більш-менш зберегти до кінця XVIII ст. через стримування турецької загрози.

Формування козаків і гайдуків було спричинено потребою оборони від турецьких завойовників на прикордонних територіях. Через недостатню ознайомленість із сучасними військовими тактиками, козаки та гайдуки робили ставку на несподівані рейди. Загалом вони були менш потужними і стали частиною нерегулярного бойового режиму. Військова організація козаків і гайдуків та розподіл зброї однаково відрізнялися від постійних найманих армій країн Західної Європи, де головною зброєю була піхота. Причина у тому, що ні Королівство Угорщина, ні Трансильванія, ні Річ Посполита не мали достатньої фінансової бази для обслуговування постійної найманої армії, відповідної тогочасним військовим стандартам.

Компаративний аналіз історії угорських гайдук та українських козаків показав, що до виникнення обох військових спільнот спричинив вакуум влади, що у XVI ст. утворився у прикордонних районах: в Угорщині між Османською імперією та Габсбургами, а в українських землях між Польсько-Литовською державою, Росією й Османською імперією. Розвиток гайдуків і козаків, а також збільшення їх чисельності, можна простежити від турецької загрози як основного мотивуючого фактора. Їх соціальну відокремленість, у першу чергу, виправдовувала важлива роль у захисті південних прикордонних територій. Центральна влада в обох країнах однаково ставилися до козаків і гайдуків, вбачаючи у них потрібну збройну силу. Але політика уряду щодо козаків і гайдуків фактично змінювалась у залежності від актуальної політики.

Українські козаки й угорські гайдуки були «проміжною» категорією між дворянством і кріпаками, і тільки у кінці XVI ст. вони стають масовим суспільним явищем. Назва «гайдук» і «козак» іноземного походження, і цими категоріями спочатку називали не певні етнічні групи, а спільноти, що складались з представників певних професій, які вели особливий образ життя. Польсько-литовський та угорський уряди завжди прагнули тримати козаків і гайдуків під контролем й обмежувати їх число, але центральна влада не хотіла їх зовсім знищувати, оскільки потребувала їх для захисту від військ мусульманських країн.

Реєстрові козаки та королівські гайдуки були визнані коронною владою, вони зайняли привілейоване місто у суспільстві. Але скільки вони не намагались, вони так і не змогли підняти свій ранг до дворянства. Різниця між реєст-

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

ровими козаками та гайдуками полягала у тому, що реєстрові козаки були окремою нерегулярною армією на допомогу польській армії, а королівські гайдуки були невід'ємною частиною регулярної армії Габсбурзької монархії.

Ще одна відмінність між угорськими гайдуками та українськими реєстровими козаками полягає у тому, що гайдуки не були найманцями, яким було байдуже за кого битись. Українське козацтво віддавало перевагу грабіжницьким експедиціям проти Османської імперії, замість того, щоб воювати найманцями у закордонних правителів. Це призвело, у свою чергу, до того, що на Україні козаки, які захищали православну віру, боролися проти введення католицизму та полонізації, а в Тридцятирічній війні на стороні католиків проти протестантів.

ІНОЗЕМНІ КОНСУЛЬСТВА У ХАРКОВІ (1920-1930-ті роки)

Людмила Вовчук

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Україна, 54003, м. Миколаїв, 68 Десантників, 10
e-mail: luda_vovchuk@ukr.net

Після завершення Першої світової війни і до 1934 р. столицею України був Харків. У січні 1920 р. сюди переїхав уряд і державні органи УСРР. У тому ж році тут було створений Народний комісаріат закордонних справ (НКЗС) на чолі з Х.Г. Раковським. У місті відновили свою діяльність раніше діючі консульські установи та почали діяти новостворені.

Саме Посольство Республіки Польщі стало одним з перших дипломатичних представництв, які були відкриті у Харкові, оскільки, як вважає Л. Жванко, тут знаходилися лише репараційні місії: австрійська, латиська, німецька, чехословацька, а згодом – литовська й естонська (Жванко Л., 2020), головним завданням яких було вирішення важливих питань у торговельній і військовій сферах.

30 вересня 1921 р. між Польською Республікою та Українською Соціалістичною Радянською Республікою були встановлені офіційні дипломатичні відносини, які й дозволили відкрити дипломатичні представництва. Першим послом Польщі у Харкові було призначено Францішека Пуласького, який перебував на цій посаді до листопада 1921 р. Його наступником став Леон Беренсон. Офіційно був призначений з 5 грудня 1921 р. і виконував він покладені на нього функції до липня 1922 р.

З 10 липня 1922 р. новим послом Посольства Республіки Польщі у Харкові стає Францішек Харват. Він займав цю посаду до 26 серпня 1923 р. Після нього послом Польщі став Марцелі Шарота (1 вересня – 31 грудня 1923 р.). Досить цікавим є той момент, що М. Шарота був останнім послом у Харкові, оскільки після цього Україна остаточно стає повноправною частиною СРСР, втративши будь-яку можливість на самостійне ведення зовнішньополітичної діяльності. З 1924 р. на теренах сучасної України могли діяти лише консульські установи. 1 квітня 1924 р. офіційно припинилася діяльність Польського посольства у Харкові.

Упродовж 1921-1923 рр. Посольство Польщі у Харкові активно займалося вирішенням питання щодо виконання радянським урядом Ризького договору, захистом поляків, які проживали у місті та за його межами, пошуком і порятунком поляків, ув'язнених тогочасними органами безпеки, які з різних причин опинилися у межах радянської держави. Окрім того, здійснювалися консульські функції: видача віз і паспортів, легалізація документів, захист костелу (який через політику більшовиків хотіли ліквідувати). Однак, одним із головних завдань посольства був збір, аналіз і передача інформації до МЗС Польської Республіки щодо політичної, економічної та культурної ситуації в Україні. Велика увага приділялася ситуації щодо голодомору на теренах УСРР.

З підписанням у 1924 р. Польсько-радянської консульської конвенції, у Харкові з 1 березня 1924 р. почало діяти генеральне консульство, консульський округ якого охоплював терени УСРР й Автономну Молдавську республіку (Жванко Л., 2020). Проте, вже у червні 1925 р. виникла серйозна загроза ліквідації посольства Польщі у Харкові. Радянська сторона висунула Польщі погрози через зволікання останньої відкрити радянські консульські установи у Лодзі, Гданську та Львові, вбачаючи у них центри комуністичної пропаганди та шпигунської діяльності. Питання вдалося вирішити.

Першим генеральним консулом Республіки Польща у Харкові був призначений Міхал Свірський (1 березня 1924 р. – 31 вересня 1924 р.). Його наступником став Констати Скшинський (1 жовтня 1924 р. – 18 червня 1928 р.). З 19 червня 1928 р. новим генеральним консулом призначають Станіслава Орачевського, який виконує покладені на нього функції трохи більше 5 місяців (7 грудня 1928 р.). Далі були: Адам Себловський (8 грудня 1928 р. – 26 червня 1932 р.), Ян Каршо-Седлевський (1 липня 1932 – 1 серпня 1934 р.).

Враховуючи той факт, що у 1934 р. відбулося перенесення столиці УСРР до Києва та зменшення адміністративної ваги Харкова, Генеральне консульство Польщі було реорганізоване у Консульство. Генеральний консул Ян Каршо-Седлевський зберіг за собою посаду і разом із частиною співробітників переїхав до Києва.

Варто зазначити, що на період 1934 р. Польське консульство залишилося у місті єдиним іноземним представництвом, оскільки діючі там німецьке та італійське консульства були перенесені до нової столиці, а наявні консульські установи у Харкові – ліквідовані.

До компетенції консульського округу польського консульства у Харкові увійшли Харківська, Дніпропетровська та Донецька області. Обов'язки консулів виконували Станіслав Сосницький (1 серпня 1934 р. – 31 жовтня 1936 р.) і Тадеуш Бжезінський (1 листопада 1936 р. – 16 грудня 1937 р.). При цьому останній працював уже в умовах розгортання Великого терору й інспірованою НКВС у серпні 1937 р. операції по ліквідації польських диверсійних і шпигунських угруповань. Хоча, насправді, як зазначає Л. Жванко, жертвами цієї операції ставали всі польські втікачі, політичні вигнанці, колишні члени польської соціалістичної партії й ін.

Період 1930-х років був одним із найскладніших у діяльності консульства. Саме у цей час в СРСР відбулася кардинальна зміна у ставленні до іноземних консульських представників. Вони підпадали під тотальне стеження, втручання у діяльність консульства, здійснення різних провокацій, унеможливлення ви-

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

конання покладених на консула та його персонал функцій. З метою зменшення кількості іноземних консулів на теренах СРСР уряд країни створював нестерпні умови для діяльності консульських установ. Так, у вересні 1937 р. була організована інформаційна ізоляція, згідно з якою іноземним консульствам заборонялося отримувати місцеву пресу й ін.

Окрім того, у результаті радянсько-польських переговорів у серпні 1937 р. Польща змушена була ліквідувати на території СРСР два своїх консульства. До кінця листопада були ліквідовані польські консульства у Харкові та Тбілісі. Офіційно Консульство Польської республіки у Харкові було закрито 1 грудня 1937 р., хоча Т. Бжезинський формально виконував свої функції до 16 грудня 1937 р.

У 1923 р. у Харкові також почало діяти Генеральне консульство Німеччини, яке очолив Зігфريد Хей. Як зазначає І. Матяш (Матяш, 2021) у зв'язку з новим статусом більшовицької України як республіки СРСР вийшло непорозуміння з його екзекватурою. Він не отримав її до кінця 1924 р. і був переведений до Посольства Веймарської республіки в СРСР, де працював до 1929 р. У Харкові його змінив Карл Граап, який з 6 травня 1921 р. очолював німецьку торговельну місію у Москві. Новий генконсул працював до травня 1928 р.

Німецькому генконсульству у Харкові підпорядковувалися консульства Німеччини у Києві й Одесі. Головним завданням було сприяння активізації радянсько-німецьких економічних і культурних відносин в УСРР.

Упродовж 1928-1936 рр. новим генеральним консулом Німеччини у Харкові став Карл Вальтер – кар'єрний дипломат, що дуже добре знав Росію, оскільки ще з 1918 р. працював у Генконсульстві Німецької імперії у Москві. З квітня 1925 р. був генеральним консулом у Ленінграді. Звідти у травні 1928 р. прибув до Харкова (Матяш, 2021).

Головним завданням консула був захист прав німецьких громадян, які проживали у межах консульського округу. Особливу увагу він звертав на становище німців-колоністів, наголошуючи при цьому на збільшенні допомоги їм німецьким урядом. На початку 1935 р. К. Вальтеру довелося займатися справами німецьких інженерів, яких масово почали виселяти з Харкова. Це пояснювалося ніби «недружнім ставленням до радянських громадян у Берліні». Усні клопотання та письмові звернення генерального консула до облвиконкому, місцевої та центральної влади, НКЗС не мали успіху.

Особлива увага відводилася інформаційній діяльності. Німецький генконсул у своїх звітах повідомляв про організацію колективізації в УСРР і СРСР. Цікавим було те, що ця інформація була прямо протилежною тій, яку нав'язували французькій делегації у Харкові. К. Вальтер висвітлював увесь жах, який спричинив процес колективізації населенню України. Як і польські представники, висвітлював голодомор в УСРР 1932-1933 рр.

17 вересня 1936 р. Німецьке генеральне консульство у Харкові було реорганізовано у консульство в зв'язку із втратою містом статусу столиці. Його консульський округ обмежився Харківською, Дніпропетровською та Донецькою областями.

Італійське представництво у Харкові у статусі консульської установи (віце-консульство), з'явилося на початку 1924 р. після офіційного визнання Королівством Італія СРСР. Тимчасово виконувати обов'язки віце-консула взяв на себе Ромуло Туріно, який упродовж 1904-1914 рр. працював почесним консулом

австрійської монархії у Бердянську, де здобув хороший досвід. Однак, він так і не отримав екзекватуру, тому перебував на тимчасовій посаді віце-консула.

У середині 1927 р. під час реорганізації мережі консульських установ в Італії було вирішено зосередити всю консульську роботу на Чорноморському узбережжі у Генеральному консульстві в Одесі. У Харкові створювати консульство не рекомендувалося. Проте, коли генеральний консул в Одесі М. Меріано поїхав до Харкова задля вивчення ситуації, було вирішено, що італійське консульство у Харкові буде організоване (Матяш, 2021).

12 серпня 1928 р. консулом у Харкові стає Копіані, який займав цю посаду до 1931 р. Його наступником був Серджо Граденіго (1931-1934 рр.). За час його діяльності італійське віце-консульство у Харкові було підвищене у класі – стало консульством. Цікавим було те, що свідчення італійських консульських представників, які були змушені працювати в умовах режимів Сталіна та Муссоліні, фактично виявилися непотрібними дуче. Оскільки, він з певних причин прагнув зберігати доброзичливі відносини з СРСР. Звіти консулів Італії щодо ситуації в УСРР були досить інформативними, особливо у період здійснення радянським урядом процесу колективізації.

З перенесенням української столиці, відбулося й перенесення італійського консульства до Києва.

У результаті, на період 1937 р. у Харкові діло всього одне консульство Польської Республіки, діяльність якого була перервана напередодні Другої світової війни.

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРІЇ УСПІХУ: ІВАН ГЕРАСИМОВИЧ ХАРИТОНЕНКО

Ольга Гайдай

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 десантників, 10
e-mail: osvita13@ukr.net

У 2019 р. у виданні Фоліо вийшла друком книга Тетяни Водотики «Історії успіху. Видатні українські бізнесмени ХІХ ст.». Вона присвячена особистим історіям людей, що «самі себе зробили, змінюючи світ довкола себе, творили не лише промислові підприємства чи потужні фінансові імперії, а й традиції меценатства та добродійності, нехай і політично вмотивовані». У книзі йдеться про таких підприємців ХІХ ст., як Яхненки, Смириненко, Терещенки, Бродські, брати Роберт і Томас Ельворті, Стефан Кульженко, Олексій Алчевський, Хаїм Каган, Теодорос і Перикл Родоканакісі, родина Раллі, рід Фальц-Фейнів, родина Вадонів, Полякови, Давид Марголін, Микола фон Дітма, Олександр Поль. Всі вони яскраві, непересічні особистості, які власною працею та наполегливістю досягли успіху. І це далеко не повний перелік українських самородків.

Наше повідомлення присвячене Івану Герасимовичу Харитоненку (1822-1891), не менш яскравій особистості, чий життєвий шлях можна вивчати як приклад здійснення «української мрії».

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Життєвий шлях І.Г. Харитоненка показовий, складний і суперечливий. Це шлях розвитку від станової обмеженості до високих культурних досягнень. Завдяки його наполегливій праці провінційне місто Суми перетворилося на провідний центр цукрово-рафінадної галузі Харківщини. Як вдалося селянину слободи Нижньої Сироватки, Сумського повіту, Харківської губернії, подолати шлях до найзаможнішого та відомого цукрозаводчика? Якими ж були складові успіху у XIX ст., що мотивувало до досягнення мети? Пошук відповідей на ці питання і стануть головними завданням дослідження.

Багато істориків звертається до висвітлення даної теми через характеристику діяльності окремих людей, які зробили неоціненний внесок у розвиток культурно-освітньої, економічної та духовної сфер.

Архівні фонди особового походження, що переважно репрезентовані відомими речниками інтелектуальної еліти народів України, відкривають дослідникам сотні маловідомих, забутих, безпідставно викреслених з історичного процесу імен. На жаль, фондів особового походження родини Харитоненків в Україні знайти поки що не вдалося.

Найбільша та найвагоміша група документів з історії господарської та громадської діяльності зберігаються у Державному архіві Сумської області. Фонди заводів і маєтків родини Харитоненків містять бухгалтерські книги, відомості про хід робіт, баланси, звіти, акти ревізій, списки робітників, описи майна, технічні відомості про виробництво тощо.

На наш погляд складові успіху Івана Харитоненка виглядають так:

1. Початок. Ліквідація Гетьманщини спричинила значні зміни у становищі населення Лівобережжя. Вільне селянство у 1783 р. було закріпачено. Всіх козаків, які не побажали служити у царських військах, перетворили в державних селян і військових обивателів. Вони мали можливість вести власне господарство, віддаючи чверть своїх доходів як податок державі. У ревізьких казках 1835 року, Слобідсько-Української губернії Сумського повіту слободи Нижня Сироватка, всю родину було записано як військових обивателів (разом з синами, серед яких був і Іван). Військові обивателі належали до числа державних селян. Батьки Івана мали заїжджий двір на так званому великому шляху, по дорозі на Полтаву.

2. Знання. З дитячих років майбутній меценат і промисловець працює в крамницях Сум і Курська, де він набуває перший досвід бакалійної торгівлі.

У Курську Іван знайомиться й товаришує з Дмитром Сухановим, майбутнім міським головою міста Суми. Завдяки Д. Суханову Харитоненко отримує рекомендаційний лист до петербурзьких купців і починає займатися комісіонерською діяльністю щодо купівлі та продажу цукру. Згодом він завів власну торгівлю. Так починається період накопичення капіталу.

3. Наполегливість. Починаючи з 1849 р. він вже Сумської 3-ї гільдії купець. Через 13 років наполегливої праці, у 1862 р. Іван Харитоненко стає Сумської 2-ї гільдії купцем. З другої половини 1863 р. Іван Герасимович вже Сумської 1-ї гільдії купець. Розмір заявленого капіталу перевищує 50 000 рублів. Бізнес росте, з'являються нові можливості. З 1876 р. Іван Герасимович комерції радник. З 1885 р. – статський радник.

4. Однодумці. Єдність. Суспільство. Іван Герасимович Харитоненко ніколи не боявся відповідальності та сумлінно виконував покладені на нього обов'язки. З 1865 по 1886 рр. – губерньський гласний. У 1872 р. він обіймає поса-

ду Міського голови м. Суми. У другій половині ХІХ ст. соціальні переміщення купецтва були не рідкістю. 1872 р. став визначальним для подальшої долі не тільки Івана Герасимовича, але й усієї родини. Він стає Потомственим Почесним громадянином міста Суми. З 1886 по 1891 рік, до своєї смерті, І.Г. Харитоненко був вже Дійсним статським радником. Таким чином він відкрив сину шлях до отримання спадкового дворянства.

5. Новаторство. Перший власний цукровий завод збудував у 1866 р. в с. Кияниця (Сумська область) й обладнав його сучасною технікою. Наступний завод у селі Червона Яруга Гайворонського повіту Курської губернії було побудовано у 1873 р. Найкращі кадри, дослідні поля, новітнє обладнання.

6. Благодійність. Культура. Духовність. І. Харитоненко будує новий храм у рідному селі. Свято-Тихонівська церква була побудована в 1880 р. У 1882 р. при Сумському реальному училищі І.Г. Харитоненко влаштував Олександрівську домову церкву. Значні пожертвування він вніс на будівництво Спасо-Преображенського собору в Сумах. Також на його кошти побудована церква у селі Солдатське поблизу селища Верхня Писарівна. 1883 рік – пожертва Харківському відділенню Російського Музичного Товариства для купівлі будинку Музичному училищу. 1884 рік – пожертва для облаштування гуртожитку студентам Харківського університету.

7. Визнання. І.Г. Харитоненко мав дві визначні нагороди: Орден Святого Станіслава 1-го ступеня (1887 р.) за заслуги перед духовним відомством, та Орден Святого Володимира 3-го ступеня (1890 р.) за пожертву 100 000 рублів на будівництво гуртожитку для студентів Харківського університету. Слід зауважити, що ці нагороди надавали право спадкового дворянства.

Таким чином, ми бачимо, що вийшовши з селянського середовища, завдяки наполегливій праці, Іван Герасимович Харитоненко пройшов складний шлях по станових сходах. Він зробив благодійницьку діяльність своєрідним чинником стратегії підприємницької діяльності та культурного розвитку. Отримати економічні привілеї, громадське визнання заслуг, нагороди, почесні звання без слави мецената та благодійника було неможливо. Успіх в економіці був тісно пов'язаний з великими грошовими витратами на благодійну справу. Таким чином, уряд того часу не лише намагався підтримувати традиції доброчинності, але й вирішував болючі проблеми соціальних витрат, на які держава майже не виділяла коштів.

STÁTŇÍ SPRÁVA A JAZYKOVÁ OTÁZKA NA PODKARPATSKÉ RUSI VE 20. LETECH XX. STOLETÍ

Julia Delibaltova

učitelka světových dějin a práva Vyšší odborná škola zdravotnická, managementu a veřejnosprávních studií, s.r.o. Plzeň

Učitelka právo v cestovním ruchu, obchodní právo International Center of Modern Education s.r.o. Praha

Doktorand Filozofické fakulty Karlové univerzity Česká Republika
e-mail: kosolka@mail.ru

Generální statut vyhlášený generálem Hennocqueem v listopadu 1919 vzbudil mezi obyvatelstvem Podkarpatské Rusi značný odpor. Mezi tím však byla Národním shromážděním odhlasována ústavní listina v níž se v duchu jednání pařížské mírové konference a v souladu s tzv. malou smlouvou ze St. Germain hovořilo o «samostatném území Podkarpatské Rusi», které mělo být vybaveno «nejširší autonomií slučitelnou s jednotností republiky Československé».

V důsledku usnesení ministerské rady ze 7. září 1919 byl 18. září 1919 generálem Hennocqueem vyhlášen pro Podkarpatskou Rusi tzv. «Generální statut». Z počátku byl publikován pouze ústním prohlášením a plakátováním, za autentický text je však považováno jeho zveřejnění v Ústředním listu civilní správy Podkarpatské Rusi 18. února 1920. Jednalo se o právní normu *sutgeneris* obsahující jednak doslovný překlad příslušných článků *saint-germainské* smlouvy, jednak vymezení hranic, pojednání o jazykové otázce a konečně stanovení základů organizace Podkarpatské Rusi. Vzhledem k významu tohoto dokumentu byl autorem jeho koncepce sám prezident Masaryk.

V čele Podkarpatské Rusi stál velící generál, o němž se sice statut výslovně nezmiňoval, ale jeho významné postavení se vyvozuje z toho, že statut byl jím publikován. Byl náčelníkem nejen vojenským, ale i v civilních věcech měl rozhodující slovo. Vedle něho byl zřízen administrátor oficiálně nazývaný «náčelník politické správy», který stál v čele civilní správy. Poměr mezi velícím generálem a administrátorem však nebyl přesně stanoven. Jeho funkce byla přechodná s tím, že měl připravit zavedení autonomie ve smyslu *saint-germainské* smlouvy, jeho postavení bylo zejména definováno ve výnosu ministra vnitra z 1. srpna 1919 č. 9789, jímž byl Břejcha jmenován administrátorem a v němž bylo uvedeno, že služebně podléhá přímo ministru vnitra a zároveň se stává civilním přidělcem velícího generála. S tímto korespondoval i obsah výnosu téhož ministra z 8. října 1919 č. 48452, v němž bylo nařízeno administrátoru organizovat civilní správu tak, aby hned správně fungovala. Zvláště bylo zdůrazněno, že na Podkarpatské Rusi je správa vojenská, která sama nese odpovědnost. Současně bylo vedoucím úředníkem uloženo připravit příští správní organizaci.

Na základě Generálního statutu bylo dále zřízeno pětičlenné direktorium v čele s americkým Rusínem H. P. Žatkovičem, které však mělo jen poradní funkci ve věcech přikázaných *saint-germainskou* smlouvou sněmu Podkarpatské Rusi a při odvolání úředníků. Spory mezi direktoriem a administrátorem měl s konečnou platností řešit přímo prezident republiky.

Generální statut však u rusínského obyvatelstva vzbudil vážnou nespokojenost a vyvolal protesty Centrální národní rady, která vznikla pod vlivem delegace amerických Rusínů sloučením tehdy existujících tří národních rad. K významným rozporům rovněž došlo mezi direktoriem a administrátorem, protože členové direktoria usilovali o to, aby se z poradního sboru stali sborem rozhodujícím. Toto vyvrcholilo předložením deklarace direktoria prezidentu republiky a poté rezignací členů direktoria.

Na území Podkarpatské Rusi se postupně začala vyvíjet i správní organizace, která však byla přizpůsobena poměrům na Slovensku. Celé území bylo rozděleno na čtyři župní obvody se sídly v Užhorodě, Mukačevě, Berehově a Velkém Bočkově. Župní úřad v Užhorodě fungoval již v únoru 1919 a v Mukačevě od května 1919. V Berehově počal působit nejprve od září 1919 jako expozitura úřadu mukačevského, ještě však v témže roce převzal plnou působnost pro župu berežskou. Župní úřad ve Velkém Bočkově začal působit až v červenci 1920, ale později byl přesídlen do Marmarošské Solotviny.

V únoru 1920 byl společně s československou ústavou vydán i zákon o organizaci župních a okresních úřadů, jehož realizací semělo odstranit provizorium, které od vzniku republiky, převzetím rakouské a uherské správy v Československé Republice Trvalo. Mělo dojít nejen k demokratizaci správy, odstranění dvojkoľejnosti, ale zejména k unifikaci správy na celém území republiky. Zákon měl tedy platit na celém území státu s výjimkou hlavního města Prahy, jejíž postavení mělo být určeno zvláštním zákonem. Nejasnost o jeho působnosti v této části republiky byla vyvolána především skutečností, že v příloze A bylo podkarpatoruské území zcela vynecháno, a tak pokud by zákon měl být realizován i tam, musely být v tomto směru doplněny a muselo by být určeno, jak bude toto území rozděleno. Do přílohy A nebyla Podkarpatská Rus zahrnuta na poslední schůzi ústavního výboru Revolučního národního shromáždění na návrh zástupce ministerstva vnitra B. Bobka. Rovněž podle názoru i samotného tohoto ministerstva však zákon o župních a okresních úřadech měl na Podkarpatské Rusi platit.

Podle župního zákona měly v republice vnitřní správu vykonávat župní a jim podřízené okresní úřady. Župní úřady potom měly být podřízeny přímo ministerstvu vnitra, pokud na základě ustanovení některých jiných předpisů nevyplývala jejich podřízenost v některých otázkách jiným ústředním orgánům. Okresní úřady měly vykonávat ve svém obvodu vnitřní správu, jež podle dosud platných předpisů příslušela na Slovensku a Podkarpatské Rusi slúžnovským úřadům (vrchní slúžný, slúžný). Na župních úřadech přicházela správa v rozsahu působnosti komitátů, jejich orgánů a správních výborů. Městům s regulovaným magistrátem byl ponechán výkon působnosti okresních úřadů jejich orgánům – s výjimkou agendy, kterou vykonávaly správní výbory – jež měla přejít na župní úřady. Zároveň měl být župní úřad dozorcí a odvolací instancí proti rozhodnutí putkmistra, magistrátu a městského policejního hejtmana těchto měst. Do čela okresního úřadu měl být postaven okresní náčelník, do čela župy jmenovaný župan. Župní zákon však byl v roce 1923 realizován jen na Slovensku a tak se správní organizace Podkarpatské Rusi vůbec nedotkl.

Podle citovaného nařízení v čele Podkarpatské Rusi stanul guvernér jmenovaný prezidentem republiky na návrh vlády na dobu, než bude ustaven sněm. Do působnosti guvernéra náleželo zastupovat Podkarpatskou Rus při jednání s vládou, řídit jednání guberniální rady, podepisovat nařízení a výnosy normativní povahy

vydávané civilní správou pro celé podkarpatoruské území, jmenovat úředníky atd. Vedle guvernéra byl prezidentem republiky dále jmenován viceguvernér, jako jeho zástupce a zároveň «bezprostřední představený všech referentů Civilní správy Podkarpatské Rusi přidělených a úřadů i ústavů Civilní správě přiřčených a podřízených» (§ 3 odst. I). Spory mezi guvernérem a viceguvernérem rozhodovala vláda. Jako vzor vztahu mezi guvernérem a viceguvernérem pravděpodobně sloužil vztah generálního guvernéra a ministerského předsedy v britských dominiích. Viceguvernér tedy nebyl pouhým náměstkem guvernéra a jemu podřízený, nýbrž samostatným úředníkem s vlastní kompetencí, přímo zodpovědný vládě.

Po vydání nařízení č. 356/1920 Sb. byl jmenován guvernérem H. P. Žatkovič, který se funkce ujal manifestem z 16. dubna 1920. Viceguvernérem se stal P. Ehrenfeld. Pro rozpory s vládou však Žatkovič 17. března 1922 rezignoval, a tak funkce guvernéra zůstala až do roku 1923 neobsazena. Teprve 14. září 1923 byl prezidentem republiky jmenován guvernérem A. Beskid a viceguvernérem A. Rozsypal.

K další reorganizaci místní správy došlo v roce 1923, kdy vládním nařízením č. 113 Sb. ze 7. června byla veškerá působnost municipálních výboru, vrchních županů a místožupanů přenesena na správce župního úřadu. Působnost správního výboru, pokud rozhodoval v první instanci, se rovněž přenášela na župního správce, v případě, že rozhodoval až v instanci druhé přenášela se jeho působnost na Civilní správu Podkarpatské Rusi. Zároveň tímto nařízením došlo k nové úpravě správy ve městech. Byla sem rozšířena působnost zákona č. 75/1919 Sb. o volebním řádu do obcí, a v podstatě po vzoru zákona č. 233/1920 Sb. o postátnění správy ve městech s regulovaným magistrátem na Slovensku došlo k obdobnému opatření i zde. Zákonem č. 62 Sb. z 31. března 1925 byla potom na území Podkarpatské Rusi přenesena působnost zákona č. 234/1922 Sb. o prozatímní úpravě obecního zřízení na Slovensku, ovšem s některými v zákoně uvedenými odchylkami. V nižších správních instancích byla tedy v podstatě ponechána uherská organizace.

K poslední reorganizaci správy před zavedením zemského zřízení došlo na Podkarpatské Rusi vládním nařízením č. 84/1926 Sb. na základě něhož byly od 1. července 1926 tři samostatné župy sloučeny v jednu se sídlem župního úřadu v Mukačevu.

Dne 9. ledna 1922 byla rovněž na Podkarpatské Rusi usnesením ministerské rady ukončena vojenská diktatura. Stejně jako v ostatních částech republiky byly i zde na 16. září 1923 vyhlášeny obecní volby, a tak mohlo dojít k aktivizaci i obecní samosprávy. Všechny uvedené právní normy zde vytvářely jen provizorium, které se odstranilo až realizací tzv. organizačního zákona v roce 1928 a zavedením zemského zřízení.

Jazyková otázka byla velmi problematická na Podkarpatské Rusi ve 20. letech XX. století. Velkoruský směr dokazoval, že obyvatelstvo Podkarpatské Rusi a východního Slovenska je ruské a zasazoval se za zavedení spisovné ruštiny do škol. K velkoruskému směru se politicky hlásil Anton Beskid, předseda Centrální ruské národní rady, v letech 1923-1933 guvernér Podkarpatské Rusi, Josif Kaminskij, Edmund Bačinskij, původně také Andrej Brodij a další. Ruskou orientaci šířil v kulturní oblasti spolek Alexandra Duchnoviče, pojmenovaný tak podle zřejmě nejvýznamnějšího rusínského buditele ruského směru 19. století. Rusofilové se odvolávali na osobnosti rusínského veřejného života 19. století, jakými byli rusínský

buditel a spisovatel Alexander Duchnovič, politik a publicista Adolf Dobrianskij, básník Alexander Pavlovič, básník a spisovatel Ivan Silvaj nebo spisovatel a novinář Eugen Fencik, kteří všichni psali spisovnou ruštinou. Rusofilové po vzoru rusofilů v Haliči považovali ukrajinskou národnost za výmysl Němců a Rakušanů, ukrajinský národ vůbec neuznávali a ukrajinštinu považovali za dialekt ruštiny. Stoupenci ruského směru usilovali také o rozšíření pravoslaví. Směr byl podepřen ruskými emigranty ale i některými rusofily v českých politických stranách, především Václavem Klofáčem a Karlem Kramářem.

Na druhé straně zde byl ukrajinský směr. Čelnými představiteli ukrajinské orientace byli Augustin Vološin, bratři Julius a Michail Braščajkové, Stefan Kločurak a Julian Révay. Ukrajinofilové tvrdili, že Rusín a Ukrajinec znamená totéž, obyvatelstvo je ukrajinské a národ je ukrajinský. Ukrajinofilové měli podporu ukrajinské emigrace z Polska a také profesorů ukrajinské svobodné univerzity v Poděbradech. V kulturní oblasti v ukrajinském duchu působil spolek Prosvita (Osvěta), založený podle vzoru podobného spolku působícího už před válkou v Haliči. Politicky měli ukrajinofilové podporu sociálních demokratů, komunistů, lidovců a také menší části agrárníků. Hlinkova slovenská ľudová strana se stavěla rezervovaně jak k rusofilům, tak i ukrajinofilům.

Třetím proudem byl rusínismus. Podle této teorie nebylo obyvatelstvo Podkarpatské Rusi ani ruské, ani ukrajinské. Jejím stoupencem byl řeckokatolický klérus v čele s prešovským biskupem Pavlem Gojdičem. Rusínský směr usiloval o zavedení zvláštního jazyka založeného na místních dialektech, ale byli v něm i lidé, kteří nepovažovali jazykovou otázku za prvořadou a vyslovovali se buď pro ruštinu, nebo pro ukrajinštinu. Samotné hnutí tak nebylo jednotné a existovaly v něm různé směry, z nichž některé byly částečně proruské, jiné promaďarské. Z rusínského směru později vycházel i autonomistický Autonomnyjzemedelskijsojuz, jehož někteří činitelé byli orientováni promaďarsky (Kurtjak, později Bródy).

Rusínské školy otevřené na Podkarpatské Rusi po roce 1919 používaly i nadále jako vyučovací jazyk zpravidla rusínštinu opírající se o Vološinovu mluvnici z roku 1901. Střední školy, rovněž označované jako rusínské, používaly buď ruský jazyk anebo ukrajinský jazyk s etymologickým pravopisem, který se používal ve 2. polovině 19. století na ukrajinských školách v rakouské Haliči. Pro tyto střední školy vydal ukrajinský jazykovědec Ivan Paňkevič zvláštní gramatiku, která byla v roce 1922 aprobována Ministerstvem školství a do roku 1936 se dočkala dalších dvou vydání. Rusofilové nebyli spokojeni a tak se Paňkevičova gramatika nedočkala všeobecného uznání. Místo toho propagovali vlastní mluvnici vydanou Jevhenem (Evegeniem) Sabovem v roce 1924. Ta sice vycházela ze spisovné ruštiny, ovšem s přihlédnutím k místním nářečovým prvkům. Vyvinul se takový stav, že jazyk byl nadále označován zpravidla jako rusínský a školy jako rusínské, ale ve školách byly paralelně používány dvě mluvnice: v podstatě ukrajinská gramatika Ivana Paňkeviče, která vycházela z haličské verze ukrajinštiny, a v podstatě ruská gramatika Evmenije Sabova. Ústřední orgány v Praze nemínily diktovat Rusínům jazyk, kterým mají mluvit, a snažily se zachovat korektní postoj ke všem směrům.

Dochované materiály školského referátu civilní správy Podkarpatské Rusi uložené v pobočce Státního oblastního archivu v Berehově ukazují, že jazyková situace ve školství byla skutečně značně nepřehledná. Třídní výkazy rusínských škol jsou psány někdy rusky, jindy ukrajinsky, občas místním nářečím.

Začlenění Podkarpatské Rusi do Československé republiky rozhodně patřilo k nejproblematičtějším úspěchům československé zahraniční politiky na pařížské mírové konferenci. To také vyvolalo značně komplikovanou politickou situaci v této části republiky, což vytvářelo správný předpoklad, že bude třeba očekávat i určité problémy při konsolidaci státní správy. A mnohem komplikovanějším problémem než území Podkarpatské Rusi byl problém národní příslušnosti podkarpatoruského obyvatelstva a jazyka. Ten rozdělil podkarpatoruskou inteligenci do dvou hlavních zneprátených táborů. První, který hlásil k ukrajinské národnosti a druhý se hlásil k rusínské národnosti.

Příslušnost Podkarpatské Rusi k Československé republice ovlivňovala podobu bilaterálních vztahů s bezprostředními sousedy, Maďarskem i Polskem. Paradoxním problémem nového státu se po připojení Podkarpatské Rusi stalo zejména to, že se v otázce realizace mezinárodního závazku, tedy poskytnutí autonomie.

Na jedné straně koncepce jednotného politického národa československého, a tedy i přísně centralisticky řízeného státu, na druhé koncepcí Rusínů a jejich mezinárodněprávně garantované autonomie (územní, politické, kulturní), jejíž existenční podmínkou ale byla jen politickosprávní decentralizace v rámci tohoto státu. Rusíni požadovali, aby byli uznáni za specifickou národně-politickou korporaci uvnitř státu, a od okamžiku, kdy se Podkarpatská Rus stala součástí československého státu, se otevřeně hlásili k aktivní spoluúčasti při výkonu správy tohoto území. Je skutečností, že od počátku se názory československých a rusínských politiků na model správy tohoto území zásadně rozcházely, veřejně se však neprojevovaly. V těchto rozporech se však zásadně odrážela rozdílná míra identifikace nového státu (a jeho politického vedení) s tímto nově nabytým, ale historicky, politicky i kulturně cizím územím.

POČÁTKY PODKARPATORUSKÉHO ODDĚLENÍ U KOŠICKÉ SOUDNÍ TABULE

David Hubený

Specialista Národní archiv ČR
Česká republika, Praha 4 – Chodovec, PSČ 149 00
e.mail: david.hubeny@nacr.cz

Budování československé justiční správy na Slovensku, a ještě více na Podkarpatské Rusi, po první světové válce navazovalo na složité dědictví. Vedle uherské tradice přibyla v letech první světové války a těsně po ní (zejména na Podkarpatské Rusi) plejáda vojenských soudů pestrých uniforem Rakouska-Uherska, Německa, Ruska, Rumunska, bílého a rudého Maďarska, Západní Ukrajiny a také Československa, které reálně začalo důsledněji budovat svoji podkarpatoruskou správu až na podzim 1919.

Referent Civilní správy Podkarpatské Rusi pro soudnictví Josef Křepinský na dotaz po význačných politických událostech hodných zaznamenání pro politické dějiny československé Podkarpatské Rusi odepsal 25. února 1921:

„Soudnictví jako instituce nepolitická, mající za úkol bděti nad zachováváním

zákona a zabezpečení právního řádu nemůže podléhati vlivům politickým a mají události politické na soudnictví pouze vliv nepřímý v tom smyslu, že politické události odráží se v případech soudům k rozhodnutí předkládaných.“

Politické události ovšem měly mnohem širší dopad na fungování justice, než jak bylo výše uvedeno. Ostatně převzetí soudů do československé správy se neobešlo bez odmítnutí složit slib věrnosti republice ze strany drtivé většiny maďarských soudců a úředníků, kteří doufali, že československá přítomnost bude jen přechodným úkazem. To se týkalo i maďarských advokátů odporujících realizaci jazykového zákona. Jazyk obyvatel Podkarpatské Rusi slovanského původu se stal významným politikem, stejně jako leckdy násilné náboženské střety a také agitace zastánců Kominterny nacházející ohlas u chudých zemědělců toužících po půdě a rabujících státní lesy.

S ohledem na jistou podobnost mezi východním Slovenskem a Podkarpatskou Rusí, včetně výskytu rusínského obyvatelstva, přistoupila v následujících letech Československá republika ke sdílení některých úřadů pro obě jmenované oblasti se sídlem ve východoslovenských Košicích, kde se tak nacházelo např. poštovní ředitelství, železniční ředitelství, obchodní a průmyslová komora a od poloviny dvacátých let též zemské vojenské velitelství. Toto uspořádání však nebylo nějak namířené proti zájmům Podkarpatské Rusi a slíbené autonomii, neboť z vojenského i dopravního hlediska byly Košice více zajištěné než celkově exponovaný Užhorod. Rusínům z východoslovenského i podkarpatoruského regionu to pak skýtalo možnost prosazovat své zástupce do jmenovaných úřadů, kdy z toho mohli těžit Rusíni žijící v obou zemích republiky a zároveň to usnadňovalo celkově překvapivý proces, kdy se Rusíni z obou částí spolu teprve sžívali; každopádně jmenované úřady mohly vybírat pro sebe Rusíny z obou území a Podkarpatská Rus tak nebyla odkázána na omezený rezervoár sil na jejím vlastním území. V případě realizace autonomie by nebylo problémem zřídit v hlavním městě Podkarpatské Rusi expozituru příslušného úřadu, který ale stále mohl čerpat vhodný personál z obou lokalit. Vývoj od poloviny třicátých let a zejména pak během druhé republiky však směřoval k naprosté autonomii Podkarpatské Rusi a tyto společné orgány postupně mizely. Mezi ně se řadila též soudní tabule, resp. od konce dvacátých let vrchní soud, se sídlem v Košicích. U tohoto soudu působilo podkarpatoruské oddělení až do vzniku samostatného Vrchního soudu v Chustu v samém závěru druhé republiky.

U košické soudní tabule bylo podkarpatoruské oddělení zřízeno k 1. lednu 1921. Jeho vznikem byla zaručena jak jednotnost rozhodování, tak byl zároveň dán výraz faktu specifičnosti Podkarpatské Rusi a respektu k jejímu zvláštnímu statusu. Jeho vznik ale nebyl zpočátku všeobecně akceptován, což se projevilo v připomínkovém řízení. Jako obvykle mělo problémy Ministerstvo financí, které nebylo s to pochopit smysl celého nařízení. Jisté obavy vyjádřilo dále Ministerstvo vnitra, resp. jeho legislativní oddělení, které vyslovalo znepokojení nad možností, že by toto nařízení prejudikovalo některé věci, které se měly dotýkat autonomie Podkarpatské Rusi a Ministerstvem vnitra připravované příslušné zákonné předlohy. Ministerstvo spravedlnosti však považovalo znepokojení Ministerstva vnitra za zbytečné a naopak pokládalo „za mimořádný úspěch, že podařilo se mu osobní intervencí svých zástupců získati souhlas jak guvernéra Podkarpatské Rusi, tak politických kruhů její pro spojení Podkarpatské Rusi s východním Slovenskem pod jednou tabulí.“ Oddalování vydání nařízení pak vyvolávalo obavy, zda tato dohoda nepadne. Její brzká realizace měla také zabránit pozdějšímu volání po samostatné

podkarpatoruské soudní tabuli, neboť by se mohlo argumentovat skutečností, že se společná tabule již osvědčila. Tak jako tak při společné tabuli musely existovat specializované senáty pro Podkarpatskou Rus. Ministerstvo spravedlnosti s podporou resortů unifikace a plné moci pro správu Slovenska požádalo, aby osnova byla předložena na vládu a tam projednána. Ministerstvo vnitra telefonicky vyrozumělo Předsednictvo ministerské rady, že ponechává na svém ministrovi, jak rozhodne. Předsednictvo ministerské rady dospělo k rozumnému závěru, že návrhu se přikládá přílišný politický a ústavní význam a ve skutečnosti zčásti naplní volání podkarpatoruských zástupců po vlastní soudní tabuli. Na jednání vlády dne 3. prosince 1920 *„Ministerský předseda jakožto ministr vnitra výslovně upustil od námitek tohoto ministerstva.“*

Státní správa i vláda si uvědomovaly nutnost zastoupení podkarpatoruského živlu v rámci podkarpatoruského oddělení jak z důvodů věcných (znalost jazyka a zákonů), tak i politických. Zastoupení domácích soudců v oddělení si přáli rovněž podkarpatoruští politici. V čelo civilního senátu košické soudní tabule byl postaven její viceprezident a Rusín Konstantin Petrovič Mačik (nar. 15. května 1862) za souhlasu podkarpatoruských politických představitelů i guvernéra Grigorije Žatkoviče, zatímco o místo v čele trestního senátu se hlásil Emil Toronský (nar. 21. října 1885), jenž byl také místního původu. Jeho žádost justiční správa přímo uvítala; navíc měl požadovanou podporu místních elit, neboť po první světové válce byl povolán i do guvernérova direktoria.

Již zmíněný Konstantin Petrovič Mačik po první světové válce ještě krátce sloužil v jugoslávské Subotici, ale pozitivně reagoval na výzvu československého Ministerstva spravedlnosti a přešel do československých služeb. Při odjezdu z Jugoslávie mu tamní vláda udělila řád Bílého orla. Jeho zisk pro československou justici byl nepochybným přínosem, neboť pomohl zkonsolidovat neuspořádané poměry v soudní správě ve východní části republiky a na vlastní náklady vydal překlad civilního řádu a rusko-maďarský terminologický právní slovník. Při odchodu do penze počátkem třicátých let mu byl udělen československou vládou dík, neboť v úřadě *„vynikl nestranností a zralostí úsudku, a zvláště se zasloužil o vybudování podkarpatoruského oddělení vrchního soudu v Košicích po stránce judikaturní.“*

Do podkarpatoruského oddělení byli dále jmenováni další soudci se vztahem k Podkarpatské Rusi: jednalo se o Igora Fengyu (nar. 29. července 1876), jenž byl rusínského původu, a dále o Josefa Legezu (nar. 8. července 1882), který byl sice rusínského původu a řeckokatolického vyznání, ale byl vnímán jako Maďar. Důležité však bylo, že uměl rusínsky a byl schopným a pilným právníkem. Oba byli jmenováni po souhlasu guvernéra a viceguvernéra.

Koncem dubna 1921 Josef Křepinský za košickou soudní tabuli hlásil, že jisté obtíže způsobovali místní advokáti, kteří se permanentně snažili sabotovat jazykový zákon, neboť sami ovládali jen maďarštinu a částečně němčinu. Rusínštinu sice občas někdo znal, ale nikoliv její písemnou podobu. Není tedy divu, že advokáti chtěli stůj, co stůj udržet maďarštinu u soudů *„jednak z důvodů hmotných, jednak z důvodů politických“*, čemuž ale soudní správa oponovala, jak uvádí dále Křepinský ve své zprávě: *„Že soudcové neřídí se při vyřizování věci národností advokáta, ale národností strany, je přirozené, neboť jazykový zákon chrání jazyková práva stran a nemůže se rozhodovati o jazyku jednání jinak než dle národnosti toho, kdo se práva dovolává.“* Po

jazykové stránce Křepinský sděloval, že strany zapojené do soudních sporů byly často přítomny vynesení rozsudku a češtině rozuměly. Nadto byli u většiny podřízených soudů k dispozici soudci znalí rusínštiny jak mluvené, tak psané. U soudů pak působili na různých pozicích ruští legionáři. Případné stížnosti na nedosažitelnost jazykových práv zákonem zaručených torpédovali sami stěžovatelé poukazem, že senát byl složen z Čecha, Rusína a Maďara, tudíž soudní referát snadno dokázal, jak jsou soudy dobře jazykově vybavené. Problém však představovaly nedodělky z uherské éry, jakož i nával práce z poválečného chaosu, což působilo obrovské zatížení soudů (jen ve vyšetřovací vazbě bylo průměrně 240 osob), jejichž jednání bylo brzděno i tím, že z předvolaných se dostavilo jen cca 10 procent, zatímco zbytek čekal na předvedení četnictvem ve chvíli, kdy cesta k soudu a zpět zabrala někdy celý týden. Významný fakt hrálo i to, že přechodně na Podkarpatské Rusi působil jediný sborový soud v Berehovu, protože podle předchozí uherské systemizace se další sborový soud sahající na území Podkarpatské Rusi nacházel v Marmarošské Sihoti, která připadla Rumunům. Ještě během uherské správy se zvažovalo zřízení třetího sborového soudu v Užhorodě. Tomu se přizpůsobilo i nařízení vlády č. 651/1920 Sb. z. a n. upravující územní působnost různých soudů.

Na poradě předsedů sedrií a soudní tabule v Košicích na začátku října 1923 bylo konstatováno, že mnozí převzatí bývalí uherští soudci neměli zájem proniknout do práva republiky a mladým zase chyběla potřebná zkušenost. Podobné problémy trápily i kancelářský personál, který nebyl s to samostatně pracovat. Personál kancelářů se pak musel naučit používat psací stroje. Stejně tak bylo průběžně řešeno dovybavení prostor soudních síní. Problémem bylo i dodržování různých lhůt, včetně včasného vyřizování dotazů pro Ministerstvo spravedlnosti, které přitom mělo patrně zvláštní zájem o podkarpatoruské oddělení, neboť aktivně vstupovalo do složení jednotlivých senátů.

Překvapivě přetrvávaly obtíže s hledáním vhodných osob pro důležité justiční pozice i v následujících letech, kdy např. v polovině třicátých let bylo hlášeno, že se mladé místní kádry teprve zapracovávaly na okresních soudech. Navzdory obtížím s doplňováním podkarpatoruského oddělení, resp. celého vrchního soudu podkarpatoruskými kandidáty, reprezentovali Podkarpatskou Rus u tohoto stupně vrchní soudní radové Konstantin Dub z Užhorodu (zapůjčený na výpomoc k Nejvyššímu soudu v Brně), Ludvík Komjáthy z Užhorodu, Ivan Komarynský z Chustu, Edmund Bačinský z Užhorodu, Vladimír Kutka z Užhorodu a Jan Koutenský z Chustu. K vrchnímu soudu byl ještě služebně přidělen soudní rada Jaromír Režný z Užhorodu, ale jak je zřejmé z uvedených příjmení, byly to též osoby české národnosti.

Každopádně se počátkem dvacátých let podařilo přes obrovské personální, prostorové a hmotné problémy vybudovat funkční soudní strukturu navazující na předchozí uherské organizační schéma, které následně republika přizpůsobovala svým potřebám, než koncem dvacátých let přikročila k celkové unifikaci soudní soustavy, ale podkarpatoruské oddělení u košické soudní tabule, resp. vrchního soudu, zůstalo jeho stálou součástí a nedokonalým výrazem zvláštního postavení Podkarpatské Rusi s úkolem dohlížet na kvalitu výkonu soudní moci na tomto teritoriu. Trvalým problémem se však stalo získávání soudců a vyššího soudního personálu z řad místního obyvatelstva slovanského původu.

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ СТАРООБРЯДНИЦЬКИХ ГРОМАД У БРСР В 1944-1965 РОКИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВІВ БІЛОРУСІ)

Ольга Друзенюк

Білоруський державний університет

аспірант

Республіка Білорусь, м. Мінськ

e-mail: olya.crimea45@gmail.com

У процесі історичного дослідження (на різних його етапах) безперечно необхідно використання відповідних історичних джерел. З сукупності існуючих визначень даного поняття слід виділити, що, у першу чергу, історичне джерело являє собою об'єкт, якій містить інформацію про життя суспільства, безпосередньо включений у процес історичного дослідження.

Що стосується різних видів документів, то справедливо буде погодитися з виразом, що їх можна вважати «матеріальними носіями довготривалої соціальної пам'яті». Створені у різні історичні періоди, вони своїм змістом відображають результати того або іншого виду діяльності суспільства, являючи для нього наукову та історичну цінність. Не є винятком і релігійна складова життя населення. Розгляд конфесійної ситуації, яка склалася на території БРСР у 1944-1965 рр., закономірно потребує звернення до документів зазначеного періоду, що зберігаються у численних фондах білоруських архівів.

У процесі вивчення діяльності релігійних об'єднань республіки, а у даному конкретному випадку громад представників старообрядницької течії, архівні документи є найбільш інформативними джерелами. Варто зазначити, що певна їх кількість розміщена у відповідних виданнях, що полегшує дослідникам доступ і використання. Крім того, у теперішній час історики мають можливість працювати зі значним масивом документів, які були засекреченими у радянський період.

Після аналізу виявлених архівних матеріалів, необхідних для розгляду зазначеної проблематики, їх умовно можна розділити на кілька груп.

Одна з них – це нормативно-правові акти, пов'язані з регулюванням діяльності старообрядницьких громад БРСР у 1944-1965 рр. Фонди білоруських архівів містять основні документи радянського конфесійного законодавства, які контролювали функціонування релігійних об'єднань всієї країни. Наприклад, чинна й у післявоєнний період Постанова ВЦВК і РНК від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання», положення якої докладно описували всі аспекти, пов'язані з реєстрацією, статусом і безпосередньою діяльністю релігійних громад Радянського Союзу, у тому числі і старообрядницьких.

Невід'ємною умовою функціонування та реєстрації старообрядницьких громад БРСР, як і об'єднань інших релігійних конфесій, була наявність власного молитовного будинку. Стосовно цього питання, важливе значення мала Постанова СНК СРСР «Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культурів» від 19 листопада 1944 р., пункти якої містили докладний опис порядку відкриття молитовних споруд різних конфесій радянської країни. Зміни, що торкнулися зазначеної процедури у 1950-х роках, відповідно відображала наступна

Постанова РМ СРСР від 17 лютого 1955 р. «Про зміну порядку відкриття молитовних будинків».

Разом з нормативно-правовими актами загальнодержавного характеру, велику цінність для проведення зазначеного дослідження мають різні спеціально видані роз'яснення, розпорядження, інструкції, що надходили контролюючим установам від вищих інстанцій. Поширення отримали так звані інструктивні листи, які стосувалися окремих аспектів діяльності громад. Один з них, інструктивний лист № 6 (1948 р.), наприклад, містив окремі розпорядження щодо порядку реєстрації старообрядницьких громад і храмів.

У процесі вивчення старообрядницьких об'єднань БРСР, цікавість також викликають документи, складені безпосередньо віруючими та представниками духовенства. Це різного роду заяви, листи, списки, скарги, клопотання, протоколи зборів, автобіографії тощо. Перелічені документи можна віднести до другої умовної групи архівних матеріалів. Наприклад, заява від старообрядців Назаровської громади міста Бобруйська, складена віруючими щодо вирішення питання стосовно молитовного будинку. Прикладом автобіографій, складених представниками старообрядницького духовенства, може бути відповідний документ від священника гомельської громади старообрядників білокриницької згоди Ф.І. Богатирьова.

Найбільш інформативними для дослідження діяльності старообрядницьких громад БРСР є документи наступної умовної групи – матеріали діловодства уповноважених Ради у справах релігійних культів. Згаданий контролюючий орган був створений ще під час Великої Вітчизняної війни з метою підтримки зв'язку з керівниками всіх, крім православних, релігійних організацій СРСР. Свої функції він реалізовував за допомогою інституту уповноважених, які мали вирішувати питання стосовно функціонування релігійних громад. БРСР, як і інші союзні республіки, мала власного уповноваженого, якому підпорядковувалися відповідно уповноважені її адміністративно-територіальних одиниць.

Матеріали уповноважених і листування з ними представлені у вигляді різноманітних доповідних записок, інформаційних і статистичних звітів, списків молитовних будинків, громад, довідок і т. ін. Велике значення для дослідження старообрядницьких об'єднань БРСР у 1944-1965 рр. вони мають завдяки різноплановій інформації, яку містять стосовно діяльності останніх.

З документів уповноважених, у першу чергу, отримуємо відомості про основні регіони розселення представників старообрядницької течії, кількість і чисельний склад громад. Наприклад, згідно звітно-інформаційної доповіді уповноваженого по Полоцькій області БРСР на 31 серпня 1950 р., на її території діяло 13 старообрядницьких громад. У Молодечненській області республіки, у першій половині 1955 р., як повідомляє місцевий уповноважений, налічувалося 14 старообрядницьких релігійних об'єднань.

Крім місцезнаходження та кількості старообрядницьких громад, матеріали уповноважених дозволяють також визначити їх чисельний склад. Наприклад, згідно даних уповноваженого Ради у справах релігійних культів по БРСР К. Уласевича на території всієї республіки станом на 10 грудня 1950 р. було зареєстровано 32 старообрядницькі громади загальною чисельністю 13 700 чоловік (чисельність представлена по кожній області, де вони були розташовані).

Що стосується безпосередньо вірників старообрядницьких об'єднань

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

БРСР, то інформація від уповноважених Ради у справах релігійних культів також містить відомості про їх соціальне становище та вік. Так, наприклад, згідно даних зібраних уповноваженим по Могилевській області за друге півріччя 1954 р. у громаді старообрядців поморської згоди с. Капустине, Кіровського району з 504 членів громади: 490 осіб – працювали у колгоспі, 3 – являлися робітниками та службовцями, 7 – займалися особистим господарством, 4 – взагалі не працювали. У зазначеному об'єднанні старообрядників налічувалося 2 неповнолітніх вірники, 58 чоловік у віці від 18 до 25 років і відповідно 444 особи у віці від 25 років.

Важливою й обов'язковою умовою реєстрації та функціонування старообрядницької громади виступала наявність духовної особи, яка б її обслуговувала. У процесі збору даних уповноваженими Ради у справах релігійних культів священикам і членам виконавчих органів об'єднань приділялася особлива увага. Чергова доповідь уповноваженого по Полоцькій області від 21 червня 1950 р. містила повний перелік «служителів культа» старообрядницьких громад по районах, доповнений стислою характеристикою по кожному. Наприклад, духовним наставником старообрядницької громади безпоповців у с. Кириліне Браславського району з 1934 р. був Мاستюлін Олексій Гнатович, 1891 р. н., селянського походження, який мав початкову освіту та був висвячений Вищою старообрядницькою радою у Польщі.

Окремі архівні документи, складені уповноваженими Ради у справах релігійних культів, присвячені спостереженням за проведенням у старообрядницьких громадах різних релігійних свят. У своїй доповідній записці за 1958 рік уповноважений Ради у справах релігійних культів по Гомельській області описує підготовку та проведення дня пророка Іллі. Він звертає увагу на ретельну підготовку гомельських старообрядників до цього свята. Окремо відзначає, що приблизно за тиждень церковною радою були розіслані запрошення – в місто Клинці єпископу Агольцову, благочинному Малеванкіну, диякону Берсеневу й у Чернігівську область священику Каменьщікому. Вищевказані гості були в Гомелі з 1 по 3 серпня. Святкова церковна служба 1 серпня тривала з 16.00 годин і до 23.00, а 2 серпня з 8.00 годин і до 13.00. На вечірній службі були присутні 700-800 осіб, а на ранковій – понад 1000 чоловік. Уповноважений приділяє увагу проведенню 2 серпня святкового обіду у священика Богатирьова, на якому були присутні приблизно 70 осіб. Робить акцент на вживанні віруючими спиртних напоїв.

Проведення ще одного свята старообрядниками Гомельщини – Покрова Пресвятої Богородиці уповноважений описує у довідці датованій 14 жовтнем 1955 р. Святкова служба відбувалася увечері 13 жовтня і вранці 14 жовтня в Іллінській церкві. На богослужінні, яке проводив священик Вологжанін, були присутні близько 300 віруючих, у більшості люди похилого віку.

Беручи до уваги цінність та інформативність архівних документів, у процесі їх використання слід враховувати деякі аспекти. Окремі документи, написані рукою їх складальника, що іноді ускладнює сприйняття поданої інформації. Також значна частка матеріалів рясніє орфографічними помилками, описками, що викликає окремі питання стосовно зазначених прізвищ, назв населених пунктів тощо та потребує додаткової перевірки.

Під час аналізу деяких документів уповноважених Ради у справах релігій-

них культів, що містять інформацію про старообрядницькі громади, має місце відсутність згоди старообрядництва, до якої належать представники тієї чи іншої течії. На це також звертає увагу керівництво Ради у справах релігійних культів у своїх розпорядженнях. Так, наприклад, в інструктивному листі № 3 (1946 р.), окремий пункт присвячений нагадуванню уповноваженим всіх рівнів про наявність різних течій у старообрядництві та обов'язкове зазначення останньої у звітних документах.

Треба також брати до уваги умови, в яких були створені зазначені архівні документи, враховувати політичну й ідеологічну складову. Пам'ятати, що відомості досить часто збиралися у поспіху та складалися державними службовцями.

Проте, не дивлячись на наявність окремих спірних моментів у процесі аналізу та використання архівних документів під час проведення дослідження, вони, у першу чергу, є цінними та інформативними джерелами вивчення старообрядницьких громад у БРСР в 1944-1965 роки.

СТВОРЕННЯ «ШИЇТСЬКОГО ПІВМІСЯЦЯ» ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ІРАНУ ПІСЛЯ ІСЛАМСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Олена Зарицька

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
магістрантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10
e-mail: ol.zarytska@gmail.com

Для іранського народу Ісламська революція 1979 р. стала перемогою національної культури та реалізацією багатовікового прагнення до відновлення традиційних цінностей. Політично вона була направлена на вибір Іраном власного шляху розвитку – ісламської ідеології – та на отримання незалежності від західного та східного впливу. Оголошений аятолою Рухолла Мусаві Хомейні «третій шлях» (na sharghi, na gharbi – «ні Схід, ні Захід») мав за мету запропонувати ісламському світу альтернативу розвитку, побудованому на особливій соціально-політичній та економічній трансформації під керівництвом Ірану. Політика нової влади вирізнялася зовнішньополітичною активністю й амбітністю та ґрунтувалася на релігійному завзятті, геополітичних амбіціях держави-наступниці великого імперського минулого та, водночас, тривоги режиму щодо власної легітимності відносно намірів з боку інших регіональних і позарегіональних сил.

Із приходом до влади в Ірані ісламського духовенства безпека та баланс сил на Близькому Сході зазнають кардинальних змін. Новий режим влади викликає занепокоєння та недовіру в регіоні та поза його меж.

На міжнародному рівні аятола Хомейні розриває сталі зовнішньополітичні зв'язки часів шахського правління, перш за все із країнами Заходу, ідеологічно оголошуючи Сполучені Штати «великим шайтаном» (Great Satan), а Ізраїль «малим шайтаном» (Small Satan). У відповідь на захоплення американських дипломатів у Тегерані у 1979 р., Сполучені Штати вводять економічні санкції про-

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

ти Ірану, які забороняли громадянам і компаніям США вести бізнес в Ірані або брати участь у спільних підприємствах з іранськими компаніями, у тому числі в нафтогазовій галузі.

Із стратегічного партнера й «опори» на Близькому Сході Ісламська Республіка Іран перетворюється для Вашингтона на «країну-ізгоя» (*rouge state*). Саме таким терміном американська адміністрація часів Б. Клінтона визначила п'ять країн – Іран, Кубу, Лівію, Північну Корею та Ірак за ознаками авторитарної влади, підтримки тероризму, порушення прав людини та агресивної зовнішньої політики.

У нових геополітичних реаліях, коли Тегеран втрачає міжнародну підтримку, а легітимність правлячого режиму оскаржується регіональними силами, влада Ірану винаходить нові інструменти реалізації власного зовнішньополітичного курсу, лідерська направленість якого водночас мала за мету збереження влади та позначення власних регіональних позицій. Набутий досвід в управлінні Іраном та війни з Іраком (1980-1988 рр.) навчили іранських лідерів нових уроків. Вони отримали амбіції та ідеологічний напрямок якщо не поширити революцію, то принаймні збільшити власний вплив у світі.

Першим амбітним завданням, яке нова іранська влада ставить для себе у 1980-ті роки, стали отримання ідеологічної першості та боротьба за прихильність усієї ісламської громади – умми. Задля досягнення цієї амбітної мети іранська влада робить кроки щодо експортування «революційного ісламу» в інші країни. Як зазначає професор І. Рабинович: «Як і інші великі революції, такі як французька та російська, Ісламська революція 1979 р. в Ірані не залишилася внутрішньою справою. Її автори та нова панівна еліта Ірану були рішучі експортувати свою революцію». Незалежний від зовнішніх сил Іран оголошував власний «ідеологічний хрестовий похід» на утвердження нової ірано-ісламської моделі, привабливої для ісламських країн регіону. Зокрема, Стаття 154 нової Іранської Конституції, прийнятої у 1979 р., закріпила «підтримку справедливої боротьби пригноблених проти гнобителів у всьому світі».

Найуспішнішим геополітичним проектом у рамках експорту ісламської революції стає мобілізація шиїтських меншин на Близькому Сході в контексті курсу Ірану щодо створення так званого «шиїтського півмісяця». Спочатку цей термін використовувався лише для географічного позначення територій, де більшість населення становила шиїтська громада. Втім, у 2000-х роках значення поняття «шиїтського півмісяця» приймає політичне забарвлення, на визначення територій, які ідеологічно підпали під вплив Ірану задля досягнення ним власних геополітичних цілей. Області, включені до «шиїтського півмісяця», містять південь Лівану, Сирію, Бахрейн, Ірак, Іран, Азербайджан, Ємен і західний Афганістан. Метою створення цієї етнічно-політичної моделі було «по-перше залучити маси в регіоні; по-друге, створити ідейний пояс дружніх шиїтських урядів і політичних фракцій в Іраку, Сирії, Лівані та регіоні Перської затоки; по-третє, розширити свою регіональну роль та могутність».

Варто зазначити, що шиїтський фактор почав у повну міру використовуватися в якості геополітичного інструменту лише за часів ісламської революції. У традиційній шиїтській теології ніколи не існувало наміру брати участь у політичній активності. В рамках доктрини «смирненності» (*quietism*) шиїти завжди підкреслювали, що лідерство належить винятково 12-ому імаму Махді, а до йо-

го повернення мусульмани повинні визнавати правління уряду або зміщувати правителя, якщо його правління було визнано громадою несправедливим. Виходячи із цього постулату, релігійна громада Ірану залишалася більшою мірою аполітичною та ніколи не пропонувала себе в якості альтернативи правлячій системі.

Цей постулат докорінно змінюється з приходом до влади аятоли Хомейні, в якому багато віруючих вбачали інкарнацію прихованого імама. З самого початку іранський політичний шиїзм був направлений у бік експансії й охоплення своєю ідеологією інших країн з шиїтським населенням. Шиїтська громада, яка історично завжди перебувала у меншості, у ХХ ст. становила лише 8-10% від загальної кількості віруючих мусульман. Шиїти традиційно були сильно обмежені у своїх правах і відсторонені від політичної влади та прийняття політичних рішень.

Іран, як ідеологічний та історичний центр шиїзму, ставив за мету підтримати свої громади. Суть такої політики була вкрай прагматична: спираючись на шиїтів у державах Близького та Середнього Сходу передбачалося створити ситуацію, при якій ці держави не змогли б проводити активну ворожу політику щодо Ірану і не становили загрозу новому режиму. Крім того, зв'язки та можливості шиїтських громад у країнах регіону повинні були стати тими обхідними шляхами, за допомогою яких іранський бізнес міг би обходити накладені на нього Заходом обмеження, в тому числі у доступі до новітніх технологій.

Зокрема, давні та міцні зв'язки пов'язували шиїтські громади Ірану та Сирії ще за часів шаха Пехлеві, а у перші місяці після ісламської революції перетворилися на ірано-сирійський союз – вісь «Тегеран-Дамаск». Сирію часто називають 35-ою провінцією, а втрата Сирії трактується іранським командуванням як значна, якщо не фатальна, загроза національній безпеці Ірану. Керівник іранської бази А. Таєб, зазначав: «Якщо ворог одночасно вторгнеться до Сирії і до іранського Хузестану, то пріоритетом для нас буде утримання Сирії».

Сирійські шиїти (алавіти) становлять меншість у країні (близько 7%), але знаходяться при владі з 1971 р. Цього року в результаті державного перевороту до влади приходять Хазеф Асад, який належав до алавітської течії ісламу. Задля легітимізації влади Асад заручається підтримкою шиїтської громади Лівану, яка у 1973 р. прийняла фетву, згідно з якою алавіти вважаються мусульманами-шиїтами. Згодом це сприяло зближенню правлячого режиму Сирії з Іраном. У рамках розпочатого партнерства Іран починає здійснювати поставки зброї до Сирії, надає допомогу в підготовці урядових військ.

У Лівані, де шиїтська громада становила приблизно 35% жителів країни, Іран у 1982 р. створює угруповання «Хезболла», яке виступало за створення в Лівані ісламської держави за іранським зразком. Амбітним планом Тегерана на початку 1980-их років стала мобілізація шиїтів Лівану, які до того були досить політично пасивними й експортування до Лівану ідеї ісламської революції. У 1985 р., після виведення з території Лівану ізраїльських військ за активної підтримки іранського Корпусу вартівих ісламської революції (КВІР), «Хезболла» приступила до створення власних арсеналів зброї. За порівняно короткий термін «Хезболла» за допомогою щедрих грошових пожертвувань, поставок місцевому населенню продовольства та медикаментів зуміла мобілізувати під свої прапори значну кількість нових членів та істотно розширити свою соціальну

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

базу в шиїтському середовищі Лівану. Глава «Хезболли» Х. Насралла відзначав, що: «...як ісламську державу, «Хезболла» розглядає Іран як братську та дружню країну».

У Бахрейнї шиїтська громада складала чисельну більшість (більше 60%), втім, політична влада була представлена винятково правителями-сунітами династії аль-Халіфа. Натхненні перемогою ісламської революції у Ірані, у 1981 р. мусульмани-шиїти Бахрейну зробили спробу повалення королівської родини. За даними бахрейнської влади, планами перевороту координувала проіранська організація «Ісламський фронт звільнення Бахрейну», метою якої була зміна політичного ладу в державі та встановлення там теократичної республіки.

Шиїти-зайдіти Ємену складають приблизно 45% населення країни і, як і більшість шиїтів на Близькому Сході, потерпали від ігнорування політичних прав і дискримінації. Бажання частини населення відновити шиїтський іманат, скасований революцією 1962 р., використовувався Тегераном задля мобілізації протестних рухів. Тісний зв'язок угруповання аль-хутї з Іраном не заперечується навіть самими членами організації, а єменські владні структури кілька разів демонстрували зібрані ними дані, що свідчили про регулярну фінансову підтримку Тегераном.

Не оминуло «шиїтське відродження» і Саудівську Аравію, яка є споконвічною батьківщиною ісламу консервативного сунітського толку – вакхабізму, особливо непримиренному та жорстокому до шиїтів. У Саудівській Аравії вели свою діяльність різні шиїтські угруповання, найвідоміші з яких, «Ісламська революція на Аравійському півострові» і «Хезболла Хіджаза», згідно з опублікованими пізніше даними, базувалися у Тегерані та проходили навчання в тренувальному таборі імама Алі. Іран має достатні важелі впливу на ситуацію у прикордонних районах Саудівської Аравії, активно підтримуючи шиїтів у Східній провінції, що дозволяє йому, таким чином, впливати на одного з основних своїх політичних та ідеологічних конкурентів у регіоні.

Завдання по реалізації концепції об'єднання та мобілізації шиїтських громад у частині спеціальних військових, політичних та економічних операцій були покладені на Корпус вартів Ісламської революції, а точніше – на його спеціальний підрозділ «Аль-Кудс» (КВІР-«Аль-Кудс») на чолі з генералом Касемом Сулеймані, який очолив цю іранську структуру в 1997 р.

Варто зауважити, що в основі процесів по мобілізації шиїтських громад у близькосхідному регіоні лежать фактори усвідомлення іранською владою власного відносно обмеженого військового потенціалу та існування в оточенні недружніх Ірану країн, яке закріпилося ще з часів ірано-іракської війни. Виходом з такого положення Тегеран вбачав у збільшенні стратегічної глибини та досягненні самодостатності асиметричних військових можливостей. Задля досягнення цих завдань лідери Ірану створили мережу партнерів і довірених осіб, за допомогою яких сам Іран мав можливість запобігати зовнішнім загрозам без прямої шкоди країні та його населенню. Найпомітнішим проявом цієї політики є те, що Іран називає «віссю опору» (axis of resistance) – союзом Ірану, Сирії та «Хезболли».

Активізація шиїтських груп населення в арабських країнах викликала сильне занепокоєння консервативних монархічних режимів на Близькому Сході. На порядок денний винесена проблема загрози з боку формованого Іраном

«шиїтського півмісяця». Вперше офіційно про загрозу «шиїтського півмісяця» у 2004 р. заявив в інтерв'ю NBC News йорданський король Абдалла II. З різкою критикою політики Тегерану виступали президент Єгипту Х. Мубарак, міністр закордонних справ Саудівської Аравії Сауд аль-Фейсал та інші. Президент Х. Мубарак, наприклад, заявляв про те, що «шиїти регіону більшою мірою стали підконтрольні Ірану, ніж власним урядам».

Концепція існування «шиїтського півмісяця» не викликає дискусій в англомовних джерелах і в роботах російських дослідників по Близькому Сходу, але заперечується іранською політичною спільнотою. Зокрема, у своїй промові президент М. Рухані зазначав: «Не існує ні шиїтського, ні сунітського півмісяця. У нас є ісламський місяць. Ми, мусульмани, перебуваємо у світі, де ми повинні бути об'єднані». Іранський професор К. Барзегар вважає, що шиїтський півмісяць є концепцією суто штучною, а зовнішня політика Ірану є «більш оборонною та прагматичною, ніж експансіоністською». Він зазначає, що Іран не намагається стати єдиною регіональною державою шляхом розширення можливостей дружніх шиїтських фракцій у регіоні. Цілі Ірану орієнтовані, насамперед, на створення безпечного середовища на найближчих кордонах, з одного боку, та створення економічних можливостей для стратегічних цілей – з іншого.

Таким чином, офіційний Тегеран, так само як і іранська політична наука, відкидають думку про використання релігійного фактору в якості власної регіональної стратегії. Підтримка палестинського руху в цьому ключі інтерпретується Іраном суто як процес опору американській гегемонії у Леванті, так само як і опору присутності американських військ у безпосередній близькості від іранських кордонів у Перській затоці.

ПИТАННЯ ЗАМОЩЕННЯ ВУЛИЦЬ ОДЕСИ У РОБОТІ ОДЕСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ У БЕРЕЗНІ – ГРУДНІ 1902 РОКУ

Геннадій Коваль

Новосафронівська загальноосвітня школа I-III ступенів

вчитель історії та географії

Україна, 56620, Миколаївська область, Миколаївський район, с. Новосафронівка,

вул. Христіна, 21

e-mail: genkoval0805@gmail.com

Зростання населення та території міста Одеси вимагали від міського управління міста вирішувати питання заощення вулиць міста, виробленню докладних і ретельних планів, виконання важливих робіт для благоустрою Одеси. Протягом березневої сесії Одеської міської думи 1902 р. гласні неодноразово висловлювали своє незадоволення з приводу пропозицій і частково характеру діяльності комісії з каналізації та заощення міста і, нарешті, це незадоволення отримало принципове формулювання. Діяльність названої комісії у лютому ледве не прийняла дійсно вкрай односторонній характер, судячи по тих пропозиціях, з якими вона виступила у березневу сесію.

Спочатку комісія в особі деяких своїх членів оголосила Сабанеєвський

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

міст у небезпеці та зажадала, крім різних асигнувань на благоустрій цього моста, ще дуже великої суми на заощення його асфальтом. При розгляді питання в думі цієї небезпеки не виявилось, а витрату на асфальтову бруківку було скасовано. Потім та ж комісія внесла пропозицію про асигнування понад $\frac{1}{2}$ всієї річної ассигновки міста на потреби каналізації та заощення – на перемощування однієї тільки Дерibasівської вулиці. Дума відкинула і цю пропозицію. Нарешті, комісія запропонувала асигнувати $2\frac{1}{2}$ тисячі рублів на заощення асфальтом ходової смуги на Соборній площі. Дума і з цим цілком справедливо не могла погодитися.

Звернемо увагу, що великі кошти виділено на благоустрій центру Одеси, а околиці залишалися вкрай неблагоустроєними, занедбаними та обділеними. Вулиці околиць потребували заощення хоча б гранітними уламками. Комісія поставила на другий план питання про перемощування центральної, найбільш жвавої та найважливішої дороги для всього міста і Пересипу – Московської вулиці, вона забула про неможливий стані Нарішкінського спуску, по якому відбувався величезний рух. Комісії було рекомендовано щорічно пропонувати на затвердження думі проект намічених робіт з усім загальним списком. Такий порядок мав усунути можливість заощення вулиць і доріг без дозволу думи, як це комісія зробила щодо Ланжеронівського шосе.

На засідання Одеської міської думи 1 квітня 1902 р. постанова комісії з заощення та каналізації міста про асигнування 4 500 руб. для влаштування громадських ретирад і ходової асфальтової смуги через Соборну площу викликала заперечення. Член управи Климович пояснив, що обговоренню думи підлягало власне питання про асигнування 2 500 руб. на влаштування ходової смуги через Соборну площу. Гласний Драго знову вказував на неправильний спосіб дій комісії: замість того, щоб внести на розсуд думи загальний план робіт на поточний рік, як того вимагала інструкція, комісія вносить окремі роботи. При таких умовах дума не мала можливості знати ступінь необхідності та невідкладності тієї чи іншої роботи, а тому і це питання дума не повинна розглядати. Членом управи Климовичем було зазначено, що у 1902 р. проводилися і мали бути виконані наступні роботи, що увійшли у прийняту думою чергу на влаштування частини шосе до Ланжерону, заощення Малоросійської та Хуторської вулиць, Старокінної площі і закінчення Пишонової вулиці та влаштування каналізації по Канатній вулиці, від Великої Арнаутської вулиці до саперних казарм. Ця остання робота проводилася головним чином на $\frac{1}{3}$ на рахунок зацікавлених домовласників.

У 1902 році було заплановано перемощування Московської вулиці, на що призначені кошти, які передбачалися раніше на перемощування Дерibasівської вулиці. Влаштування ходової смуги через Соборну площу представляло нову роботу, яку повинна була дозволити дума. Гласний Драго продовжував стверджувати, що комісія вчиняла неправильно. Так, наприклад, влаштування шосе на Ланжерон зовсім не було дозволено думою і про це не було її постанови; влаштування тротуарів і громадських ретирад не повинно було здійснюватися за рахунок сум на заощення та каналізацію міста. Комісія з заощення давно вже порушила затверджену думою чергу робіт і тому вже призначала чергу, без відома думи. За інструкцією комісія була уповноважена лише на складання проектів черг робіт, які повинні бути представлені думі на її розсуд. Визнаючи

тому неправильним образ дій комісії та знаходячи, що 2 500 руб., що були потрібні на влаштування ходової смуги, повинні були витрачені за їх прямим призначенням, тобто на ремонт мостових, гласний вимагав, щоб дума відкинула пропозицію комісії.

Член управи Климович прочитав текст інструкції комісії і доводив, що комісія не переступила наданих їй повноважень. Гласний Лішин знаходив, що влаштування асфальтової ходової смуги викличе значні незручності як для публіки, так і на випадок парадів. Гласний Казаринов палко обстоював необхідність влаштування ходової смуги і просив про дозвіл покрити асфальтом хоча б алею від рогу Преображенської та Дерибасівської. Асигнування в 2000 руб. на влаштування суспільних ретирад дума вирішила одностайно; питання ж про влаштування ходової смуги було поставлено на балотування і відхилено більшістю 23 проти 11 голосів. В Одеській міській управі 8 квітня було заплановано проведення торгів на віддачу з підряду земляних робіт з приготування полотна під заощення Малоросійської вулиці. Умови підряду можна було розглядати в Будівельному Відділенні Управи щодня від 10 до 3-х годин дня, за винятком днів неслужбових.

У засіданні комісії із заощення вулиць 19 листопада питання про перемощування Дерибасівської вулиці знову було піднято, причому обговорювався також найбільш доцільний тип бруківки. На підставі доповіді міського інженера В.І. Зуєва і думки А.А. Швенднера, комісія прийшла до висновку, що для Дерибасівської вулиці при її ухилах найбільш підходящим матеріалом заощення були ретельно оброблені гранітні кубики, покладені на бетонній основі. З причини відмови домовласників від участі у витратах комісією було вирішено знову представити думі питання про невідкладну необхідність перебудування Дерибасівської вулиці з розширенням її на $\frac{1}{2}$ сажні з обох сторін з проханням про асигнування необхідної для цього суми. У разі ж неможливості негайного асигнування комісія вирішила запитати у думи принципової постанови про віднесення витрат по перемощування Дерибасівської вулиці на рахунок сум, що мають бути відрахованими із 10-мільйонної позики на роботи по заощенню та каналізації міста, щоб можна було негайно провести замовлення на гранітні кубики. Одеською міською управою 29 листопада було внесено на розсуд думи доповідь комісії із заощення та каналізації міста щодо перебудування Дерибасівської вулиці гранітними ретельно обробленими кубиками.

Група домовласників Малоросійської вулиці піднесла 19 грудня члену Одеської міської управи П.Т. Климовичу адресу такого змісту: «Вельмишановний Петро Титович! Дозвольте висловити вам нашу вдячність за вашу активну участь і чуйність до наших інтересів, у чому нам, домовласникам околиць, доводилося неодноразово переконуватися. Більше 8 років Малоросійська вулиця була на черзі по заощенню, але тільки із вступом вашим у завідування будівельним відділенням вона була добре вимощена, і її бруківка одна з кращих мостових околиць міста. Завдяки вашим переконливим доводам дума пішла назустріч нашим бажанням влаштувати на Малоросійській вулиці й у Високому провулку більш вдосконалене освітлення, ніж ми, на жаль, у цьому році не могли скористатися на увазі спіткало Одесу лиха і тому, особливо нам, домовласникам околиць, а зокрема Малоросійської вулиці, довелося чимало понести як матеріальних жертв, так і моральних потрясінь. Ми хотіли б, щоб наші кілька

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

слів щирої вдячності, разом з тією загальною повагою, якою ви заслужено користуетесь серед населення, послужили вам моральної підтримкою у вашій складній і важкій діяльності в якості члена міської управи, завідувача настільки важливими і відповідальними галузями міського господарства». Під адресою було 51 підпис домовласників Малоросійської вулиці.

Член управи П.Т. Клімович відповів, що у своїй діяльності опікується, головним чином, інтересами околиць, на доказ чого показати складений будівельним відділенням проект робіт, намічених до виконання на рахунок сум із 10-мільйонної позики і що відносяться переважно до благоустрою околиць. Одеському міському громадському управлінню 20 грудня було дозволено отримати облігаційну позику в розмірі 10 000 000 рублів на потреби Одеси. В плані витрат всього 16 пунктів, серед них: на капіталізацію, замощення та перемощування вулиць і освітлення міста та його околиць – 1 500 000 руб.

Розглянемо потреби міського благоустрою на 21 грудня. Як у санітарно-гігієнічному, так і в економічному відношеннях, питання про замощення міських передмість і про Перемощування міських вулиць було дуже великим питанням міського благоустрою. На жаль, у 1902 р. в справі замощення та каналізації не спостерігалось певної, чітко висловленої та справедливої системи, плану і черги, у сенсі поступовості робіт, згідно зі ступенем настійності та важливості їх. Наполегливе прагнення комісії із замощення міста домогтися якнайшвидшого вирішення питання про перемощування Дерibasівської вулиці у цьому відношенні дуже характерно. Зрозуміло, що Дерibasівська вулиця потребувала ремонту і що ремонт, який було здійснено у 1897 р. мав незадовільні результати. Але в Одесі було багато вулиць з набагато більш жвавим вантажним рухом, як наприклад, Московська або Прохорівська, які так само потребували ремонту. Населення цих вулиць з радістю побачило б у себе таку бруківку, яка була на Дерibasівській. На Молдаванці і на Пересипу були вулиці, зовсім позбавлені бруківки. Про ці вулиці не думали ні голова, ні члени мостової комісії з брукування, вони не робили думи заяв про знімання з себе відповідальності за те, що ці вулиці знаходилися в такому сумному стані. А відносно Дерibasівської вулиці такі заяви в думі робилися.

Гласним Вольфензоном звернено увагу на обділеність передмість, а члени фінансової комісії рекомендували міській думі виробити певний загальний план і чергу щодо задоволення потреби окремих районів у замощенні. Дума погодилася з думкою фінансової комісії. Але попередньо вона приділила дуже багато уваги питанню про спосіб ремонту наших багатомільйонних мостових. З цього питання було висловлено безліч найрізноманітніших поглядів, зроблені різні вказівки, але розібратися в усьому цьому думі, звичайно, було хоча б тому важко, що питання це технічне, спеціальне. Багато років в Одесі порушувалося питання про те, як краще проводити ремонт міських мостових, так як існуючий досі спосіб ремонту приводив здебільшого не до поліпшення, а до розхитування та систематичного псування дорогих мостових. Колишнім членом управи О.О. Чижевичем звернуто увагу на можливість замощення за віденським зразком, в ялинку. Також справедливо звернено увагу на те, що початкове мощення міських вулиць, наприклад, хоча б Військового спуску, вироблялося незрівнянно краще, ніж тепер, що основа мостової робилася набагато міцніше і т. ін.

Всі це спеціальні технічні, але важливі питання, від вирішення яких зале-

жало, яким чином мали вестися роботи, які коштували місту багато мільйонів. І до них треба підходити обережно, треба уникати ризикованих, недостатньо перевірених дослідів. А тому раніше, ніж пропонувати великі витрати на ці потреби, слід ґрунтовно вивчити ці питання за допомогою фахівців і тільки після такого всебічного вивчення приймати відповідні рішення. І належало б попередньо підготуватися до даної справи належним чином, тобто не тільки виробити необхідний план і чергу замощення, а й виробити найбільш раціональний і бажаний спосіб замощення та ремонту.

В міській управі у грудні виникла думка про придбання для потреб міста власного пароплава за 250 000 руб., для доставки вугілля та доставки для потреб мостових гранітних кубиків, які перевозилися з Криму на дубках надзвичайно неакуратно. Таким чином, ми бачимо, наскільки різноманітними, продуманими та ретельними були дії з питання замощення вулиць Одеси в роботі Одеської міської думи у березні-грудні 1902 року.

КИТАЙСЬКО-ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКА ГУМАНІТАРНА СПІВПРАЦЯ У ХХІ СТ.

Олег Кравець

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
магістрант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10
e-mail: kara22spn@gmail.com

З моменту встановлення дипломатичних відносин з країнами Латиноамериканського басейну, Китай докладає максимальних зусиль з метою розвитку гуманітарної складової у двосторонньому співробітництві, використовуючи добре відомий принцип «м'якої дипломатії». Серйозний прорив у даному випадку припадає саме на ХХІ ст., що пояснюється активізацією відносин між Китаєм і латиноамериканськими країнами.

Важливим елементом громадської дипломатії Китаю є поширення мережі інститутів Конфуція, які «сприяють розвиткові дружніх відносин з іншими країнами і розуміння китайської мови і культури», сприяючи і підтримку ініціатив місцевих неурядових організацій або університетів. Перший інститут Конфуція в Латинській Америці був відкритий у Мексиці в лютому 2006 р. Відповідно, згідно з даними, представленими Ханбал, відділенням Міжнародної ради китайської мови, до кінця 2008 р. Китай відкрив 17 інститутів Конфуція у восьми країнах Латинської Америки: п'ять у Мексиці, три в Перу, два у Колумбії, два в Чилі, два в Бразилії, один в Аргентині, один на Кубі. Упродовж 2012-2017 рр. такі інститути та школи були відкриті у Болівії, Бразилії, Чилі, Колумбії, Коста-Ріці, Кубі, Еквадорі, Ямайці, Перу, Барбадосі й ін. Загальна кількість країн склала 19.

У 2014 р. КНР створює Регіональний центр Інституту Конфуція для Латинської Америки, який «відіграє стратегічну роль у процесі поглиблення відносин між Китаєм та Латинською Америкою».

На сьогоднішній день відповідні латиноамериканські установи існують й

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

у Китаї. Їх кількість становить близько 60 навчальних центрів, з яких приблизно 16 офіційно зареєстровані у Міністерстві освіти КНР. Серед таких: Центр Латиноамериканських студій в Університеті Нанкай, Центр для досліджень БРІКС в Університеті Фудана та Бразилії, Дослідницький центр при Університеті Хубей.

У 2016 р. успішно пройшов Рік культурних обмінів між Китаєм і країнами Латинської Америки. Безпосередньо у ньому взяли участь понад 6,3 млн. осіб, а чисельність аудиторії перевищила 32 млн. осіб. Китайська офіційна риторика назвала цю ініціативу «найбільшою подією, яка будь-коли організовувалась між Китаєм та Латинською Америкою з моменту заснування Народної Республіки». У період з березня по листопад у регіоні та в Китаї було заплановано більше ста заходів: церемонія відкриття з понад ста художниками в Пекіні, латиноамериканський музичний фестиваль у Китаї, публікацію в Латинській Америці 32 романів і поезій книги сучасних китайських авторів, церемонія закриття в Лімі, Перу та низки менших виставок мистецтва, кіно та музики у кількох країнах. Китайський піаніст Ланг Ланг, якого назвали послом ініціативи, здійснив гастролі в Аргентині та Чилі, що стало, мабуть, однією з найгучніших подій у всій програмі.

Крім того, згідно з планом співробітництва Китай-CELAC на 2015-2019 рр., Пекін інвестував значні кошти у програму обміну студентів. У результаті Китай офіційно запропонував молоді Латинської Америки 6000 державних стипендій, 6000 стажувань і 400 можливостей на виробництві у Китаї на період до кінця 2019 р. Варто зазначити, що 12 стипендій надаються китайським урядом на вивчення китайської мови, дослідницькі проекти, магістерські чи аспірантські проекти.

Також Пекін зобов'язався підготувати до 2024 р. 1000 молодих латиноамериканських лідерів. Основною ідеєю цієї десятирічної програми обміну «Міст у майбутнє» є взаємодія з майбутніми лідерами регіону та запрошення їх взяти участь у двотижневих тренінгах і семінарах, які проходять у Китаї. Планується навчати 100 осіб на рік. Основною метою цієї програми є побудова мережі молодих лідерів, які з часом можуть стати «посланниками дружби» між Китаєм і Латинською Америкою.

Ці тренінги організовує Всекитайська федерація молоді, яка представляє 52 молодіжні організації, які очолює Комуністична молодіжна ліга Китаю. Програма в Китаї, як правило, розділена на три частини. Теоретичний розділ складається з лекцій і дискусій про політику, економіку, культуру, історію, зовнішні відносини Китаю, а також історію та організацію Комуністичної партії Китаю. Практична частина включає відвідування історичних місць, урядових штаб-квартир та китайських компаній і підприємств, які ведуть бізнес у Латинській Америці або співпрацюють з нею. І по-третє, після тренінгів учасникам пропонується підтримувати свою мережу, приєднуючись до віртуальної спільноти, а також через позапланові заходи у режимі офлайн.

У 2017 р. програма «Міст у майбутнє» об'єдналася з ініціативою «Академічний діалог». Метою даного проекту було написання наукових робіт щодо висвітлення та аналізу китайсько-латиноамериканських відносин.

Бажаючи взяти участь, повинні бути віком до сорока років і працювати у галузі досліджень міжнародних відносин, засобів масової інформації, соціального розвитку чи економічного обміну.

У результаті, до проекту долучилося 25 китайських і 25 латиноамериканських науковців. Латиноамериканських учасників спочатку запросили взяти участь в Академічному діалозі, а згодом долучитися до двотижневого тренінгу «Міст у майбутнє». Усі витрати на організацію, проведення і проживання представників з Латинської Америки взяла на себе китайська сторона. Згідно з ініціативою, наукові статті були опубліковані в журналі «Латиноамериканські дослідження», «China Today» та в журналі «Global Finance».

Іншим важливим напрямом гуманітарної співпраці між країнами є фундаментальна наука та дослідження. Китай прагне посилити обмін досвідом і знаннями між науково-дослідними інститутами через аналітичні центри Форуму Китай і Латинська Америка, який був заснований у 2010 р. Вже було проведено три форуми, на яких взяли участь 100-160 учасників, включаючи старших науковців, латиноамериканських політичних лідерів, послів, журналістів і бізнесменів. Форум був організований китайським Інститутом закордонних справ і Китайським інститутом міжнародних досліджень. Метою форуму є дослідження особливостей і перспектив двосторонньої співпраці між КНР і ЛАК.

Також діяльність країн реалізується на платформах Science BRI, Програмі цифрових поясів і шляхів (DBAR). Науковці країн здійснюють вивчення навколишнього середовища, обмін даними та підтримку формування політики, використовуючи дані зі спостережень Землі. Ці дані включають супутникові знімки та інші дані про природну небезпеку, водні ресурси та об'єкти культурної спадщини. Щоб об'єднати ці й інші заходи разом, Китайська академія наук (CAS) створила суперкомітет науково-дослідних організацій у 2016 р. Він відомий під аббревіатурою ANSO, скороченою від Альянсу міжнародних наукових організацій у регіоні Пояс і Дорога. До її складу входять 37 членів від Російської академії наук до Чилійського університету, а також ЮНЕСКО в Парижі. У рамках своєї діяльності ANSO планує підтримувати й організовувати дослідження у країнах BRI щодо сталого розвитку, включаючи продовольчу безпеку та зменшення дефіциту води.

З початком пандемії Китай розгортає активну «дипломатію здоров'я» в Латинській Америці і Карибському басейні, пропонуючи свою співпрацю (і свої вакцини), як показала недавня онлайн-зустріч, організована урядом КНР з дванадцятьма латиноамериканськими країнами у рамках форуму Китай – СЕЛАК. Так, на початку квітня 2020 р. уряд КНР надіслав Кубі близько 500 інфрачервоних термометрів, 2000 наборів захисних костюмів, окулярів і взуття, 2000 масок N 95 і 10 тис. хірургічних масок.

Крім того, 10 тис. захисних костюмів і 100 тис. захисних масок, пожертвувала Кубі й китайська компанія Zhengzhou Yutong Bus Co. Посол Китаю на Кубі Чень Сі заявив, що Китай надалі надасть ще більший обсяг гуманітарної допомоги цій карибській країні.

22 травня 2020 р. Уряд Китаю прийняв рішення направити медичну команду експертів у Перу з метою надання допомоги у боротьбі з епідемією нового коронавірусу. За словами прес-секретаря Міністерства закордонних справ КНР Чжао Ліцзяні, це вже друга група медиків, організована Національною комісією охорони здоров'я КНР. Команда буде допомагати Перу і далі поліпшувати вжиті заходи боротьби з епідемією, покращуючи загальний рівень надання медичної допомоги місцевим пацієнтам з діагнозом COVID-19. Раніше команда

медиків була направлена до Венесуели. 28 травня 2020 р. Китай доставив у столицю Мексики Мехіко 3,8 млн. медичних масок загальною вагою 18,5 тонн.

Отже, на сьогоднішній день Китай, співпрацюючи з країнами латиноамериканського регіону у даній сфері, намагається сприяти поширенню позитивного іміджу про КНР і тим самим й надалі поширювати свій вплив у ЛАК.

ОЛАФ ТРЮГГВАСОН: НОРВЕЗЬКИЙ КОНУНГ НА ШЛЯХУ «З ВАРЯГ У ГРЕКИ»

Володимир Кузовков¹, Дмитро Рижик²

¹ Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
старший викладач
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: kusovkov@ukr.net

² Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
студент 4-го курсу (спеціальність: історія та археологія)
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: nevidimka2907@gmail.com

Шлях «з варяг у греки» – водна комунікація, що поєднала у 9-13 ст. регіони Північної Європи та Балкани і сприяла економічному та культурному обміну. Значну роль шлях відіграв у формуванні державності Київської Русі. Появі цієї комунікації сприяла активна діяльність скандинавів, які річками Східної Європи, Балтійським і Чорним морями намагались потрапити до візантійських ринків, сприяючи культурній дифузії. Біографії окремих особистостей можуть ярко ілюструвати механізми, притаманні функціонуванню цієї магістралі. Серед них окреме місце займає постать Олафа Трюггвасона – короля і хрестителя Норвегії. Географія діяльності Олафа, не менша за київського князя Святослава, включає терени Британських островів, простори Північного моря та Балтики, скандинавські країни. Але особливо виділяється відрізок його життя, пов'язаний з Руссю та шляхом «з варяг у греки».

У комплексі джерел про добу Олафа Трюггвасона особливе місце займають норвезькі королівські саги. Старіші свідчення про цього норвезького правителя збереглись в «Огляді саг про норвезьких конунгів», що відноситься до кінця 12 ст. У ті ж часи, але, вірогідно, трохи пізніше з'явилися саги Одда та Гуннлауга, що збереглись у декількох редакціях. Найвідоміша збірка норвезьких саг – «Земне коло» Сноррі Стурлусона – також містить сагу про Олафа. Є і пізніші саги – та, що входить до збірки «Красива шкіра» та «Велика сага про Олафа Трюггвасона». Усі ці джерела, не дивлячись на єдину біографічну канву, надають цікаві окремі відомості, що збагачують наші знання не тільки про окремого конунга, але й у цілому про діяльність скандинавів на шляху «з варяг у греки».

Зв'язки Русі з Норвегією у добу вікінгів представлені відносно фрагментарно в історичних джерелах. Ця обставина пов'язана з тим, що основним напрямком мандрівок норвежців був західний, а «Східний шлях» викликав більшу увагу з боку шведів. Але ж певні звістки про норвезьку активність на східному

напряму все ж збереглись. Так, «Сага про Інґлінґів» згадує войовничі дії окремих норвезьких конунґів на «Східному шляху» від легендарних часів до середини 10 ст. – доби Олафа Трюггвасона. Але ж саме його можна вважати першим норвезьким конунґом, діяльність якого яскраво проявилась на Русі.

Русь стала країною, де відбулось становлення особистості майбутнього правителя Норвегії. Після загибелі у політичній боротьбі батька Олафа Трюггві його мати Астрід вирішила шукати порятунку на Русі, де її брат Сігурд служив у дружині новгородського князя Володимира Святославовича, у якого «користувався великою пошаною». Але ж перетинаючи Балтійське море, Астрід та Олаф потрапили у полон до піратів-естів.

Так розпочався рабський період життя Олафа, що продовжувався протягом близько шести років. Матеріал саг про перебування Олафа у естів дозволяє побачити становище знатних осіб, що потрапили у полон, ціни на знатних рабів на цьому відрізку шляху «з варяг у греки».

Звільнення Олафа від рабства відбулось завдяки випадковій зустрічі зі своїм дядьком Сігурдом, що приїхав збирати данину для руського князя Володимира в Ейстланді. Перебування останнього в країні естів породило дискусії про можливість існування данницьких відносин останніх з Руссю, яка не отримала в історіографії остаточного вирішення. Сігурд викупив Олафа у господаря за 9 марок золотом, у той час як іншого хлопчика-раба викупили за звичайну ціну – 1 марку.

Близько 972 р. Сігурд привіз Олава Трюггвасона до Русі у Хольмґард (Новгород), що стало початком руського періоду у житті норвезького конунґа. Ця історія розпочинається з зустрічі Олафом з вбивцею свого вихователя на новгородському ринку. Олаф помстився смертю, а князь Володимир взяв його на службу до себе. По одній з версій саг, князь змушений був заплатити віру родичам покараного вбивці. На думку низки дослідників, цей епізод дозволяє стверджувати про дію у звичаєвому праві Русі того часу тих норм, що стануть відомими пізніше за статтями «Руської правди».

Юність Олафа Трюггвасона пройшла в близькому крузі князя Володимира. За Сноррі Стурлусоном, «Олаф, син Трюггві був увесь цей час у Гардариці та був у великій пошані у Вальдімара конунґа і користувався повагою його жінки. Вальдімар конунґ зробив його керівником війська, яке він відправляв на захист власної країни. Олаф дав там декілька битв і був гарним полководцем». В іншому варіанті саг відмічається, що Олаф займав посаду хевдінґа у дружині князя і боронив його володіння від ворогів. Показово, що часи, про які йде річ, характеризуються боротьбою за владу між Володимиром та Ярополком, а початок 980-х років – діяльністю Володимира по укріпленню влади після міжусобної війни. Вірогідно, у цей контекст влітається і військова діяльність Олафа Трюггвасона.

Окремий легендарний сюжет саг про Олафа пов'язаний з хрещенням Русі. Вперше він зустрічається у сазі монаха Одда й отримує розвиток у «Великій сазі». Згідно джерелам, ще до власного хрещення Олаф з сумнівом відносився до язичництва і «ніколи не приносив жертв ідолам». Сага приписує Олафу наступні слова стосовно язичницьких богів: «Ніколи я не злякаюсь богів, тих, хто не має ні слуху, ні зору, ні свідомості, і я можу розуміти, що в них не має ніякого розуму». Ці слова Олафа схожі з промовою варяга, що прийшов до Києва з Візантії. Ця промова наводиться у «Повісті минулих літ» у статті про події 983 р. у зв'язку з релігійною реформою язичницького пантеону, що провів князь Володимир.

Згідно монаху Одду та «Великій сазі», Олаф Трюггвасон двічі відвідував Русь. Перший період перебування його на Русі, що описується схоже в усіх сагах, закінчився близько 983 або 986 року. Олаф викликав заздрість з боку оточення князя Володимира і покинув двір. Після декількох років пригод на Балтиці Олаф вдруге потрапляє до Русі і проводить певний час при дворі Володимира. Тут, після бачених ведінь раю та пекла, він чує голос, який сповіщає, що Олаф впізнає ім'я справжнього бога відправившись до Греції.

Мандрівка Олафа до Греції відбулась водним шляхом у супроводі загону дружинників. Тут Олаф прийняв частину хрестильного обряду – *prima signatio*. З Греції Олаф повернувся у супроводі єпископа Павла і став ініціатором хрещення князя Володимира.

Слід звернути увагу, що водна мандрівка Олафа з Русі до Греції у 980-х роках з найбільшою вірогідністю могла відбутись Дніпровським шляхом – складовою шляху «з варяг у греки». Не дивлячись на легендарність сюжету про безпосередню участь конкретного норвезького конунгу у хрещенні Русі, не можна відкидати можливості впливу на цей процес варязького компоненту, що щорічно пересувався Дніпром і Чорним морем до Константинополю. Ці епізоди належать і до історії регіону Дніпро-Бузького лиману, а також острова Березань (острів Св. Еферія у візантійських джерелах), де мандрівники, що пересувались цією водною комунікацією, переобладнували власні судна для морського плавання.

Отже, матеріал саг про Олафа Трюггвасона надає нам можливість проілюструвати роль та діяльність скандинавських мандрівників на шляху «з варяг у греки» на прикладі конкретного представника норвезької правлячої еліти. Русь могла використовуватись, як місце політичного притулку, де скандинав міг потрапити до кола людей, близьких йому за світоглядом та звичаями. Служба при княжому дворі надавала можливостей займати певне місце у політичній ієрархії еліти Русі. Важливу роль скандинави могли відігравати, як одна з ланок, через яку християнська традиція потрапляла по шляху «з варяг у греки» з Константинополю до Русі. Не можна повністю відкидати й вірогідності знайомства Олафа Трюггвасона з християнською традицією на Русі, де він провів роки пізнього дитинства і юнацтва. Це могло стати для норвезького конунга початком тривалого шляху до зміни власного світогляду.

БІБЛІОТЕКА ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ XVIII СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Мар'яна Мавдюк

Національний заповідник «Замки Тернопілля», Вишневецький відділ
молодший науковий співробітник

Україна, 47313, Тернопільська обл., Збаразький р-н, смт. Вишневець, вул. Замкова, 5
e-mail: maruanamavduk@gmail.com

Вишневецький палац як пам'ятка історії та архітектури XVIII ст. був відомий своїми численними мистецькими колекціями, які князі Вишневецькі збирали не одне покоління. У палаці було декілька історичних залів, які незважаю-

чи на зміну власників упродовж XVIII-XIX ст., зберігали своє призначення під окремі колекції. Однією з них була бібліотека.

Бібліотека Вишневецького палацу постала у 30-ті роки XVIII ст. і стала предметом особливої гордості палацу. Вона була справжнім скарбом, мала величезну культурну та наукову цінність, адже її тематика була достатньо широкою. Фундатором Вишневецької книгозбірні був князь Михайло Сервацій Вишневецький, який був, без сумніву, видатною особистістю свого періоду.

Історіографія XIX-XX ст. про Вишневецький палац і князя Вишневецького є досить обширною та різноманітною за змістом. Із сучасних досліджень заслуговують уваги ґрунтовні праці В. Собчука, І. Чаманської, Л. Крощенко та А. Кривенко. І тільки у поодиноких розвідках міститься інформація про палацову бібліотеку та її фонд.

Джерельна база нашого дослідження охоплює незначну кількість писемних джерел. Писемні джерела представлені наративними матеріалами: документами, публікаціями на сторінках періодичної преси XIX – початку XX ст., студіями біографічного характеру та історико-краєзнавчою літературою.

Про палац Вишневецьких часів Михайла Сервація дає уявлення рукописний документ за 1748 р., поміщений в інвентарі маєтностей, які знаходилися в Крем'янецькому та Летичівському повітах Волинського та Подільського воєводств і зберігається в Інституті рукописів Національної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського. Опис Вишневецького замку, як про резиденцію зазначено у заголовку, було складено анонімним автором польською мовою через чотири роки після смерті останнього з Вишневецьких, коли у володіння Вишнівцем вступив Ян Кароль Мнішек. Окрім самого палацу, документ містить опис бібліотечного приміщення Вишневецького палацу, в якому подано опис і розміщення шаф, вікон, художнє оформлення бібліотечної зали. Бібліотека знаходилася на другому поверсі будівлі у правому її крилі, в окремій залі.

Як виглядала Вишневецька бібліотека дізнаємося також з інвентарю Вишневецького палацу 1761 р. Вся бібліотека була білого кольору, оздоблена різьбленими позолоченими поясками, арабесками та фестонами. Книги й архівні документи зберігалися у глибоких і високих до стелі книжкових шафах, які розміщувалися вздовж стін по периметру зали. Щоб можна було дістатися до верхніх полиць, приблизно на висоті 3 м була облаштована дерев'яна галерея. Самі шафи були оздоблені дубовими дверцятами на яких вправлені портрети. Бібліотеку прикрашали 22 портрети вчених і політиків і серед них: Вольтера, Монтеск'ю, Расіна, Бюффона, Кохановського, Нарушевича і багатьох інших. Ці портрети частково розміщувалися на стінах, а частково були вмонтовані у дверці високих книжкових шаф, що тягнулися вздовж трьох стін бібліотеки.

Про бібліотеку Михайла Сервація до нашого часу дійшли доволі скупі дані. Найбільш повну інформацію про бібліотеку Міхала Серватія Вишневецького подає рукописний каталог її фондів, котрий зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. Це найдавніший каталог бібліотеки, відомий на сьогодні, відноситься до часу, коли Вишнівець разом із замком після смерті князя Вишневецького за спадком перейшов у власність великого литовського підкоморія Яна Кароля Мнішека, одруженого з онучкою останнього з князів Вишневецьких Катериною з Замоїських.

Згідно з реєстром рухомого та нерухомого майна 1745 р. у Вишневецькій

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

бібліотеці було 1445 книг, з них 842 латинською мовою, 330 французькою, 238 польською, 24 італійською, 10 німецькою, по 1 чеською й англійською.

Деякі дані щодо бібліотеки збереглися в епістолярних джерелах і в жалобних промовах, панегіриках після смерті Михайла Сервація Вишневецького. Асистент Литовської провінції Ордену піарів Лукаш від св. Франтішка у своїй проповіді з нагоди перевезення тіла спочилого князя з Мереча до Вишнівця такими словами згадує князівську бібліотеку: «...І якби не було жодного свідка його великого мистецтва і його досвідченості в різних політичних науках, то бібліотека, зібрана у Вишневці на його значні кошти й споряджена найцікавішими книжками різними мовами, буде варта усіх свідків. Тут кожний прочитає і зрозуміє його великий розум, його велику відданість наукам, з яких демонстрував потрібні знання, поважав вчених, керував доброчинністю...».

Стислі відомості про Вишневецьку бібліотеку, що стосуються історії та кількісної характеристики, подано у спеціальних бібліотекознавчих дослідженнях, переважно оглядового характеру, які належать польським, українським та російським авторам XIX-XX ст. – В. Іконникову, Я. Любомирському, В. та Г. Лукомським, С. Мунду, Ф. Радзішевському, В. Томкевичу, Д. Щербаківському.

Д. Щербаківський подає тематичний огляд стародруків з Вишнівця, що знаходилися у власності В.І. Толлі, який володів Вишневецьким палацом у 1876 р.

У довіднику польського дослідника Ф. Радзішевського «Wiadomosc historyczno-statystyczna o znakomitych bibliotekach i archiwach publicznych I prywatnych...» знаходимо інформацію, що у 1841 році, крім брошур і періодичних видань, у бібліотеці Вишневецького замку нараховувалось до 11 тисяч томів, які збільшились 1851 р. до 16 тисяч.

Численна література про Вишневецький палац містить також згадки і про бібліотеку.

Польський історик М.І. Балінський, описуючи Вишневецький замок, говорить і про коштовне зібрання книг, яке нараховує в собі багато перших видань, рідкісних справ і важливих рукописів.

У 1912 р. виходить праця братів Лукомських «Вишневецький замок» – видання з великою кількістю фотоілюстрацій на окремих листах. Книга, написана у співавторстві двома братами – істориком Владиславом Лукомським і архітектором Георгієм Лукомським, які більш детально описали Вишневецький палац від XVIII до поч. XX ст. та зібрали фрагментарні дані про історичні особи, які у свій час володіли маєтком і бібліотекою.

Описи приміщень і розташованих у них колекцій, а також об'ємну збірку фотографій палацу 1912-1920 рр. зібрав і частково опублікував польський дослідник Роман Афтаназі. Він лаконічно викладає історію бібліотеки на основі попередніх публікацій і подає широку джерельну базу до історії палацу, з якою тісно пов'язана історія книгозбірні.

На початку XXI ст. оприлюднено розвідки українських науковців, присвячені історії приватних книгозбірень XVIII-XIX ст. Передумови формування та історія приватних бібліотек другої пол. XII – останньої чверті XVIII ст. стали предметом вивчення М. Войнової та В. Сєдих. Розвиток бібліотек на Волині висвітлена у працях С. Костюка, С. Синюка, І. Ціборовської-Римарович, а також коротко описана історія формування бібліотеки у Вишнівці XVIII-XIX ст. А. Климчуком.

Оскільки сьогодні величезна частка книгозбірні Вишневецького палацу зберігається у фондах НБУВ. Детальним вивченням цих книг займалася дослідниця Ірина Ціборовська-Римарович. Вона детально проаналізувала історичну долю та склад Вишневецької бібліотеки у своїх студіях: «Бібліотека Вишневецького замку та її книжки у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ», «Видовий та джерелознавчий аналіз документів з історії та історії бібліотек в Україні XVI – першої чверті XIX ст.» та монографії – «Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст.». Дослідниця вважає, що бібліотека формувалася шляхами спадку, закупів, дарів, передплат. На усіх етапах розвитку там переважали західноєвропейські видання. З точки зору мовних особливостей перші три місця посідали відповідно французька, латинська та польська мови. Щодо особливостей складу, то у бібліотеці переважали книги гуманітарного характеру: з філософії, історії, етики, юриспруденції, моралі, граматики. Величезну частину становила французька художня література. Про високий статус книгозбірні свідчить наявність у ній видань провідних європейських фірм і друкарів XV-XIX ст.

Таким чином, існує кілька публікацій і праць темою яких є Вишневецька бібліотека і де подаються короткі відомості з історії та про кількісний склад цієї яскравої книгозбірні.

БОРОТЬБА З РЕЛІГІЄЮ НА МИКОЛАЇВЩИНІ У 1959 Р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛІННЯ КДБ ПРИ РМ УРСР ПО МИКОЛАЇВСЬКІЙ ОБЛАСТІ)

Ганна Маринченко

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
кандидат історичних наук, старший викладач
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: marynchenko.h@gmail.com

Становище релігії у роки активної антирелігійної боротьби в період хрущовської «відлиги» перебувало на межі існування. Релігійні громади, а особливо священнослужителі, докладали колосальних зусиль по збереженню як культових будівель (церков, молитовних будинків), так і громад у цілому. При цьому навіть залучаючи до своїх лав нових віруючих. Про цілеспрямоване знищення релігії в СРСР у цілому говорить низка нормативно-правових документів прийнятих в означений період.

На 1959 р. припадає пік наступу на релігію, церкву та віруючих. У цьому процесі беруть участь не тільки уповноважені Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культур, а й органи КДБ.

Всі розпорядження на місцях приймалися відповідно до розпоряджень центральних органів влади, з урахуванням регіональної специфіки. Так, було і в Миколаївській області. Для реалізації державної політики з питань релігії основну ставку в 1959 р. робили вже не на поради, а більше на місцеві органи КДБ і компартії. Це видно і по інформації, що передається в центр.

Так, згідно з інформацією начальника управління КДБ при РМ УРСР по

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Миколаївській області І. Сидорова (від 17 липня 1959 р.) на території області діяло 98 церковних парафій православної церкви, які обслуговували 89 священиків. В області також зафіксовано сектантські формування баптистів, п'ятидесятників, єговістів і адвентистів 7 дня. У своєму складі вони налічували близько 4 тис. осіб, з них служителів культу і сектантського активу до 900 осіб.

Саме для боротьби з ними, розроблені «*Мероприятія по розложению сектантских групп, профилактике рядовых участников сект и отрыву населения от церковных приходов на территории Николаевской области*». Зміст заходів наводимо нижче (мовою оригіналу). Даний документ відображає основний вектор державної політики кінця 1950-х років у цілому по СРСР і розкриває найбільш проблемні райони Миколаївської області (означено райони, де релігійний настрій населення досить високий і які саме релігійні течії розвинені у даній місцевості).

«3 метою розкладання сектантських формувань, профілактики, залучення учасників до діяльності сект і відриву населення від церковних парафій, вважаємо за доцільне провести наступні заходи:

1. У районах, де велика кількість сектантських формувань та активізована діяльність духовенства, силами партійного активу і досвідчених співробітників Управління КДБ прочитати інструктивні доповіді про ворожу діяльність духовенства і сектантів.

2. Провести збори трудящих в містах, на підприємствах, в установах і селах, де діють сектанти і церковники, на яких розповісти населенню про їх реакційну діяльність.

3. В обласних та районних газетах, де райони вражені сектантськими формуваннями і активізована діяльність духовенства, систематично готувати і друкувати статті про ворожу діяльність сектантів і духовенства, використовуючи місцеві матеріали. Статті обговорювати на зборах трудящих, де працюють сектанти або церковники, про яких друкувався матеріал у пресі.

4. Обласному управлінню КДБ, відділам пропаганди обкому КПУ систематично надавати допомогу працівникам обласного радіомовлення у підготовці осіб, що відійшли від сект або церков, для виступу на радіо з викриттям релігії або підготовці матеріалів на атеїстичні теми.

5. Райкомам КПУ надати допомогу секретарям первинних організацій і керівникам агітколективів в підборі та закріпленні агітаторів за сектантами з метою їх переконання та відриву від сект.

6. Управлінню КДБ систематично орієнтувати навчальні заклади, де навчаються діти сектантів, церковників, або учні, яких сектанти і церковники обробляють, з метою організації з ними бесід силами учителів, представників громадськості та відриву від релігії.

7. Секретарям первинних партійних організацій спільно з працівниками УКДБ розміщувати статті у багатотиражках про ворожу діяльність сектантів або церковників, що працюють в цих організаціях.

8. Управлінню КДБ надавати допомогу Будинку атеїста міста Миколаєва в організації вечорів трудящих, на яких в лекціях і бесідах викривати реакційну суть духовенства і сектантів.

9. З метою організації фотомонтажу Управлінню КДБ підібрати і передати Будинку атеїста фотографії, що викривають ворожу діяльність духовенства і сектантів на території області.

10. Враховуючи особливу реакційну і антирадянську діяльність сектантів єговістів, Управлінню КДБ надати допомогу Первомайському та Доманівському райкомам партії у відриві молоді і остаточному розкладанню секти на території області.

11. Управлінню КДБ надати активну допомогу Сталінському, Заводському, Центральному райкому міста Николаєва і Первомайському міськкому в розкладанні секти п'ятидесятників і відриві від неї молоді» (*Державний архів Миколаївської області, ф. 7, оп. 8, спр. 969, арк. 89-92*).

Варто зазначити, що означені заходи проводилися у Миколаївській області не тільки в 1959 р., але й наступні роки перебування при владі М.С. Хрущова. Однак, ні знищити релігію, ні зменшити рівень релігійності населення вони так і не змогли.

ВПЛИВ ПРОЦЕСІВ РЕФОРМУВАННЯ НА ПОЛІЕТНІЧНУ СКЛАДОВУ НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Людмила Матвієнко

Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Україна, 54007, м. Николаїв, пр. Героїв України, 9
e-mail: matvienko_nyk@ukr.net

Україна – багатонаціональна держава. На території нашої держави поруч з українцями проживають представники інших національностей, які відрізняються походженням, мовою, культурою, традиціями, звичаями, конфесійною належністю, рівнем політичного розвитку, ступенем етнічної самоорганізації. Чисельність і частка представників інших національностей на території України ніколи не були стабільними. Процес формування поліетнічного населення Наддніпрянської України у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. є важливим для розуміння процесів, що відбувалися у період 1917-1921 рр. та мають вплив на сучасне етнополітичне становище нашої держави.

Заселення українських земель представниками національних меншин було зумовлене наступними причинами: сприятливе геополітичне становище, наявність родючих земель, тривале перебування України у складі інших держав, політика урядів, спрямована на заселення її території іноземцями. Важливим чинником також стали міграційні процеси, які особливо посилювалися у ХІХ – на початку ХХ ст., та суттєво вплинули на гетерогенність населення.

У той період землі України (в її нинішніх кордонах), зберігаючи природно-географічну цілісність, залишалися в адміністративному, етнополітичному та культурно-духовному відношеннях розділеними між двома імперіями. Основна їхня частина – близько 80% (Лівобережжя, весь Південь і Крим, Слобожанщина і Правобережжя) – перебувала у складі Російської монархії, решта (Східна Галичина, частина Західної Волині, Північна Буковина та Закарпаття) – у складі Австро-Угорщини.

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Правову основу іноземної колонізації започаткували маніфести російської імператриці Катерини II у 1762, 1763 та 1764 рр. Переселенцям гарантувалися свобода релігії та звичаїв, самоврядування, звільнення від рекрутчини, виконання повинностей і сплати податків на визначений термін, надання достатньої кількості земель, асигнування з державної скарбниці для початку господарювання. Типовими причинами, які спонукали переселенців покинути обжиті землі, були такі: численні війни, які погіршували становище населення; відсутність вільних земель на батьківщині; релігійні утиски у Західній Європі окремих протестантських течій. Мотивацією до таких заходів, було прагнення російського царату ліквідувати українську автономію, позбутися корінних мешканців і мати покірних вірнопідданих; проводилося насильницьке переселення народів.

У 80-х рр. XVIII ст. починається процес іноземної землеробської колонізації Півдня України, насамперед Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній.

На початку ХХ ст. все населення України складалося з понад 20 етнічних груп, розселених переважно компактно. Відповідно до даних М. Шаповала на етнічних українських землях, що охоплювали територію 739161 км², у той час проживало 46 012 000 осіб. Серед них: 32 662 000 українців (71% від усього населення), 5 376 800 росіян (11,7%), 3 795 760 євреїв (8,2%), 2 079 500 поляків (4,5%), 871 270 німців (1,9%), 435 540 волохів (0,9%), 104 780 греків (0,2%), 39 400 вірмен (0,1%). Трохи більше, ніж 1%, становили представники інших національностей.

Найчисленнішою національною меншиною в Україні були росіяни. Їхні найбільші етнічні масиви на сучасній території України виникли приблизно у XV-XVII ст. у Слобідській Україні. Перебування Чернігово-Сіверщини у складі Московської держави у XVI – на початку XVII ст., сприяло появі на цій території російських мешканців. З другої половини XVII ст. помітно стала зростати міграція росіян передусім на Лівобережжя, в Причорномор'я і Крим, що було зумовлено збільшенням військових залог після Березневих статей 1654 р. і стихійною втечею старовірів.

Після загарбання Російською імперією більшості українських земель євреї опинилися в складі т. зв. смуги осілості (1791-1917 рр.) – території компактного проживання у Російській імперії, визначеній царським урядом для запобігання проникнення їх у великоруські губернії і захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції. З 9 українських губерній до неї увійшли 8: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Херсонська, Чернігівська. Наприкінці XVIII ст. посилилась єврейська колонізація Півдня і Причорномор'я України. З другої половини XIX ст. єврейський елемент став домінуючим у низці південних міст і містечок. Після внесення деяких змін у законодавство в 1849 р., євреї розселилися у південно-східній частині України. У XIX ст. чисельність єврейства істотно зростає. Якщо впродовж 1820-1880 рр. загальна кількість населення Російській імперії збільшилася на 87%, то єврейська частка – на 150%. Відповідно до Всеросійського перепису населення 1897 р., у Наддніпрянській Україні проживало понад 1942 тис. євреїв (8,17%).

Третьою за чисельністю групою поліетнічного населення України були поляки. Кардинально змінився характер переселенського процесу з польських

земель наприкінці XVIII ст., коли було ліквідовано і українську, і польську державність: з 1795 до 1909 рр. – частка польського населення України дещо знизилася. На Сході міграція поляків здебільшого була спрямована в українське Причорномор'я, де впродовж XIX ст. їхня питома вага зросла з 0,1-0,3 до 2%.

З прискоренням розвитку капіталізму в Російській імперії активізувався приплив капіталу і робочої сили з Польщі у райони Середнього Придніпров'я та Донбасу. Загалом, згідно з розрахунками І. Лісевича, на початку 60-х рр. XIX ст. польське населення в Наддніпрянській Україні становило близько 480-485 тис. осіб. Проте за Першим переписом населення Російської імперії 1897 р. в Україні зафіксовано зменшення кількості поляків до 391,2 тис. (1,65%). Деякі дослідники вважають цю цифру заниженою і мотивують її побоюванням частини населення оприлюднювати своє походження.

Із останньої третини XVIII ст. рух німецьких колоністів набув системного характеру. Перші шість їхніх компактних поселень було засновано у 1767 р. поблизу Бахмачу на Чернігівщині. На початку XIX ст. вихідці з Німеччини прибули на Південь України, переважно в Таврійську, Катеринославську, Херсонську губернії, а згодом – у Бессарабію.

Отже, Наддніпрянська Україна була краєм, який приваблював значні маси іноземного населення впродовж століть. Природним наслідком імперської колонізаційної політики стало зростання поліетнічності тих регіонів, щодо яких вона була спрямована. Регіональне розміщення національних меншин в Україні було нерівномірним. Зокрема, найбільші з них зосередилися так: росіяни – переважно у південному та північно-східному регіонах України, євреї та поляки – у Волинській, Подільській, Київській і Херсонській губерніях, німці – на південноукраїнських землях. У містах зі згаданих етносів найбільше були представлені євреї та росіяни.

ГОЛОВНІ АСПЕКТИ ЛИТОВСЬКО-ОРДИНСЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН У 14-15 СТ.

Владислав Мирун

Миколаївський професійний суднобудівний ліцей імені В.О. Гречишнікова
викладач історії

Україна, 54011, м. Миколаїв, вул. Індустріальна, 1

e-mail: vladmyrun@gmail.com

Історія взаємин Великого князівства Литовського та Золотої Орди була не такою простою, як довгий час вважалося в історіографії. Суто конфронтаційного характеру відносин майже не було. В XIII ст. ординські війська ходили на Литву, у переважній більшості на прохання васальних у відносинах з Ордою держав (Галицько-Волинське князівство), чи здійснювали походи в якості покарання за набіги литовців на васальні руські землі.

Як у XIV ст. так і в подальший час литовсько-ординські взаємини не мали постійного конфронтаційного характеру; спрощеним є й уявлення про діяльність литовських князів як суто антиординську, немає підстав вважати, що в

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

результаті їх воєнних дій було ліквідовано залежність південно-руських земель від Орди. Навпаки більшість історичних фактів та археологічних знахідок (нумізматики) вказує на те, що південно-руські землі були у, так званому, «спільно-му володінні», «кондомініумі» Литовського князя та Золотоординського хана.

Велике князівство Литовське, наступаючи на Золоту Орду, захоплювало чітко окреслені території-улуси, які фактично вже не контролювалися ординцями. Більше того, завдяки політиці Ольгерда – посадження на новоприєднані землі своїх синів і племінників на правах удільних князів, а також союзу з Мамаєм (що вів боротьбу за сарайський престол, і мав потребу в союзниках на зовнішньополітичній арені), Литовській державі вдалося постати перед новими підданими легітимною владою. Це, а також боротьба Мамає за Сарай, що убезпечувала східні кордони Литовського князівства від вторгнень, сприяли швидкій інкорпорації Поділля, Київщини і Чернігівщини до Литовської держави.

Треба відзначити, що найбільш розвинений комплекс литовсько-ординських відносин складається у період загального ослаблення татарського присутності на Русі (повсюдно зникають баскаки й інші ординські адміністратори-резиденти, припиняються страти князів в Орді, ярлики все частіше привозять ординські посольства, і частіше вони носять характер затвердження князів, що вже зайняли престол, номінальною стає участь руських військ в ординських походах) і приймає форму класичних васально-ленних відносин: Литва «тримає» Русь від Орди. Важко сказати, в якій мірі це вплинуло на розвиток внутрішніх литовських інститутів. У всякому разі, подвійна санкція влади литовських князів (з боку литовського князя і золотоординського хана) мала місце бути.

Включення руських земель і причорноморських степів до складу Литовського князівства відбувалося на умовах визнання над ними ординського суверенітету. Ярлик Тохтамиша 1393 р. передавав руські землі Вітовтові, у подальшому це неодноразово підтверджується кримськими ханами. Однак це не повинно розглядатися як відмова Орди від суверенних прав на Русь. У ньому слід бачити використання Вітовтом ординської легітимності для об'єднання литовських і руських земель і досягнення незалежності від Польського королівства.

У подальшому для політики цього князя характерно широке залучення татарської знаті на службу, встановлення «обопільного сюзеренітету» з Ордою, коли господар садить хана на ординський престол і потім отримує від нього ярлик на руські землі. Багато в чому ці дії були близькі, або навіть перевершували політику московських князів. Так, за Вітовта литовсько-ординські відносини досягли свого апогею – литовський князь стає сеньйором ординських ханів, фактично розпоряджається золотоординським престолом, за допомогою чого намагається впливати на сусідні держави, перш за все на Московське князівство. Ярлики розпочиналися з формули «Слово моє» (як і у випадку ярлика Вітовту 1393 р.) адресувались винятково підданим.

За наступників Вітовта відносини з ординцями не припиняються, вони активно залучаються до міжусобиць «Громадянської» війни Свидригайла. Князь литовський Казимир Ягеллончик сприяв створенню Хаджі-Гереем окремого від Золотої Орди Кримського ханства (1449 р.). Кримські хани, у свою чергу, підтверджують ярлики на руські землі між Дніпром і Дністром князям литовським.

Початкове протистояння Литви та Орди в основному належить до сфери литовської історичної міфології, у дійсності військові зіткнення чергувалися з тривалими союзними відносинами та культурною взаємодією.

КАДРИ УПРАВЛІННЯ НКВС В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ У РОКИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ: «САНАЦІЯ» ПАРТІЙНИМИ ОРГАНАМИ

Микола Михайлуца

Одеський національний морський університет
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
Україна, 65029, м. Одеса, вул. Мечникова, 34
e-mail: Michailuca@ukr.net

Пересилюючи нашу історію, наштовхуючись на ідеологічні рифи й історіографічні проблеми, викликані багаторічною атрофією колективної пам'яті, особливо у розрізі «незавершеності поррахунків із комунізмом», маємо свідомо осягати те, що долати «власну історію», за висловом Я. Грицака, мусимо неодмінно опираючись на джерело – продукт і фіксатор комуністичної епохи, на документ, який обов'язково має бути підданий усебічному аналізу, без вживання та зловживання, очистки, вихолощення, запламування, викривлення тощо.

Події останніх років актуалізували проблематику історії комуністичного терору кінця 30-х років ХХ ст., званого від Р. Конквеста як Великий терор, й, зокрема, ролі каральних органів (*рос.* ВЧК, ОГПУ, НКВД, НКГБ) у реалізації комуністичної доктрини більшовицького штибу в СРСР, і в УРСР. Не залишалися колеги-науковці у стороні від глибинного вивчення тем репресій на півдні України, приміром і на Одещині. Тут виокремлюються фундаментальні видання з серії «Одеський Мартиролог», «Реабілітовані історією. Одеська область», а також низка наукових праць і дисертацій О. Бриндака, Г. Малинової, О. Сироти, Е. Петровського, О. Шишка й ін. Однак за об'єкт наукових досліджень переважно обирались безпосередньо жертви терору на Одещині, а не палачі – працівники сталінських спецслужб.

Окремішню групу науковців представляють О. Бажан, О. Лошицький, В. Золотарьов, які є регулярними авторами наукового альманаху «Південний Захід. Одесика». Виразною рисою їхніх публікацій є аналіз біографій (за виразом авторів – «штрихів до портретів») виконавців політичної волі партійно-державного керівництва, зокрема, начальників Одеського обласного управління НКВС періоду 20-40-х років ХХ ст. Однак поза уваги науковців залишилися представники першої ланки, «низового ешелону» управлінь НКВС: співробітники районних відділів, оперуповноважені, помічники уповноважених тощо, часто безініціативні й послухні виконавці волі верхів. Ця категорія не менш цікава, хоча їх послужний список не такий вже й просторий за «заслугами перед тов. Сталіним і партією», у розкручуванні та викритті різних гучних «контрреволюційних зговорів, змов» тощо. Однак, саме ця категорія виконавців, як інструмент системи, на нашу думку, можуть бути важливим ілюстратором здійснення керівництвом ЦК ВКП(б), місцевими партійними комітетами кадрового

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

забезпечення місцевих управлінь НКВС, зокрема й наприкінці 30-х років. Відтак, саме цю задачу бачимо у спробі проілюструвати на прикладі організаційно-партійної роботи Одеського обкому КП(б)У за посередництва партійного комітету управління НКВС в Одеській області кадрову «санацію» в сталінських спецслужбах, яка здійснювалася шляхом репресій працівників, вихолощення її рядів, очищення від недостойних, ротації кадрів тощо.

Вельми актуальною з огляду на мету і задачу наукового повідомлення є презентація, водночас, і малознаної джерельної бази – фондів первинних партійних організацій колишніх «Партійних архівів обкомів КП(б)У». Обмеживши наш інтерес періодом 1937-1939 рр., зосередимо увагу на тих справах, які зберігаються у Державному архіві Одеської області (ДАОО) у фонді 5355, опису 1 «Первинна організація КП(б)У Управління народного комісаріату внутрішніх справ – УНКВС в Одеській області (до липня 1934 року Державного Політичного Управління – ДПУ), Сталінського району м. Одеси

Аналізуючи перелік питань, які розглядалися IV-ю обласною партійною конференцією, пленумами і засіданнями бюро Одеського обкому КП(б)У (1938 р.), серед питань організаційного характеру важливої ваги для партійного керівництва набували саме питання кадрові. Зокрема, розгляд кандидатур для роботи в органи НКВС. Так, серед питань, що розглядалися на засіданні бюро Одеського обкому КП(б)У від 13 грудня 1938 р. із дев'яти пунктів порядку денного, сім було присвячено кадровим питанням: 6 – затвердженню кандидатур на посади начальників райвідділів та відділу УДБ УНКВС в Одеській області, 1 – про звільнення від роботи начальника відділу кадрів обласного УНКВС.

Наприкінці 1930-х рр. як безпосередня чекістська робота, так і поведінка пересічного службиста управління НКВС, у значній мірі члена/кандидата ВКП(б) чи комсомольця, регламентувалася не тільки розпорядчими документами й інструкціями центрального відомства, але й, зокрема, керівним органом партійної організації відділів Одеського управління НКВС – парткомом. Однак, самостійної поведінки від цих структур годі було й чекати. Основна й генеральна лінія визначалася у першу чергу рішеннями лютнево-березневого, липневого, серпневого 1937 р. та січневого 1938 р. пленумів ЦК ВКП(б) тощо.

Сліпу відданість генеральній лінії сталінського керівництва засвідчує резолюція до протоколу закритих зборів парторганізації відділів УНКВС за звітний період роботи (з 15 квітня 1937 р. по 19 квітня 1938 р.): «політична лінія парткому була правильною, робота задовільною. Парторганізація до перевиборів партійних органів прийшла ідеологічно здоровою, монолітною, міцно спаяною кругом ленінсько-сталінського ЦК ВКП(б) і вождя народів тов. Сталіна». Попри таку риторику, слід усвідомлювати важливий фактор, який сприяв такій суцільній «монолітності» та впливав на поведінку переважаючої частки співробітників УНКВС – це різнобічний тиск з боку керівництва центральних органів НКВС, а також генеральна лінія Й. Сталіна і верхівки ВКП(б) на викорінення «ворогів народу», постійне «промивання мізків» на численних партійних зборах, у пресі тощо.

Саме за таким алгоритмом і здійснювалася, як свідчила шаблонізована фраза – «чистка засмічених ворогами народу органів». Виключеними з партії і засудженими упродовж 1937-1938 рр. в УНКВС в Одеській області були Ніколаєвський, Тартаковський, Голобуцький, Саравайський, Мільцман, Карпачевсь-

кий, Карасьов та інші. У обговорюванні доповіді на закритих зборах від 23 березня 1938 р. працівник одеського управління А.І. Вутке зазначив: «За три скликання парткомітету управління НКВС в Одеській області нами виявлено до загальної кількості комуністів 10% ворогів народу». Кадрові чистки особливо сягнули апогею після розсилки по управлінням НКВС від 14 листопада 1938 р. директиви ЦК ВКП(б) «Про облік та перевірку в партійних органах відповідальних працівників НКВС СРСР», яка скеровувала партійні комітети (міські, обласні, республіканські) на вжиття заходів на очищення органів НКВС від співробітників, які не заслуговували на політичну довіру. На думку О. Бажана, саме після санкціонованого комуністичним режимом документу розпочалися масові ротації як у керівництві апарату НКВС СРСР, так і в республіках та областях. Яким чином спрацьовувала командно-адміністративна система в каральних структурах свідчить наступний перебіг подій і фактів. Телеграму за підписом Й. Сталіна про організацію обліку, перевірки і затвердження працівників НКВС в Одесі отримали 15 листопада 1938 р. і того ж дня її було розіслано для виконання усім секретарям районних партійних комітетів без виключення. У другій половині листопада 1938 р. вже було укладено персональні списки на зазначених посадовців НКВС, надано їм анкети для заповнення.

Про подробиці виконання спущеної зверху директиви секретар Одеського обкому КП(б)У Телешев невдовзі поінформував таємним листом завідувача відділом керівних органів ЦК ВКП(б) Г. Маленкова та ЦК КП(б)У. Зокрема, першочергово передбачалося направити на розгляд ЦК ВКП(б) 15 осіб керівного складу облуправління НКВС і 41 начальника районних відділів. Наприкінці листопада ВКПО Одеського обкому КП(б)У, який очолював Найдек, провело бесіди з 24 працівниками управління НКВС в Одеській області, сформувавши, відповідно, на них особисті справи. Із зазначеного числа через особий сектор бюро обкому пройшло шість начальників відділів УНКВС і 18 начальників районних відділень. Перевірка виявила, разом з тим, значну кадрову некомплектність обласного УНКВС як серед керівного складу, так і на периферії, в районних відділеннях. Безпосередньо в обласному апараті бракувало шість працівників – у тому числі й начальник обласного управління НКВС, заступник начальника УНКВС і начальників морського відділу, 6-го відділу, 12-го відділу й особоповноважений УНКВС. Без очільників залишалися й 14 районних відділів УНКВС в Одеській області.

Своєрідна «санація» кадрового складу каральних органів здійснювалася комуністичним режимом на чолі зі Й. Сталіним задля перезавантаження НКВС суцільно, так би мовити, у напрямку від центру до місць, щоби «вчистити апарат органів від ворогів», які не мають політичної довіри, вихідців із соціально-чужого середовища, а також тих, хто не відповідав критеріям за своїми діловими здібностями.

МИКОЛА АНТОНОВИЧ ҐЕДРОЙЦЬ – МЕЦЕНАТ, ПОДВИЖНИК, ЗАСНОВНИК МИКОЛАЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ В.В. ВЕРЕЩАГІНА

Ольга Морозова

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
доцент кафедри історії
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10
e-mail: olga_chdu@ukr.net

Благодійність, місіонерство, добродійність, подвижництво, меценатство – поняття, які виражають такі високі й необхідні речі, а водночас такі рідкісні й, на жаль, мало популярні сьогодні. Безкорислива допомога та заступництво, зокрема у культурній сфері, все частіше вимірюється славою, визнанням, статусом. Тож звернення до історії благодійницької діяльності наших пращурів є гарним прикладом для сучасного покоління.

Показовим періодом розвитку благодійництва і меценатства є час національного відродження України – кінець XIX – початок XX ст. Представники тогочасної інтелігенції вважали справою честі займатися добродійною діяльністю. Таким був Микола Антонович Ґедройць – відомий репрезентант знаного княжого литовського роду Ґедройців, що подарував світу визначних просвітителів, видавців, публіцистів, перекладачів, єпископів, генералів, політиків, меценатів, акторів тощо. Окремі гілки цього роду сьогодні представлені в США, Великобританії, Шотландії, Бельгії, Франції, Польщі, Литві, Україні.

Діяльність Миколи Антоновича Ґедройця (01(13).05.1853, Миколаїв? – 30.12.1933, Харків) носила меценатсько-подвижницький характер. Усе своє життя митець присвятив музейному будівництву в Україні. Він сам був скульптором, випускником Санкт-Петербурзької академії мистецтв (вільний слухач). Микола Ґедройць входив до складу гурту художників М. Самокиша, Л. Антокольського, А. Куїнджі, В. Васнецова; товаришував із І. Рєпіним, Д. Яворницьким, В. Мате, директором Харківського художнього училища А. Любимовим.

У 1912 р. на Всеросійському з'їзді російських художників Ґедройць запропонував проєкт організації у провінції пересувних художньо-просвітніх виставок. За його ініціативою та участю були відкриті художні музеї в Херсоні (1912), почав діяти гурток художніх ремесел «Середовище», а згодом – художній музей у Маріуполі (1913). У цьому ж році була відкрита художня секція при Єлисаветградському «Товаристві розвитку грамотності і ремесел».

У 1914 р. М.А. Ґедройць засновує музеї у Миколаєві та Катеринославі. За сприяння Миколи Ґедройця Сумський художній музей (1921) отримав сховище для своїх колекцій. Микола Антонович також допоміг Дмитру Яворницькому віднайти кошти для будівництва історичного музею у Катеринославі. Дітищем мецената був і будинок-музей Іллі Рєпіна в Чугуєві, який Ґедройць почав будувати у 1928 р. Ще одним проєктом, який вдалося реалізувати М.А. Ґедройцю, стало будівництво у Катеринославі пансіонату для студентів Академії мистецтв, які проходили літню практику. Користуючись своїм соціальним походженням і

численними зв'язками, меценат не лише займався опікою над художніми виставками, а й організовував навколосвітні подорожі для митців, надавав фінансову й моральну підтримку як молодим і талановитим, так і вже відомим художникам і скульпторам.

Миколаївський обласний художній музей імені В.В. Верещагіна – один із яскравих проєктів Миколи Антоновича Гедройця у напрямку збереження та розвитку образотворчого мистецтва. Зініціювавши створення Товариства витончених (червоних) мистецтв (у 1913 р. налічувало понад 100 членів) імені В.В. Верещагіна, М. Гедройцю вдалося об'єднати в організації миколаївських художників і любителів мистецтва. Головною справою товариства стало заснування художнього музею в пам'ять відомого художника-баталіста Василя Васильовича Верещагіна.

Українські меценати активно відгукувалися на пропозицію організаторів щодо поповнення музею експонатами. Так, вдова художника Л.В. Верещагіна передала особисті речі художника. Однак можливості демонструвати існуючі експонати у передбаченому для цього приміщенні не існувало. Тож, з ініціативи М. Гедройця, організаційний комітет Товариства вирішував з місцевою владою, зокрема з міським головою Миколою Павловичем Леонтовичем, питання про виділення приміщення для новоствореного музею. У подальшому планувалося в художньому музеї влаштувати виставки-продажі полотен та інших творів мистецтв.

Відкриття Миколаївського художнього музею відбулося 6 червня (за новим стилем) 1914 р., в 10-річчя трагічної смерті на броненосці «Петропавловск» віце-адмірала С.Й. Макарова й художника В.В. Верещагіна. Основу музейної експозиції склали 148 різних творів (картин, етюдів, малюнків) В.В. Верещагіна, що були отримані з Руського музею імператора Олександра III. Серед них найбільш відомими були 20 картин, три з яких демонструвалися в грудні 1914 р. в Санкт-Петербурзі на посмертній виставці творів В.В. Верещагіна. Петербурзька академія мистецтв презентувала миколаївському музею 29 робіт відомих російських майстрів. Так, до колекції Миколаївського художнього музею потрапили твори І.К. Айвазовського, М.І. Авілова, В.Є. Маковського, К.Я. Крижицького, Д.К. Крайнева, В.Д. Полєнова, Ф.О. Рубо тощо. Окрім живопису, до музею були передані й скульптури М.М. Антокольського та В.О. Беклемишева. Товариство імені А.І. Куїнджі направило до миколаївського музею три пейзажі («Гірський пейзаж», «Марина», «Зимовий ландшафт»). Приватні колекціонери та міські жителі дарували полотна відомих російських і зарубіжних художників. Низка творів для колекції музею була передана прямо з експозиції «Товариства пересувних виставок», безоплатне транспортування для яких по містах України організовував особисто князь М.А. Гедройць. Сам Микола Антонович Гедройць подарував 11 малюнків В.В. Верещагіна. Завдяки презентованим музею особистим речам В. Верещагіна, вдалося відобразити атмосферу робочого кабінету художника. Після Жовтневої революції експозиції музею поповнилися творами з приватних колекцій, зокрема творами Р.Г. Судковського.

Розуміючи, що українське мистецтво приречене на поступовий занепад у Російській імперії, М. Гедройць робив усе можливе для його підтримки й популяризації. Подвижницька діяльність Миколи Антоновича – яскравий приклад щирої любові до мистецтва та відданої праці на культурному поприщі. На жаль,

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

радянська держава не оцінила такої пожертви... У 1930 р. співробітниками Управління прикордонної охорони Головного політичного управління УСРР у Миколи Антоновича Гедройця були вилучені його особисті фамільні цінності на суму більше ніж 17 078 крб. У приниженого 77-річного старого чекісти взяли розписку про те, що він не має нічого проти таких дій... М. Гедройць пішов з життя у 1933 р. Він помер у нужді, голоді й хворобах... Але його великий подвижницький дух, що був цілком присвячений служінню українському народу, залишився незламним.

«РУЙНАЦІЯ СТАРОГО СВІТУ»: БІЛОГВАРДІЙСЬКИЙ ДЕНІКІНСЬКИЙ РЕЖИМ В ОСТАННІЙ МІСЯЦЬ СВОГО ІСНУВАННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (січень-лютий 1920 р.)

Віктор Савченко

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського
доктор історичних наук, доцент
Україна, 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26
e-mail: lanjeron15@gmail.com

Одним з останніх акордів війни між військовою диктатурою Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР) генерала Денікіна та Червоною Армією (РСЧА) радянського уряду Леніна стала Одеська наступальна операція РСЧА (11 січня – 8 лютого 1920) і встановлення на південному заході України диктатури партії більшовиків. Про евакуацію Одеси існує велика «біла» мемуарна література, це питання розглядається в істричній літературі (переважно російський), у той же час причини «одеської катастрофи» ЗСПР залишилися поза увагою української історіографії. Розібратися у причинах «катастрофи» можна аналізуючи як військові так і соціально-політичні події «навколо Одеси».

У середині січня 1920 р. частини 14-ї армії РСЧА (41-а ст. дивізія, одна бригада 45-ї дивізії, кавбригада Г. Котовського), приблизно 7-8 тис. багнетів і шабель «слабкого складу, без сильної артилерії», вдарили на Нікополь – Херсон – Миколаїв – Одесу. Корпус «білого» генерала Промтова, через свою малочисельність на передньому краї оборони, через відсутність суцільного фронту, не зміг утримати рубежі на Дніпрі, а згодом і на Південному Бузі. Бойовий склад корпусу Промтова не перевищував 5 тис. чол., значна частина військових перебувала у тифозних бараках. 29-30 січня білими були залишені Херсон і Миколаїв, командує військами ЗСПР Новоросійської області генерал Шиллінг наказав Промтову відходити на Захід з метою відійти до Румунії, минаючи Одесу.

Частини ЗСПР під командуванням генерала Бредова (10-12 тис. багнетів і шабель), що знаходилися на Північ від Одеси, відмовилися від оборони міста, вирішивши «чкурнути» до Румунії. Фактично, «дякуючи» недолугим і трусливим генералам, «оборона» Одеси втратила бл. 15 тис. війська. Генерали (у майбутньому – примарні герої «білої справи») Шиллінг, Промтов, Бредов відкрили шлях «червоному» війську, що було вкрай малочисельним і погано озброєним. Незважаючи на втрату «фронткових частин» в Одеському регіоні на 2 лютого, ще

знаходилося бл. 5 тис. регулярних (частини військ Київської та Новоросійської обл. ЗСПР, частини УГА, гарнізон міста, юнкера) та стільки ж ірегулярних військ (дружини, загони з місцевих офіцерів, мешканців Одеси та німецьких колоністів, загін «білого» отамана Струка). Така сила в обороні і з великою кількістю техніки (120 гармат, 4 бронепоезди, 4 панцерника, танки, літаки, судова артилерія флотів Антанти та ЗСПР, що знаходилася на одеському рейді) могла надовго затримати просування 7 тис. війська РСЧА та знищити «5 колону» у вигляді повсталих загонів на одеських околицях, що не перевищували 1 тис. озброєних чол. Подальші події показують повну нездатність «військового режиму» організувати структуру влади, тил, військову оборону. Командувач військами генерал Шиллінг, начальник оборони району генерал Ігнат'єв, одеський градоначальник – генерал фон-Штемпель, міський голова В. Колобов, були людьми «вкрай правих переконань», що ігнорували вимоги одеситів і намагалися відтворити часи царизму. Вони не користувалися повагою у підлеглих, не проявляли енергії, необхідної ініціативи.

Білогвардійська влада створила в Одесі пропагандистський центр «Осваг», до якого були залучені представники інтелігенції, кадети, народні соціалісти, монархічна група, але «Осваг» вів недолугу пропагандистську компанію, а одесити бачили реалії військового режиму. Недовіру до влади посилювали: зловживання адміністрації, тотальна корупція, хабарництво у всіх структурах управління та війська, спекуляція. Містом ширилися настрої неминучої катастрофи, чутки про евакуацію «вищих осіб» до Стамбулу, Варни... про хабарництво серед керуючих евакуацією, комендатури порту, військового керівництва: «...панічні чутки, посилено мусовані численними агентами більшовиків, пророкують нове близьке (2-3 тижні) завоювання Одеси ...віри в справу не було, відчувалося, що доведеться все кинути, і в дуже швидкому часі».

У грудні 19-го до Одеси вдерлася юрба біженців із залишків «білого» фронту, що відступаючи на Південь грабувала та розкладалася. Дезертирство охопило натовп колишніх мобілізованих полонених червоноармійців, офіцерів, які служили в РСЧА, а потім у ЗСПР, новобранців-робітників. Офіцери були обурені мізерною платнею, зневагою до їхніх потреб. Штаб самооборони німців-колоністів хотів захищати тільки свої колонії. Місцеві загони самооборони та «добровольчі» загони нагадували зграї шахраїв. До цих проблем треба додати висипнотифозну епідемію, безробіття й інфляцію, перебої з постачанням до міста води та електроенергії, відсутність палива у люті морози, зруйнований міський транспорт. Передмістя перетворилися на «бандитський фронт», що утворював в Одесі суцільний хаос, кількість злочинців рахувалося на тисячі. Певні надії «прихильниками оборони» покладалися на генерала Врангеля, але він перебував у Стамбулі та конфліктував з диктатором Денікіним. Британські генерали, що «сумнівалися у падінні Одеси», вважали за необхідне обороняти місто, обіцяючи «білим» бойову підтримку артилерії флоту Антанти, пропонували доставити 10 тис. гвинтівок і харчове постачання. 31 січня 1920 р. генерал Шиллінг надіслав генералу Денікіну телеграму, про те, що оборона Одеси неможлива, а 4 лютого опублікував наказ про евакуацію міста.

Відтворена Міська Дума опинилася під повним контролем реакційного «Християнського блока», соціалісти, що отримали тільки 8 місць у Думі, перетворилися у політичну опозицію владі, бойкотуючи вибори міського голови.

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Користуючись правами легальної партії, меншовики (членів РСДРП по місту до 2 тис. осіб) встановили контроль над Президією Виконкому профспілок, Бюро Ради профспілок. Меншовицький комітет критично ставилися до «військової диктатури», група Астрова шукали компромісів із більшовиками, тільки незначна частина «правих» меншовиків групи «Єдинство» пішла на співпрацю з білогвардійцями.

Одеський комітет ПСР, як і комітет РСДРП, відстоював «третьої шлях», «демократичну республіку», «владу Установчих зборів», виступаючи проти «одноособної військової диктатури, під покровом якої гуртуються реакційні кола». Боротьбу проти «білогвардійців» розпочали більшовики, анархісти, ліві есери (борьбисти), боротьбисти. У «білій» Одесі комуністи вели майже відкриту пропаганду під прикриттям профспілок і «Червоного хреста допомоги політичним в'язням». Тимчасового губком КП(б)У створив обласний військово-революційний повстанський штаб. У той же час спроби більшовика П. Лазарева організувати «червоні» підпільні військові загони, закінчилися провалами. 4 січня 1920 р. 9 підпільників були засуджені до смертної кари, по «справі 17-ти», у контррозвідці загинуло бл. 30 більшовиків, анархістів, лівих есерів, ще 50 революціонерів були засуджені до каторжних робіт. На початку лютого одеські робітники готували загальноміський політичний страйк, протестуючи проти репресій влади: проти реквізиції профспілкових приміщень, арештів членів профспілок, катувань і безсудних страт в одеських тюрмах.

У ніч на 5 лютого почалося повстання на одеській Молдаванці. Підпільний ревком, що був сформований з лідерів комуністів, боротьбистів, анархістів, боротьбистів, видав відоzву з вимогою передачі йому всієї влади в місті. Ця відоzва вільно вивішувалася на одеських вулицях, де повсталі почали нападати на поліцейські ділянки та поодинокі військові обози, вбивати офіцерів. 6 лютого офіцерські дружини та 2 панцерники придушили вогнища повстання. Новопризначений начальник гарнізону полковник Стессель, до рук якого переходила вся військова та цивільна влада в місті, вважав повстанців переможеними, однак, наступного дня почалося нове повстання на Пересипі.

Увечері 5 лютого частини 14-ї армії РСЧА, що почали підходити до Одеси з північного сходу були обстріляні з гармат англійського флоту, що уповільнило наступ «червоних». Вранці 7 лютого «червоні» частини вдерлися до передмість Куяльника та Пересипі, в обхід міста вирушила кавалерійська бригада Г. Котовського, що зайняла ст. Одеса-Товарна (бригада отримала наказ не штурмувати центр Одеси, а рухатися до Дністра, для відсікання можливих шляхів відступу «білих»).

31 січня в Одесі пройшла зустріч глави англійської військової місії з місцевими українськими діячами, на якій англійці обіцяли сприяння у формуванні й озброєнні українських частин, якщо частини Української Галицької Армії (УГА), що знаходилися в районі Балта-Одеса, зможуть дати гарантії оборони міста від «червоних». Представники Антанти в Одесі, розуміючи, що процес руйнації військ ЗСПР зайшов надто далеко, зробили ставку на УГА, яку вважали «дисциплінованою» військовою силою. 5 лютого генерал Шиллінг, виконуючи волю представників Антанти, видав наказ, яким передавав УГА захист Одеси та керівництво збройними формуваннями в одеському районі. В Одесі знаходився Штаб УГА, Бюро друку, льотні частини, Окрема бригада, 2 полки УГА, але з при-

чини епідемії тифу з 3 тис. бійців УГА у строю залишилося не більше тисячі.

Треба вказати, що відносини між «одеськими генералами» ЗСПР і керівництвом УГА на початку січня 1920 р. були вкрай зіпсовані. Старшини УГА намагалися підтримати «український рух» у місті, «Просвіту», але білогвардійці арештували членів одеської «Просвіти», провели обшуки в українській «Спільці», маючи великі підозри щодо бійців УГА як до «повстанців-петлюрівців». У цей час старе керівництво УГА в Одесі було відсторонено, за наказом генерала Денікіна генерал В. Сокира-Яхонтов був призначений командувачем УГА. Формально, з 6 лютого 1920 р. вся влада в Одесі переходила до штабу УГА, генерал Шиллінг зі своїм штабом перейшов на пароплав «Молчанов», фактично відмовившись від організації оборони міста. У той же час полковник Стессель не збирався підкорятися генералу Сокирі-Яхонтову. Частини УГА зайняли головні стратегічні центри міста, але білогвардійські частини продовжували вести оборону міста автономно, полк «білих партизан» отамана Струка відмовився підкорятися жодній владі, «партизани» перейшли до грабунку міста.

Вранці 7 лютого в Одесі почалася загальна паніка, тисячі людей юрмилися в порту, де ще стояли пароплави, що були розраховані на евакуацію. У той же час окремі загони місцевих «червоних» повстанців захопили більшу частину Одеси, Воронцовський палац, біля якого поставили кулемети, що відкрили вогонь по території порту. В середині дня генерал Стессель провів контратаку, відкинувши повстанські загони від бульвару до вул. Преображенська, загін білогвардійців успішно вів оборону Будинку Офіцерських зборів. Надвечір, коли до центру міста вдерлися частини РСЧА, «білі» були вимушені відступити до порту. Частини РСЧА вийшли на бульвар, відновивши кулеметний обстріл порту, батарея «червоних» почала вести вогонь по судах, що стояли на рейді. В цих умовах англійське командування прийняло рішення закінчити евакуацію. Генерал Сокира-Яхонтов оголосив нейтралітет, відмовившись від захисту Одеси та участі у бойових діях. 7 лютого від «ревкому» УГА, що знаходився в районі Бершаді, до Одеси прийшла звістка про те, що формування УГА перетворюються у союзників РСЧА та беруть назву Червона українська галицька армія (ЧУГА). Одеський штаб УГА направив до командування 41-ї ст. дивізії делегацію з пропозицією укласти перемир'я. Військові дії в Одесі закінчилися надвечір 8 лютого 1920 р. Полковник Стессель зумів прорватися на південно-західні околиці міста та вивести з Одеси колону військових і біженців у 12 тис. осіб. Але біля Дністра ця колона опинилася у «червоній» пастці.

В Одесі на початку 1920 р. «біла» влада зіткнулася з тими ж викликами як рік тому, під час евакуації – «французької катастрофи». «Біла» влада не зуміла забезпечити одеситів харчами, паливом, роботою, захистити від бандитів. Більшовики вміло користалися, як поширенням чуток, так і хаосом, що спричиняв злочинний світ. Більшовики змогли залучити до боротьби проти «режиму» всі українські та соціалістичні сили, навіть опозиційні владі Леніна. Оборона Одеси виявилася «бездарною», фактично генерали вирішили здати Одесу вже 28 січня, відмовившись від стягування до міста корпусів Промтова та Бредова. «Генерали правого курсу» не змогли домовитися з одеськими провідними партіями РСДРП і ПСР, з українським рухом. Передача оборони міста штабу УГА свідчила про те, що вже 6 січня «біле» командування не контролювало стан справ у місті і не могло забезпечити евакуацію, яку, командуванням сил Антан-

ти в Одесі та ЗСПР, планувалося провести з 2 по 10 лютого 1920 р. До пазурів «червоного режиму» попали тисячі «білих» одеситів, частина з яких була знищена у концтаборах у 1920-1921 рр.

П'ЯТИДЕСЯТНИКИ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ЧАС (1945-1953)

Олександр Тригуб

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10
e-mail: alextrigub@ukr.net

Друга світова війна внесла свої корективи у державно-церковні відносини радянської тоталітарної системи. Від форсованого знищення духовенства, релігійних лідерів й активних віруючих другої половини 1930-х років, спецслужби СРСР перейшли до латентного підкорення релігійних громад через вербовку центральних фігур у конфесіях. Лише найбільш непоступливих засуджували до тривалих термінів виправно-трудових таборів, або ж висилали до північних районів СРСР чи середньоазійських республік.

Реалізуюючи зазначену вище тактику, у серпні 1945 р. Другим Управлінням НКДБ УРСР на «пресвітерсько-проповідницький актив антирадянського сектантського підпілля п'ятидесятників-трясунів» (християн євангельської віри, ХЄВ) було заведено централізовану агентурну справу «Пророки». Як стверджує український дослідник Олександр Коротаєв, дана агентурна справа була заведена ще наприкінці 1943 р. УНКДБ Київської області, але у зв'язку з розмахом справи на всеукраїнський рівень, справа була перетворена з регіональної у загальнореспубліканську, тобто централізовану.

З метою взяття під негласний контроль діяльність п'ятидесятників, 26 січня 1944 р. нарком держбезпеки УРСР С. Савченко видав чергове директивне розпорядження, в якому начальникам обласних управлінь НКДБ УРСР пропонувалося «провести нові вербування авторитетної агентури серед різних сект у головних громадах області, які впливають на периферійні громади і групи».

Вище вказувалося, що саме у серпні 1945 р. і було заведено централізовану агентурно-оперативну справу «Пророки». Крім вищевказаних чекістами причин, це було пов'язано з необхідністю комплексної боротьби з «незгодними п'ятидесятниками», які відмовилися від об'єднання з підконтрольними баптистами (серпнева угода 1945 р. про злиття баптистів і п'ятидесятників) і перебували на нелегальному становищі.

Протягом 1946 р. основна агентурна робота у справі «Пророки» проводилася у напрямку розкриття «антирадянських» нелегальних груп п'ятидесятників. При цьому основним засобом боротьби з непокірними адептами п'ятидесятників залишався репресивний апарат. На прикладі агентурно-оперативної роботи Дніпропетровського управління Міністерства держбезпеки УРСР, розглянемо спроби придушення п'ятидесятницького руху (тієї його час-

тини, що не приймали об'єднаної угоди з баптистами) у радянській Україні післявоєнного часу (доба пізнього сталінізму).

На початку 1945 р. в Дніпропетровській області було чотири єпископства п'ятидесятників (єпископат був введений за вказівкою окупаційної влади у 1943 р. з центрами у Дніпропетровську, Кривому Розі, Дніпродзержинську та П'ятихатках. Загальна кількість послідовників цієї течії по Дніпропетровській області на травень 1945 р. (за даними Понурко) близько 1800 чоловік, кількість общин більше 50.

У кінці 1945 р. за офіційними даними радянських адміністративних органів (Рада у справах релігійних культів) Дніпропетровщини, в області налічувалося 37 громад християн євангельської віри. Вони були зареєстровані у наступних населених пунктах: Дніпропетровськ – 2, Кривий Ріг – 1, с. Карнаватка – 1, Дніпродзержинськ – 1, Нікополь – 1, П'ятихатський р-н: с. П'ятихатки – 1, с. Лозоватка – 1, с. Жовта Ріка – 1, с. Жовте – 1; Синельниківський р-н: м. Синельникове – 1, с. Циганкове – 1, м. Славгород – 1; Верхньодніпровський р-н: с. Миколаївка-1 – 1, с. Пушкарьовка – 1, с. Вородаєвка – 1; Новомосковський р-н: с. Животіловка – 1 тощо.

При цьому, як стверджує український дослідник О. Коротаєв, за негласним рішенням РСРК вони самостійній реєстрації в органах радянської влади не підлягали. Це рішення РСРК було незаконним та антиконституційним так як у СРСР на законодавчому рівні фіксувалася свобода сповідувати (або не сповідувати) будь-яку релігію, а усі релігійні організації мали рівні права. Згідно інструктивного листа заступника голови РСРК Петрова від 16 квітня 1945 р. на адресу усіх уповноважених СРСР вказувалися причини заборони реєстрації общин ХЄВ. Основними причинами для цієї заборони виступали: 1. «Профашистські» настрої більшості релігійних громад п'ятидесятників; 2. Відмова служити в Червоній армії; 3. Введення єпископату за вказівкою німецького керівництва та 4. «Бузувірські культи», як-то «хрещення Духом Святим» та «пророцтва».

У травні 1946 р. Уповноважений Ради у справах релігійних культів по Дніпропетровській області писав до Києва: «Процес злиття Євангельських християн-баптистів з Християнами євангельської віри формально закінчено. Залишилися тільки 1-2 общини Християн євангельської віри...». Але, як стверджує українська дослідниця І. Саламаха, незважаючи на фактичне злиття ХЄВ з Євангельськими християнами-баптистами, майже всі п'ятидесятники не відмовились від особливостей свого богослужіння. З самого початку об'єднання керівники п'ятидесятників підбивали віруючих до порушення умов угоди про об'єднання за установкою Бідаша: «Об'єднуйтесь, але не підкоряйтесь», і таємно утворили групи противників об'єднання.

17 травня 1946 р. Дніпропетровське управління МДБ відправило доповідну записку № 1727/с до центрального управління МДБ, де повідомило «Центр» про виявлення перших підпільних громад п'ятидесятників у Дніпропетровській області.

Вже у жовтні 1946 р. МДБ УРСР звітувало московському центру, що реалізація розробки «Пророки» йшла досить успішно й у справі «додатково взяті до агентурної розробки активні учасники антирадянського підпілля п'ятидесятників». До лідерів групи відносили: проповідника Дніпродзержинсь-

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

кої громади Григорія Антоновича Журавля, проповідника Антонія Івановича Пахомова та «пророчицю» Степаниду Іванівну Демідову. Усі вони, за агентурними даними МДБ, «на нелегальних зібраннях закликали своїх послідовників не підкорятися органам радянської влади, протидіяти проведенню урядових заходів, агітували молодь відмовлятися від служби у Червоній армії». До того ж, у своїх проповідях і пророцтвах, фігуранти справи розповідали «про наближення нової війни і неминучу загибель радянської влади, ув'язуючи це з євангельським вченням».

У лютому 1947 р. до агентурної розробки Дніпропетровським управлінням додатково було взято 6 осіб, у тому числі лідери конфесії: Дмитро Фомич Боюн, Філіп Семенович Санокаровський і пророк Омелян Герасимович Суськов.

Дм. Боюн¹ і Ф. Санокаровський² були досить авторитетними діячами п'ятидесятницького руху. Так, Дм. Боюн мав досить тривалий досвід місіонерської роботи, оскільки ще у 1926 р., у віці 29 років, став членом керівного євангелістичного центру УСРР «Всеукраїнський союз християн євангельської віри», де перебував до 1933 р., поки не був заарештований і засуджений за ст. 54-10 КК УСРР. Ймовірніше за все, Дм. Боюн великого терміну не отримав, оскільки вже на початку війни він повернувся на Дніпропетровщину, де взявся за відновлення громад п'ятидесятників на окупованій території. Для цього у жовтні 1942 р. під його головуванням у Дніпропетровську пройшов організаційний з'їзд євангельських церков краю, де його було обрано Головою обласного союзу п'ятидесятників. У післявоєнний час він оселився у с. Голубинівка Новопокровського району Дніпропетровської області, де очолив місцеву громаду п'ятидесятників.

Згідно агентурних даних, названі 'фігуранти' влаштовували «нелегальні зборища, проводили серед сектантів антирадянську агітацію, закликали своїх послідовників виходити з колгоспів, не виконувати державних зобов'язань, не платити податки і не приймати участь у виборах до Верховної Ради УРСР, а також не брати в руки зброї для захисту батьківщини». Окрім цього лідери проводили активну роботу по залученню у свої ряди нових членів з числа молоді, підтримували зв'язки з нелегальними групами ХЄВ Миколаївської (на той час до цієї області входила і територія сучасної Херсонської області) й Одеської областей.

Активний зв'язок, починаючи з 1947 р., 'фігуранти', підтримували з відомим лідером ХЄВ Василем Степановичем Павловим, який був колишнім членом «Всеукраїнського союзу християн євангельської віри» і проживав, після повернення з таборів у с. Добра Надія Роздільнянського р-ну Одеської області. В. Павлов активно роз'їжджав по Україні, виступаючи проти серпневої угоди 1945 р.

У березні 1948 р. на Дніпропетровщині у житті ХЄВ відбулася подія загальносоюзного масштабу. 16-17 березня у Дніпродзержинську відбувся нелегальний з'їзд общин України, Білорусі та Прибалтики, де було присутне

---

¹ Боюн Дмитро Фомич, народився у 1897 р. в с. Аули Дніпродзержинського району Дніпропетровської області, українець, безпартійний, освічений.

² Санокаровський Філіп Семенович, народився у 1908 р. в с. Подгородне Дніпропетровського району Дніпропетровської області, українець, безпартійний, освічений. З 1942 по 1945 рр. був членом керівного центру «Всеукраїнського союзу християн євангельської віри».

22 представника. Відразу ж після завершення наради та роз'їзду делегатів – 17/18 березня 1948 р. – було заарештовано 16 осіб. Серед заарештованих були ключові авторитети п'ятидесятницького руху: Серафим Марін, Опанас Бідаш, Порфирій Ільчук, Антон Нікітчук, Іван Левчук, Віктор Белих та інші. Відразу було заарештовано 14 осіб, а через деякий час взяли тих, хто запізнився на з'їзд Філіп Шокало й Андрій Павенков. Пізніше були заарештовані Єфим Юрчак та Іван Камлов (утримувач нелегальної квартири). Справа на всіх 18 осіб була направлено на розгляд Особливої наради при МДБ СРСР. Всі заарештовані отримали терміни від 5 до 10 років таборів.

Сучасний український дослідник Олександр Коротаєв припустив, що з'їзд був оперативно розробленою чекістами «провокацією». При цьому ключову роль в її розгортанні й організації зіграв Серафим Марін (на думку дослідника, один з агентів МДБ). Автор же вважає, що припущення О. Коротаєва вірно лише частково (у частині спланованої провокації), а С. Марін був використаний наосліп і агентом не був. Наша точка зору ґрунтується на тому, що навряд чи такий цінний агент був би засуджений на 10 років таборів. Чекісти знайшли б йому краще застосування у подальшій розробці «підпілля п'ятидесятників». Однозначно, що дане питання потребує додаткової емпіричної роботи з документами КДБ.

З «ліквідацією» керівної ланки п'ятидесятників, централізоване агентурна справа «Пророки» фактично була закрита, а ініціатива по боротьбі з підпіллям ХЄВ перейшла до обласних управлінь МДБ УРСР.

У травні 1949 р. Управління МДБ Дніпропетровської області продовжило арешти у рамках справи «Пророки». Були арештовані лідери молодіжного крила ХЄВ брати Олександр та Іван Варивода³, які активно поширювали євангелістські ідеї у молодіжному середовищі Дніпропетровська та найближчих районів, проводили зустрічі з віруючими, проголошуючи проповіді та пророцтва. За антирадянську агітацію брати були засуджені 20 липня 1949 р. до 10 років ВТТ.

24 червня 1950 р. у рамках реалізації агентурної справи «Кроти», був заарештований проповідник ХЄВ Нікіта Васильович Кучеренко (1890 р.н.), який у 1947 р. повернувся з місць позбавлення волі (у 1944 р. був засуджений до 5 років за ст. 97 КК УРСР).

Н. Кучеренко мав досить тривалий послужний список, оскільки увійшов до громади п'ятидесятників ще у 1923 р. Виявивши хист до місіонерської роботи, на початку 1930-х років був направлений на богословські курси, закінчивши які став у 1935 р. благовісником-проповідником.

Повернувшись до України, налагодив зв'язок з єпископами ХЄВ Ф.П. Шокало й А.І. Бідашем, які запросили його до участі в березневому з'їзді 1948 р. у Дніпродзержинську. При цьому, що цікаво, він уникнув оперативного арешту більшості учасників з'їзду.

---

³ Варивода Олександр Єгорович, 1927 р.н., уродженець с. Новосілки Криничанського району Дніпропетровської обл., українець, безпартійний. У 1949 р. студент 4 курсу Дніпропетровського індустріального технікуму. За антирадянську агітацію був засуджений 20 липня 1949 р. до 10 р. ВТТ.

Варивода Іван Єгорович, 1923 р.н., уродженець с. Ромашкове (пригород м. Дніпропетровська), українець, безпартійний, закінчив два курси Металургійного технікуму. У 1949 р. працював робітником будівельного цеху Дніпрогесу. За антирадянську агітацію був засуджений 20 липня 1949 р. до 10 р. ВТТ.

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Протягом 1948-49 рр. Н. Кучеренко налагодив зв'язок з підпільними общинами ХЄВ Київської, Кіровоградської та Дніпропетровської областей, де налагоджував їх діяльність, проводячи зібрання adeptів, виступав з проповідями про відродження євангелічного руху.

У 1948 р. Н. Кучеренко познайомився з проповідниками Гаврилом Коробейниковим і Семеном Бережним та посприяв організації громади п'ятидесятників у Марганцівському районі Дніпропетровської області. У подальшому оформилися общини у м. Марганці та селах Городище та Красногригорівка, де Н. Кучеренко проводив нелегальні молебні на квартирах, проголошуючи проповіді «антирадянського характеру», поширюючи релігійну літературу.

Унаслідок отриманого оперативного матеріалу було прийнято рішення про арешти провідників п'ятидесятницького руху. Протягом липня-серпня 1950 р. були заарештовані: Гавриїл Олексійович Кучеренко (1899 р.н.), Семен Єпіфанович Бережний (1913 р.н.), Петро Григорович Поліщук (1916 р.н.), Тарас Іванович Чекотило (1897 р.н.) й Надія Іванівна Онуфрійчук (1901 р.н.). Під час слідства усі вони визнали свою вину в «антирадянській діяльності».

4 вересня 1950 р. Виїзна сесія Дніпропетровського обласного суду пригостила Н. Кучеренка, Г. Коробейникова та С. Бережного до 25 років ВТТ, а інших – до 10 років ВТТ.

Не дивлячись на усі зусилля чекістів, на початку 1950-х років кількість общин ХЄВ на Дніпропетровщині не зменшилася, що було пов'язано як із поверненням п'ятидесятників від Євангельських християн-баптистів, так і в зв'язку з переселенням до південно-східних регіонів УРСР вихідців із західноукраїнських областей, значну частину яких склали п'ятидесятники.

СПРАВА КІЦА, ЯК ІЛЮСТРАЦІЯ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ П'ЯТИДЕСЯТНИКІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДОБУ ПІЗДНЬОГО СТАЛІНІЗМУ

Михайло Федоренко

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
кандидат історичних наук, доцент
Україна, 54007, м. Миколаїв, пр. Героїв України, 9
e-mail: m.o.fedorenko@gmail.com

Після Другої світової війни, соціально-економічна ситуація в СРСР і в Україні зокрема була украй важкою. Сплундровані міста та села, знищена промисловість, занепад у сільському господарстві, жахливі людські втрати. Люди, які винесли на собі всі жахи війни, відчували потребу в підтримці та втісі. Подібний стан сприяв зверненню до релігії значної частини населення, що в край занепокоїло правлячі партійно-державні кола на чолі зі Сталіним. Особливу стурбованість викликало відродження протестантських громад.

Якщо православна церква, після розгрому 1920-30-х рр., силоміць була поставлена під контроль правлячого режиму, з протестантами, які мали свої духовно-культурні центри в Європі та США, було набагато складніше. Крім того, вказаний духовно-культурний зв'язок, визивав неабияку підозру у НКДБ (з 15

березня 1946 р. МДБ), який вважав протестантів потенційними агентами західних спецслужб. Тому, ще під час звільнення України від німецької окупації всі протестантські громади опинилися в оперативній розробці радянських репресивних органів. П'ятидесятники у даному випадку не були винятком. Так, у 1944 р. на лідерів громад п'ятидесятників була заведена централізована агентурна справа, що отримала назву «Пророки». Метою справи, було поставити під контроль відроджені під час німецької окупації громади п'ятидесятників.

Так, у доповідній записці про агентурно-оперативну роботу по лінії церковників сектантів за листопад місяць 1946 р., на ім'я заступника міністра державної безпеки СРСР Блінова зазначалося, що Управлінням МДБ Миколаївської області частково проведено реалізацію агентурної справи «Пророки». Заарештовано активного учасника нелегальної антирадянської групи п'ятидесятників Кіца Андрія Михайловича, 1906 р. народження, уродженець с. Зимі (у слідчій справі зустрічається с. Бударі), Білгорайського району, Люблінської області (Польща). До березня 1945 р. мешкав по місту народження. Унаслідок переселення українців з Польщі, прибув на місто помешкання в с. Ново-Олександрівку, Володимирського району (на сьогодні Баштанський район) Миколаївської області.

За допомогою агентурних матеріалів, а також свідчень свідків, встановлено, що Кіц, після прибуття в Україну вступив до нелегальної групи сектантів п'ятидесятників і під прикриттям релігійної діяльності почав проводити серед населення активну антирадянську агітацію. По переїзді з Польщі до України Кіц привіз з собою велику кількість сектантської літератури та журналів, в яких опубліковані статті антирадянського змісту. Вказану літературу Кіц розповсюджував серед п'ятидесятників і місцевого населення. Під час проведення нелегальних зібрань Кіц виступав з антирадянськими наклепами на радянську дійсність. Закликав сектантів не приймати участі у післявоєнній відбудові народного господарства. В Архіві УСБУ (Управління Служби безпеки України) в Миколаївській області збережено слідчу справу Кіца Андрія Михайловича за звинуваченням ст. 54-10 ч. II, КК (Карного Кодексу) УРСР № 3127. Справа містить у собі 52 документи на 117 сторінках.

Згідно з постановою від 11 листопада 1946 р., начальник Володимирівського районного відділу МДБ Миколаївської області Майор Недошивін, «...розглянувши матеріали щодо злочинної діяльності Кіца Андрія Михайловича, 1906 року народження, уродженець с. Бударі, Белгорайського району, Люблінської області, українець, із селян середняків, громадянин СРСР, грамотний, безпартійний, сектант п'ятидесятник, переселенець із Західної України. Живе у с. Ново-Олександрівка, Володимирівського району, Миколаївської області. Знайшов, що Кіц Андрій Михайлович у 1945 році приїхав на постійне місце проживання до Володимирівського району із Західної України, як сектант п'ятидесятник встановив у с. Нова-Олександрівка зв'язок зі своїми одновірцями Чернишовим та іншими сектантами, сумісно з якими активно зайнявся сектантською роботою і під цим прикриттям розгорнув активну антирадянську діяльність, шляхом масового поширення серед сектантів антирадянської, сектантської літератури, що була привезена ним із Західної України.

Окрім цього він систематично розповідає сектантам негативні вимисли щодо радянської дійсності. Так жителька с. Олександрівка Дрижак Клавдія Марківна, розповіла, що Кіц Андрій і Бакала Сергій привезли із Західної України

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

багато антирадянської, сектантської літератури, яку принесли у молитовний будинок секти, де її читала більша частина сектантів. Слід зазначити, що Кіц Андрій зі своєї антирадянської літератури восени 1945 року рекомендував Дрижак Клавдії прочитати журнал «Світло до просвіти», який Дрижак Клавдія після передала Шерстюк Валентині.

Опитана Шерстюк Валентина розповіла, що у перших числах квітня 1946 року вона перебувала у квартирі Дрижак Клавдії, яка й запропонувала їй прочитати вищезгаданий журнал, наповнений низкою статей антирадянського наклепницького характеру. Клавдія розповіла Валентині, що цей журнал їй дав Кіц Андрій, він привіз багато таких журналів із Польщі.

Далі щодо антирадянської діяльності Кіц Андрія засвідчив арештований сектант Мітрієв: «Будучи старшим пресвітером, я у 20 числах лютого місяця перебував у Ново-Мирівській громаді баптистів з питання об'єднання останніх разом із п'ятидесятниками. Керівники секти п'ятидесятників Кіц Андрій і Чернишов Іван виступали проти об'єднання пояснюючи це тим, що владі потрібне їхнє об'єднання, щоб піддати арешту і суду. Тоді ж я зачитував у молитовному будинку лист уповноваженого Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (ВРЕХБ) по Україні, в якому він закликав віруючих до активної участі у трудовій діяльності країни. Цей лист Кіц Андрій і Чернишов Іван сприйняли вороже, сказавши, що християни не повинні цього робити! Ми і так нічого хорошого від радянської влади не отримали, ми завжди терпіли від неї утиски і тепер нічого доброго вона не дає народу. У жодній країні народ не живе так погано, як тут, ми бідніємо та голодуємо у Радянському Союзі. Радянська влада забирає у колгоспів все до останньої зернинки і робочі найчастіше нічого не отримують. Показання Мітрієва підтверджують ще декілька свідків...».

На основі цього, начальник постановив, Кіца Андрія арештувати та у його квартирі провести обшук. Сам Кіц був арештований 16 листопада 1946 року.

Усього, з моменту арешту Кіца Андрія Михайловича, його було піддано сімома допитами з 16 листопада по 6 грудня 1946 р. Також у справі міститься вісім допитів свідків. З них сім допитів було проведено з 12 квітня 1946 р. по 7 листопада 1946 р., ще до пред'явлення звинувачення й арешту Кіца, та один допит свідка Радченка Костянтина Григоровича 12 грудня 1946 р. вже після арешту. Крім цього є один протокол очної ставки між Кіцем і свідком Саглаєвим від 29 грудня 1946 р.

По суті у перших допитах питання слідчого носили ознайомчий характер. Їх метою було попереднє знайомство з підозрюваним і підведення його до суті справи. У подальших допитах слідчий з'ясував яким чином підозрюваний встановлював зв'язок з незареєстрованою групою п'ятидесятників, його відношення з керівником групи Баладою, яке він займав положення у секті п'ятидесятників с. Ново-Олександрівка, яку мав сектантську літературу. Також слідство цікавилось журналом «Світло до просвіти», який було видано у Варшаві в 1936 р., журналом «Мандрівник», що виходив у м. Данцигу до 1939 р., журналом «Євангельський голос», що видавався у м. Крем'янець до 1939 р., літературою виданою у Нью-Йорку, що мала окремі місця російською мовою.

Необхідно зазначити що цікавість слідчого до релігійної літератури була не випадковою. Журнал, виданий 1936 р. у Варшаві (на тої час між Польщею і СРСР були досить напружені відносини) містив у собі критику радянської дійс-

ності, що категорично заборонялося в СРСР. Наявність журналу «Мандрівник» 1936 р. (м. Данциг, Німеччина) було підставою підозри Кіца у симпатії до фашистської Німеччини, враховуючи показання свідків. Щодо літератури виданої у Нью-Йорку, то по закінченню Другої світової війни й знакової Фултонської промови Уїнстона Черчилля 5 березня 1946 р., США і СРСР увійшли в «Холодну війну». П'ятидесятники та представники інших протестантських церков, які мали свої духовно-культурні центри в США та Європі, відразу попадали під підозру МГБ, як агенти потенціального ворога. По суті наявність у підозрюваного перерахованої літератури вже надавало привід звинуватити його у проведенні антирадянської пропаганди.

Але найбільш трагічними у долі Кіца стали останні два допити, які відбулися 26 листопада 1946 р. Перший допит тривав з 10:20 по 16:50. Слідчий допитував про збори релігійної громади, до якої належав Кіц, стосовно процесу об'єднання у рамках ВСЕХБ. Також його цікавили антирадянські вислови підозрюваного на вказаних зборах.

З тексту протоколу видно, що у 1945 р., у Володимирівському районі Миколаївської області відбулось об'єднання громади п'ятидесятників з баптистами. Простежується незадоволення з боку п'ятидесятників Кіца і Чернишова вказаним об'єднанням, але воно не носило активного характеру. Незадоволені обмежувалися лише репліками. Однак цього було достатньо для слідства у доведені антирадянської діяльності підозрюваного. Вказаний процес об'єднання було штучно впроваджено у релігійне життя протестантських громад СРСР партійно-державними органами влади під контролем НКДБ-МДБ. Тому і незначні спротиви згаданому об'єднанню розглядалися як державний злочин і жорстко каралися. У другому допиті, який відбувся того ж 26 листопада і тривав з 20:00 і до 22:00, крапки, у звинуваченні Кіца, було поставлено остаточно.

Згідно з протоколом, Кіц визнав себе частково винним за звинуваченнями. Але тільки у наданні релігійної літератури, яка містила у собі деякі статті антирадянського характеру, серед односельців і віруючих. У симпатії до фашистів свою провину він заперечив.

Виходячи з матеріалів справи, старший слідчий – лейтенант Кузько видав постанову, згідно якої Кіц Андрій Миколайович, був викритий у тому, що є сектантом-п'ятидесятником, який у 1945 р. приїхавши на територію СРСР з Польщі, встановив зв'язок зі своїми одновірцями та розповсюджував сектантську антирадянську літературу, привезену із собою. Окрім цього серед сектантів виголошував промови антирадянського характеру, заявляючи при цьому про неправильність політики та жахливість радянської дійсності.

Слідчий постановив, що керуючись ст. 120 і 127 КПК УРСР Кіц Андрія притягнуто до відповідальності за ст. 54-10 ч. II Кримінального кодексу УРСР. 29 грудня полковником Мартиновим було затверджено обвинувальний вирок, який засвідчував, що Кіц Андрій був арештований і притягнутий до відповідальності за антирадянську діяльність.

10 січня 1947 р. відбулося відкрите судове засідання обласного суду першої інстанції, у складі голови – Тарасова, народних засідателів – Ананьєва і Бабича, із секретарем – Кульчицькою, прокурором – Дудник та адвокатом Кунянською по справі Кіц Андрія. Згідно з вирокіом суду: «...Враховуючи обставини справи та особистість підсудного, керуючись ст. 296, 297 КК УРСР суд засудив

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Кіц Андрія Михайловича на основі ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР піддати позбавлення свободи у виправно-трудовах таборах у віддалених місцевостях СРСР, терміном на 8 років із конфіскацією всього особистого майна та з обмеженням прав за ст. 29 КК УРСР терміном на 5 років. Міру покарання обчислювати з 16 листопада 1946 року. Вирок може бути оскаржений у Верховному Суді Української Республіки протягом 5 днів з моменту його винесення осуженому».

Унаслідок касаційної скарги Кіца, поданої 15 січня 1947 р., 29 січня прокурор КСВ (кримінально-судовий відділ) прокуратури УРСР, молодший радник юстиції Єфіменко видав висновок. Згідно з текстом «...пред'явлене обвинувачення засудженому доведено, однак суд не вказав у вирокі коли саме засуджений вчинив злочин і неправильно кваліфікував цей злочин за ч. 2 ст. 54-10 КК... вважаю, що вирок Миколаївського обласного суду у даній справі підлягає зміні та визнати Кіц Андрія засудженим за статтею 54-10 ч. 1 КК і відповідно пом'якшити міру покарання».

За висновком прокурора Єфіменко, 7 лютого 1947 р. судова колегія у кримінальних справах Верховного суду УРСР під головуванням Тарасова розглянуто кримінальну справу за скаргою засудженого на вирок Миколаївського обласного суду. Колегія з'ясувала, із показань свідків виявлено що будь-яких доказів стосовно наклепу з боку Кіц Андрія на радянську владу не було виявлено. Він тільки приїхав з Польщі і не був обізнаний у політичній ситуації. Враховуючи всі обставини, ухвалою судової Колегії у кримінальних справах Верховного суду СРСР від 7 лютого 1947 р., вирок Обласного суду змінено винятково звинувачення Кіц Андрія лише у тому, що він здійснював наклеп на радянську владу, тому міру покарання знижено до 3 років позбавлення волі, конфіскації особистого майна й обмеження прав.

Суворість першого вирокі відносно Кіца, який був простим членом громади п'ятидесятників і не займав у ній керівних посад, можна пояснити наступним чином. Справу відносно Кіца було заведено під час активного залучення п'ятидесятників до ВРЄХБ, після серпневої угоди 1945 р. Спротив лідерів громад п'ятидесятників вказаній угоді, активізувало каральні заходи з боку НКДБ-МДБ в їх бік. Було впроваджено та реалізовано агентурну справу «Пророки», з метою виявлення та нейтралізації керівників громад.

Натомість, під час оперативної розробки у Миколаївській області, було виявлено лише двох рядових членів однієї громади п'ятидесятників, Кіца і Чернишова, які обережно висловилися проти об'єднання. Про те свідчить той факт, що на сьогодні в Галузевому державному архіві СБУ й архіві УСБУ в Миколаївській області було знайдено лише одну вказану справу по нашому регіону. Вочевидь, слідчі миколаївського МДБ, не безпідставно побоювалися звинувачення у службовій недбалості з боку вищого керівництва. Тому вони з початку, як видно зі справи, намагалися зробити Кіца головою громаді п'ятидесятників. Коли з'ясувалось, що Кіц не головував у громаді, йому почали інкримінувати антирадянську пропаганду й агітацію. Але доказова база й аргументація звинувачення були слабкі, а вирок Миколаївського обласного суду був настільки упереджений, що судова колегія у кримінальних справах Верховного суду УРСР пом'якшила вирок. Слід зазначити, що на той час ставити під сумнів результати діяльності МДБ було небезпечно.

Сам Кіц Андрій Михайлович більше не повернувся до своєї родини. Він

помер у таборі 1948 р. під час відбування покарання згідно з інформацією, що міститься у заяві його сина Кіца Антона Андрійовича на ім'я прокурора Миколаївської області. У даній заяві, від 4 серпня 1964 р., Антон Кіц просив про перегляд справи свого батька, у провінці якого він завжди сумнівався.

Постановою пленуму Верховного Суду УРСР за № 1027 від 9 жовтня 1964 р., Кіца Андрія Михайловича було реабілітовано.

ФУНКЦІОНУВАННЯ НАРОДНОГО СУДУ В СИСТЕМІ СУДОУСТРОЮ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Анастасія Фісун

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
магістрантка кафедри історії
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10
e-mail: fisun1099@gmail.com

Протягом останніх десятиліть спостерігається великий інтерес громадян України до недавнього минулого та теперішнього розвитку судової системи, особливо часів радянської доби. Однією зі сфер людського життя, що зазнала змін, була судова система радянської України, тому це питання залишається актуальним і досі.

Судова система радянської Росії мало-помалу вибудовувалася, долаючи організаційну та судовиробничу строкатість, що склалася на місцях у перші післяреволюційні місяці. Однак, складалася у 1918-1921 рр. військово-політична ситуація, яка чинила на судове будівництво незмінно деформуючий вплив. У результаті базисна радянська новація в сфері судоустрою відкресталізувалася в 1918 р. ідеєю «єдиного народного суду» (закріплена, до речі, в Програмі РКП(б) 1919 р.) – втілювала у життя неповноцінне, супроводжуючи належним розвитком і систематизацією процесуального законодавства, в обстановці домінування ревтрибуналів і широкого поширення позасудової репресії.

10 січня 1918 р. була оприлюднена постанова Народного Секретаріату України від 4 січня 1918 р. «Про введення Народного суду». Вся судова влада на території УСРР належить Народним судам і Радам (З'їздам народних суддів) та Революційним трибуналам. Право винесення вироків у кримінальних справах і рішення у цивільних справах належало винятково Народним судам і Ревтрибуналам. Постанова передбачала негайну ліквідацію всієї судової системи, яка залишилася після падіння Російської імперії, й організацію дільничних Народних судів з розрахунку 1 суд на 10 000 осіб, а також повітових і міських судів по одному в кожному повіті та місті, виділеному з повіту. До складу кожного суду входило 10 суддів, з них 2 постійних і 8 чергових. Справи розглядалися у складі 1 постійного і 4 чергових суддів. Судовий процес і процедура були доволі ефективні та прості. Суди засідали у будь-який час доби, вдень і вночі.

Дільничні Народного суду розглядали справи, в яких покарання обмежувалося позбавленням волі на один рік або штрафом у 5 000 крб. і стягненням на користь потерпілої сторони майна вартістю не більше 5 000 крб. Якщо міра по-

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

карання передбачалася більшою, справа передавалася на розгляд повітів чи міського суду. Вироки та рішення Народного суду (дільничних, повітових і міських) були остаточними та підлягали негайному виконанню. Кожна справа при виявленні нових «істотних обставин» могла бути переглянута тим же судом.

Згідно з декретом «Про суд» від 21 лютого 1919 р. Народні суди засновувалися у кількості не менше одного на кожен радянський район, повітовий чи міський.

Таке розмежування підсудності дуже нагадувало аналогічне розмежування між колишніми мировими та загальними судами. До певної міри дільничні суди й мали замінити колишню мирову юстицію. У Радянській Росії теж до цього прийшли, але не одразу. Спочатку мирового юстиція тут не скасовувалася, а лише призупинялася.

Рішення Народних судів вважалися остаточними та підлягали негайному виконанню. Апеляційний і касаційний порядок перегляду справ не передбачався, але у разі виявлення «нових істотних обставин» справа могла бути переглянута тим самим судовим органом. Відсутність апеляційного оскарження відомий діяч «червоної юстиції» О.І. Хмельницький пояснював так: «Вже давно було ясно, що апеляційний суд є значно гіршим судом, ніж суд першої інстанції. Передусім цей суд, віддалений від місця і часу тих фактів, які покладаються в основу процесу, природно своєю тенденцією прагнув до того, щоб обмежити розгляд справи по суті. Цілком зрозуміло, що коли питання про утворення судів стало в усій повноті, ми визнали доцільним принцип апеляційного оскарження скасувати».

Народні суди та Народні слідчі обираються на один рік; органу радянської влади, який їх обрав надається право дострокового зміщення обраних суддів і слідчих. Згідно статті 31 «Тимчасового положення про Народні Суди»: «Списки Народних Засідателів складаються на 6 місяців...».

Що стосується слідства, то по його закінченню попереднього слідства, справа направляється до Народного суду, який попередньо у складі всього одного постійного Народного судді вирішує питання стосовно того, чи підлягає справа дослідженню, припиненню на основі вказаної у Ст. 15 «По закінченню слідства справа надходить до Трибуналу, який розглянув таке у розпорядчому засіданні...», або подальшому направленню, і в останньому випадку призначає справу до слухання в судовому засіданні.

Обвинувачення та захист у Народному суді здійснюються членами Колегій обвинувачів і правозаступником по черзі, встановленою Радою (З'їздом) народних суддів.

При виробництві справи Народний суд не був зв'язаний ніякими обмеженнями по відношенню способів розслідування істини. При розслідуванні справ Народний суд підкорювався декретам Робітничо-селянському уряду України.

Народні суди та Ради народних суддів проголошують вирoki та рішення іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Отже, Народні суди мали досить повноважень аби вирішувати нагальні справи стосовно важливих кримінальних справ. Повнота влади зосереджувалась у руках Народного суду. Народний суд був добре структурований і функціонування відбувалося на достойному рівні, як-то відповідало законоположним документам.

**СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІНВАЛІДІВ І
«БЕРІЇВСЬКА» АМНІСТІЯ ПОЧАТКУ 50-Х РОКІВ ХХ СТ.**

Андрій Фомін

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля
доцент кафедри історії та археології
Україна, 93400, Луганська область, м. Северодонецьк, просп. Центральний, 59а
e-mail: fomin@snu.edu.ua

Соціальна політика СРСР у суспільній свідомості досі є об'єктом ідеалізації та міфотворчості. Дійсно, соціалізм пропагував вирішення всіх соціальних проблем людства, забезпеченість всіма необхідними суспільними благами. Звичайно, найбільше така політика мала б стосуватися соціально незахищених верств населення, зокрема інвалідів. У березні 1953 р. відбулась одна з найбільших амністій в історії, яка мала значний резонанс і соціально-економічні наслідки для всієї держави. У вітчизняній історіографії дана проблематика знайшла досить значне висвітлення у працях О. Бажана, В. Барана, М. Брегеда, В. Даниленка, Л. Місінкевича, В. Швидкого. З іншого боку, досі малодослідженим залишається питання долі інвалідів, які були амністовані владою СРСР після смерті Й. Сталіна. Отже, метою статті є висвітлення соціального становища інвалідів в УРСР на початку 50-х рр. ХХ ст. та вплив на нього амністії, а також становище самих амністованих інвалідів. Відповідно, її завданнями є розкриття умов звільнення за амністією, масштабів, наслідків і соціальних проблем інвалідів у визначений період.

Вже незабаром після смерті «вождя народів» СРСР почав відчувати хвилю суспільно-політичної лібералізації, одним з проявом якої стала масштабна амністія, здійснена відповідно до Указу «Про амністію» Президії Верховної Ради СРСР. Згідно з вказаним законодавчим актом відбулось звільнення з місць позбавлення волі осіб, засуджених на термін до п'яти років позбавлення волі включно. Також підлягали звільненню особи, незалежно від терміну ув'язнення, особи, засуджені за цілою низкою статей за посадові, господарські та військові злочини, вагітні жінки, жінки, які мають дітей віком до 10 років, неповнолітні у віці до 18 років, чоловіки старше 55 років і жінки старше 50 років, засуджені, які страждають невиліковними недугами. Ув'язненим, засудженим на строк понад п'ять років, термін скорочувався наполовину. Амністія не застосовувалася до осіб, засуджених на строк понад 5 років за контрреволюційні злочини, розкрадання соціалістичної власності у великих розмірах, бандитизм та умисні вбивства.

Згідно з даними на 16 серпня 1953 р., в цілому з місць позбавлення волі в зв'язку з амністією по СРСР було звільнено 1 201 606 осіб, з яких: засуджених на терміни до 5 років – 551 551; засуджених на терміни понад 5 років за посадові, господарські та військові злочини – 49 745; жінок, які мають дітей до 10-річного віку – 57 132; вагітних жінок – 6 013; неповнолітніх – 5 684; чоловіків старше 55 років – 44 210; жінок старше 50 років – 18 044; тих, хто страждали важкими невиліковними недугами – 43 411 осіб. Наприкінці 1953 р. в Україні перебувало 169,3 тис. осіб, звільнених за амністією, а на першу декаду серпня 1953 року кількість амністованих у республіці збільшилась до 172,4 тис. осіб.

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Для забезпечення адаптації амністованих інвалідів до соціального життя, Міністерство соціального забезпечення УРСР видало Наказ № 108 від 2 квітня 1953 р., яким передбачалося здійснення певних заходів, спрямованих на вирішення означеної проблеми. Зокрема, це забезпечення своєчасного розгляду заяв про відновлення виплати пенсії колишнім пенсіонерам, надання всебічного сприяння в отриманні та дооформленні необхідних для призначення пенсії документів, спрямування на ЛТЕК для визначення групи інвалідності осіб, які мають право на пенсіонування по інвалідності або втрати годувальника, забезпечення безперешкодного спрямування до будинку інвалідів, незалежно від наявності вільних місць, людей похилого віку та інвалідів, які за станом здоров'я і віком не можуть бути працевлаштовані, забезпечення працевлаштування інвалідів, а при необхідності – організацію професійного навчання за рахунок коштів органів соціального забезпечення, асигнованих на навчання інвалідів. Особам, які мають потребу у протезно-ортопедичних виробках, мали безперешкодно видаватися наряди на їх виготовлення за рахунок коштів, асигнованих на протезування. Особам, які вкрай потребували одноразової грошової допомоги, така мала надаватися із коштів, передбачених місцевими бюджетами, на підставі рішень місцевих виконавчих комітетів. Про виконання вказаних заходів завідувачі обласних відділів соціального забезпечення мали інформувати міністерство соціального забезпечення кожного 5 числа поточного місяця за минулий місяць із зазначенням кількості: працевлаштованих, спрямованих на навчання, до будинків інвалідів, осіб, яким призначена пенсія і видана одноразова допомога. Враховуючи терміновість та важливість зазначених заходів, завідувачам обласних відділів соціального забезпечення пропонувалося встановити особистий контроль за дотриманням зазначених заходів міськими та районними відділами соціального забезпечення.

Проте, статистика початку 50-х рр. ХХ ст. красномовно свідчить про те, що система соціального забезпечення незадовільно виконувала вище наведений наказ і взагалі незадовільно справлялася зі своїми соціальними функціями. Так, 86% осіб, які були затримані органами внутрішніх справ за бродяжництво та жебрацтво, становили особи, які недостатньо забезпечені у матеріальному плані. У результаті вивчення Київською міською прокуратурою 100 справ про порушення паспортного режиму, розглянутих 1953 р. у м. Києві, встановлено, що в числі 100 осіб засуджених (у більшості вони займалися жебрацтвом) 49 осіб раніше були звільнені за амністією. Органи соціального забезпечення відмовляли у прийомі затриманих з низки причин, основними з яких стали відсутність місць у будинках інвалідів, відсутність документів у затриманих за бродяжництво. Більш того, навіть із спрямованих вказаними органами за перше півріччя 1953 р. 2 254 особи, фактично ж влаштовано лише 489 осіб. У Полтавській області в першому кварталі було затримано за жебрацтво 125 осіб, у другому кварталі – вже 214, жоден з яких не був влаштований органами соціального забезпечення та опіки. У Сталінській області за перше півріччя 1953 р. було затримано за жебрацтво 908 чоловік, спрямовано у відповідні органи – 315, а влаштовано з них лише 76. Амністовані не мали змоги отримати достатній рівень соціального захисту.

Держава і раніше не справлялася з такими проблемами. Ще у 1951 р. Міністерство соціального забезпечення офіційно відмовлялося приймати до будин-

ків інвалідів затриманих за бродяжництво та жебрацтво, оскільки більшість з них не мало документів, не мало реєстрації в органах соціального забезпечення, частина з них не були мешканцями УРСР і рекомендувало органам Міністерства внутрішніх справ спрямовувати таких осіб за місцем постійного проживання. Проте більшість затриманих, за даними МВС УРСР, такого місця і не мала.

Нова хвиля людей, які потребували соціального забезпечення, викликала ще більші проблеми, хоча й мережа відповідних закладів поступово розширювалася. План розгортання мережі будинків інвалідів був недовиконаний на 14 установ (на жовтень 1953 р. функціонувало лише 139 з 155 планованих), мережа місць недовиконана на 2 053 одиниці (16 677 замість 18 730). Лише у обласних відділах соціального забезпечення у другій половині 1953 р. стояло на черзі на спрямування у будинки інвалідів для дорослих 1 633 особи. А виходячи із зазначеної інформації про кількість незареєстрованих нужденних цю цифру не можна вважати повною.

Таким чином, масштабна амністія березня 1953 р. викликала значні соціальні проблеми, погіршила становище інвалідів, адже і до неї існували суттєві проблеми з їх влаштуванням до будинків інвалідів, мережа яких зростала надто повільно внаслідок систематичного невиконання планів, працевлаштуванням, наданням соціальної допомоги, загальним низьким рівнем пенсій та інших виплат. Ці проблеми призводили до різних проявів девіантної поведінки інвалідів, бродяжництва та жебрацтва, зростання злочинності тощо. Система соціального забезпечення УРСР, яка мала суттєві проблеми з інфраструктурою, ресурсами, не справлялася з навантаженням, яке зросло. Наведені факти спростовують стереотип про радянську державу як таку, у якій були відсутні значні соціальні проблеми та кризи, навпаки, доводять, що категорія громадян, яка потребувала соціального захисту, фактично його не отримувала і знаходилася на грані, або навіть за межею тотальної бідності, часто не маючи засобів для існування та належної допомоги.

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЧИННИКІВ НА ЗРОСТАННЯ ЗНАЧЕННЯ МІСТ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Людмила Хрящевська

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
кандидат історичних наук, доцент
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: ludahryashev30gmail.com

Повноцінний розгляд будь-якої соціальної взаємодії неможливий без урахування контексту культурних чинників, оскільки суспільство не може існувати поза культурою. Однією з ознак урбанізації міст губерній Південної України стали культурні чинники.

У другій половині XIX – на початку XX ст. на півдні України спостерігалися трансформації соціальної стратифікації та зростання соціальної мобільності, що знаменувало рух шляхом модернізації і відхід від традиційного суспільства.

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Серед городян Півдня України збільшується відсоток дворянства та іноземних підданих і, навпаки, зменшується представництво духовенства серед мешканців міст Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній. Чисельність селянства зростає у міському просторі всіх трьох губерній, але найбільше представництво селянства спостерігається на Херсонщині. Такий приріст відбувся внаслідок зникнення військового стану, крім того, давали взнаки і неоднакові темпи природного приросту у різних станових груп, законодавчі новації щодо умов соціальної мобільності для кожного стану.

В офіційних містах, інших міських поселеннях і в сільській місцевості відсоткове представництво кожної страти мало помітну специфіку, що визначало різні темпи урбанізаційних процесів у населених пунктах відповідних типів. Згідно концепції Данієля Бровера ключовими суб'єктами урбанізації в містах Російської імперії XIX ст. виступали купецтво і мігранти, які надавали місту особливого сенсу як промислового центру, лікарі й освітяни, які були більш відкриті західним цінностям у плані розуміння необхідності побудови прогресивного міста, і представники урядової адміністрації та місцевого самоврядування, які опікувалися міською розбудовою. Тобто концепцію Д. Бровера можна використати не лише до офіційних міст, але й до інших населених пунктів, і простежити взаємозв'язок між ступенем представництва у них відповідних страт і специфікою урбанізаційних процесів у цих поселеннях.

Активність і масштаби суспільного життя відрізнялися не лише у населених пунктах із різним статусом, але й у самих офіційних містах, що певною мірою співвідноситься з їх адміністративним статусом, економічними функціями, чисельністю і співвідношенням соціальних страт населення.

Однією з визначальних характеристик південноукраїнських міських поселень другої половини XIX – початку XX ст. залишається конфесійна строкастість. У цей період спостерігалось зменшення серед городян кількості православних і відповідно збільшення іудеїв і представників інших конфесій. Пояснення такої динаміки варто шукати не тільки у більшому природному прирості відповідних конфесій, але й у переміщенні їхніх представників у міста і з інших регіонів, і з сільської місцевості та містечок самої Південної України. Винятком була ситуація в Таврійській губернії, де відсоток православних зріс за рахунок переселення мусульман до Туреччини в кінці XIX ст.

Міста виступали зосередженням духовної влади більшості представлених у південному регіоні конфесій, тим самим і в цьому аспекті зберігаючи за собою домінуючу роль адміністративних центрів, влада яких поширювалася на навколишню сільську місцевість. Це, нарівні з цілою низкою інших аспектів взаємодії у релігійній сфері, слугувало важливим каналом зв'язку села і міста.

Міжконфесійні відносини у містах, так само як і ставлення духовенства до міст, а городян до релігії та церкви, зазнали суттєвого впливу секуляризаційних процесів, які у міському просторі мали помітну специфіку в порівнянні з сільською місцевістю.

Міста Південної України виступали культурними центрами, де зосереджувалась абсолютна більшість і закладів культури, й осіб, професійно зайнятих у відповідній сфері. Переважно саме через міста Південь підтримував культурні зв'язки з іншими регіонами України, в цілому Російської імперії та із закордоном. Роль міст, як центрів цивілізації, вкоренилась і в суспільній свідомо-

сті, хоча реалії цілої низки міських поселень, особливо у 1860-1870-і рр., ще не давали підстав розглядати їх саме у такій якості. Самі періодика, інша друкована продукція, що видавалася у містах, науковці, митці стали трансляторами, провідниками культури на селі, так само як ними були і культурні установи, розташовані в містах.

Друга половина XIX – початок XX ст. стала періодом, коли мережа культурних установ регіону зазнала важливих трансформацій, поширюючись і на населені пункти, які до того не мали відповідних закладів, і в той же час урізноманітнюючись у містах, де бібліотеки та деякі інші культурні установи були створені у більш ранній період. Причому рівень забезпечення населення Півдня періодикою, бібліотеками, читальнями, іншими культурними закладами був вищим, ніж у середньому і по Україні, і по імперії в цілому.

У розбудові мереж та освітніх установ, і медичних закладів мали місце ті самі тенденції, пов'язані як зі змінами підходів держави до питання про необхідність поширення серед населення писемності та піклування про народне здоров'я, так і зі зростанням ролі місцевого самоврядування у відповідних сферах, що було прямо взаємопов'язано з концентрацією освіченого суспільства саме на піклуванні про освіту й охорону здоров'я населення як на основних, нарівні із розбудовою закладів культури, напрямках своєї цивілізаторської місії по відношенню до низів. Попри помітний прогрес, який демонстрували сільські поселення Півдня в поширенні закладів освіти й охорони здоров'я, вони продовжували суттєво відставати від міст як за кількісними, так і за якісними показниками.

Міста південноукраїнського регіону зберігали монопольну позицію як місць розташування і вищих, й абсолютної більшості середніх навчальних закладів; переважна кількість спеціалізованих лікарень також розміщувалася у межах міського простору.

В обох сферах мала місце ціла низка аспектів, в яких міське та сільське населення контактували, причому міста Південної України виступали у ролі центрів, з яких розходилися круговими хвилями ідеї та практики, що йменуються цивілізацією.

Соціокультурний розвиток міст фактично у кожному своєму аспекті мав цілу низку особливостей у порівнянні з розвитком сільських поселень, що дає підстави казати про наявність помітного розриву між містом і селом у цій сфері. Попри суттєві трансформації, що зазнавав соціокультурний простір Південної України впродовж другої половини XIX – початку XX ст., такий розрив не зникав. Модернізаційні процеси торкнулися сільської місцевості, але в міському просторі вони, як правило, були набагато інтенсивнішими, тоді як село демонструвало помітну традиційність. Показники росту в сільській місцевості чисельності освітніх і медичних установ були вражаючими. При цьому темпи тих соціокультурних змін, які можуть трактуватись як поширення міського образу життя, не були однаковими для усіх населених пунктів, що не мали офіційного статусу міста, помітно відрізняючись як у людних промислових селищах, так і, принаймні в низці аспектів, у поселеннях німців, болгар, греків, в яких урбанізаційні процеси в цьому плані давалися взнаки більше, аніж у більшості сільських поселень українців.

Можемо казати про залежність ступеня розвитку культурних рис міського

образу життя в сільських поселеннях від складного комплексу чинників, в якому помітну роль відігравали і офіційний статус, ступінь віддаленості від міських центрів і стан шляхів сполучення, специфіка соціального, етнічного, конфесійного складу мешканців того чи іншого населеного пункту, так само як і наявність чи відсутність у ньому ентузіастів, які своєю діяльністю могли сподвигнути інших на швидше просування поселення шляхом модернізації завдяки, зокрема, влаштуванню та розвитку в ньому культурних, освітніх і медичних установ.

НЕПЕРЕСІЧНА ПОСТАТЬ ВИЗНАЧНОГО ВЧЕНОГО М.Г. КРЕЙНА В ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОГО ІНЖЕНЕРНО-БУДІВЕЛЬНОГО ІНСТИТУТУ

Валерія Цубенко

Одеська державна академія будівництва та архітектури
завідувачка кафедри українознавства
Україна, 65029, м. Одеса, вул. Дідріхсона, 4
e-mail: ukr.odaba@gmail.com

Подане дослідження актуальне у світлі звернення до історії Південної України в контексті історії української і світової науки. Розвиток науки в Україні вимагає вироблення довгострокової програми, що ґрунтується на знанні освітніх і наукових традицій. Тому не випадково в останні роки зростає інтерес до історії науки в Україні, вітчизняної інтелігенції, що формує інтелектуальний потенціал регіону. В цьому відношенні Одеський інженерно-будівельний інститут, один з найстаріших технічних закладів вищої освіти Південної України, має багату історію. Дослідження його історії, професорсько-викладацького складу допоможе виявити загальні закономірності та регіональну специфіку розвитку науки в Україні.

До когорти видатних українських учених ХХ ст. у галузі математики належить професор Марко Григорович Крейн (1907-1989). Розглянемо основні події життя і творчості видатного математика, а саме: його педагогічну і наукову спадщину в Одеському інженерно-будівельному інституті. У 1954 р. за результатами конкурсу на заміщення вакантної штатної посади М.Г. Крейна було обрано завідувачем кафедри теоретичної механіки Одеського інженерно-будівельного інституту.

Протягом 20-річної діяльності (1954-1974) на посаді завідувача кафедри теоретичної механіки в Одеському інженерно-будівельному інституті професора М.Г. Крейна підвищився рівень викладання та науково-дослідної роботи у галузі механіко-математичних наук. Під керівництвом професора М.Г. Крейна систематично працюють науково-дослідні семінари, присвячені теоретичним проблемам математики та питанням застосування математики в задачах теорії пружності, пластичності, будівельної механіки та динаміки споруд, теоретичної фізики тощо. Лекції професора М.Г. Крейна для студентів, аспірантів і викладачів інституту стали взірцем поєднання наукової глибини з максимальною ясністю, емоційністю та завершеністю форми, школою для молодих науковців і викладачів.

У 1950-х рр. М.Г. Крейн провів низку досліджень з проблеми моментів, а також загальної спектральної теорії ермітових операторів, що відіграють важливу роль, по-перше, в теорії стаціонарних випадкових процесів, по-друге, при вирішенні обернених крайових задач математичної фізики і квантової механіки, дозволяючи вирішувати складні завдання, недоступні для інших методів. Ім'я Марка Григорович Крейна швидко стає відомим у наукових колах. Маючи високий рівень підготовки, математичний талант, науковий ступінь і визнання серед колег-математиків, М.Г. Крейн постійно отримував запрошення до співпраці від різних університетів. Поїздки вітчизняного вченого були представлені широкою географією і охоплювали значне коло відомих учених. Його творчу і педагогічну діяльність високо оцінювали математики. У 1955 р. М.Г. Крейн отримав запрошення з університету м. Ненсі (Франція) взяти участь у колоквіумі математиків з теорії рівнянь, виступити з доповіддю про особисті дослідження і наукові винаходи інших вітчизняних математиків зі зворотніх крайових задач. У 1956 р. професор М.Г. Крейн отримав запрошення взяти участь у роботі Третього всесоюзного математичного з'їзду у Москві для виступу на секції функціонального аналізу з доповіддю на тему: «Зворотні задачі спектральної теорії диференціальних операторів». Також вчений отримав запрошення до співпраці від науковців Угорської академії наук у Будапешті для вивчення досвіду організації навчання і методики викладання видатних угорських вчених-математиків.

Протягом життя Марко Григорович тісно співпрацював з Інститутом математики Академії наук УРСР. У 1963 р. М.Г. Крейна було запрошено виступити з доповіддю на науковому радянсько-американському математичному симпозиумі у Новосибірську, що проводився Сибірським відділом АН СРСР. У вересні 1965 р. М.Г. Крейн отримав запрошення і був відряджений до Єревану для участі у Міжнародній конференції з теорії аналітичних функцій. У 1967 р. він був відряджений до Києва для обговорення спільних наукових досліджень АН УРСР і АН Угорської Народної Республіки. У 1968 р. професор М.Г. Крейн взяв участь у загальних зборах відділень і в роботі сесії АН УРСР.

Напружена організаторська, викладацька та громадська робота в Одесі не завадила М.Г. Крейну займатися й наукою з молодим вченим Г.К. Лангером, який проходив стажування з науково-дослідної роботи. Вчені виконали низку досліджень зі складних питань спектральної теорії операторів у просторах з індефінітних метриків. Додатки цих досліджень в теорії коливань кемпфінірованих систем з нескінченним числом ступенів свободи були представлені восени 1963 р. на Міжнародному симпозиумі у Тбілісі.

Одним із досягнень вченого є участь у створенні радянської школи функціонального аналізу і в підготовці багатьох молодих вчених, що працювали в Одесі, Харкові, Києві, Воронежі, Москві й інших містах. Професор М.Г. Крейн – видатний вихователь наукової молоді, справжній майстер підготовки висококваліфікованих наукових кадрів, неперевершений педагог. Він виховав багато всесвітньовідомих учнів, серед яких 20 докторів і 50 кандидатів фізико-математичних і технічних наук, з них у період роботи в Одесі – 45 вчених: 30 кандидатів наук і 15 докторів наук. Створена і керована ним протягом більш ніж 30-ти років одеська математична школа функціонального аналізу давно вже завоювала всесвітнє визнання.

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Наукова творчість члена-кореспондента АН УРСР, доктора фізико-математичних наук, професора М.Г. Крейна відзначається як широтою охоплення найактуальніших розділів сучасної математики, так і глибиною досліджень. Вони стосуються теорії матриць, диференціальних рівнянь, геометрії банахових просторів, теорії коливань, проблеми моментів, математичної теорії сталості руху, теорії лінійних операторів у гільбертовому просторі, теорії інтегральних рівнянь різноманітних типів, прямих і обернених граничних задач, теорії збурень, теорії операторів у просторах з індефінітною метрикою та багатьох інших проблем. Серед перелічених розділів є такі, де праці М.Г. Крейна та його школи були першими, саме вони заклали фундамент відповідної галузі математичної науки. Сюди належить теорія осциляційних матриць та ядер, теорія конусів у банахових просторах, теорії напівобмежених і цілих операторів, канонічної системи диференціальних рівнянь у банахових просторах, простори з індефінітною метрикою, конуси та опуклі множини (зокрема знаменита теорема Крейна-Мільмана), оператори у просторах з двома нормами, інтегральні оператори, прямі та обернені спектральні задачі для неоднорідних струн і рівнянь Штурма-Ліувілля, теорія збурень і теорія Фредгольма, теорія дуальності для компактних груп, проблеми теорії еластичності тощо. Поряд з теоретичною зросла і практична значущість результатів математика, особливо тих, що стосувалися теорії параметричного резонансу.

За період 1965-1970 рр. роботи в Одеському інженерно-будівельному інституті М.Г. Крейн опублікував і здав до друку 37 праць, з них – три монографії. Його праці не втратили актуальності і до наших днів. Більшість праць вченого знаходять застосування у сучасних дослідженнях, зокрема у різних галузях фундаментальних наук. Для професора М.Г. Крейна характерним було вміння поєднувати загальні теоретичні дослідження важких математичних проблем із розв'язанням прикладних завдань, що виникають у суміжних науках і в сучасній техніці. Розвинута професором М.Г. Крейном теорія продовження ермітово-позитивних функцій пов'язується ним з проблемами стаціонарних випадкових процесів – однією з основ кібернетики. Проблемаам теоретичної фізики, зокрема, квантової теорії, присвячені праці професора М.Г. Крейна у галузі теорії збурень, теорії обернених граничних задач та інші.

Велику наукову і педагогічну роботу М.Г. Крейн поєднував з активною громадською діяльністю. На засіданнях секції Одеського Будинку вчених під керівництвом професора неодноразово виступали з науковими доповідями радянські вчені з міст: Ленінграда, Києва, Харкова, Новосибірська, Кишинєва та Ростова, а також зарубіжні професори: Г. Лангер, Г. Фонш, Ч. Девіс, Е. Хноітт, старший науковий співробітник Я. Богнар. У 1970 р. М.Г. Крейна було обрано іноземним почесним членом Американської академії мистецтв і наук.

Отже, серед найбільш значних досягнень українських науковців другої половини ХХ ст. діяльність М.Г. Крейна, відзначена винятковою багатосторонністю, залишила помітний слід у науці. Двадцять років життя віддано М.Г. Крейном роботі на кафедрі теоретичної механіки Одеського інженерно-будівельного інституту. Серед його учнів є завідувачі кафедр, ректори технічних закладів вищої освіти, академіки, члени-кореспонденти, сотні фахівців. Запровадження нових математичних курсів і факультативних дисциплін, створення програм математичної освіти – далеко не повний перелік різноманітної

діяльності професора М.Г. Крейна. Усі, кому пощастило безпосередньо вчитися у М.Г. Крейна, спілкуватися і працювати з ним, запам'ятали свого вчителя як інтелігентну, ерудовану, доброзичливу і принципову людину. Варто продовжити дослідження інтелектуальної біографії М.Г. Крейна, залучивши до цього репрезентативну джерельну базу, насамперед архівні матеріали, адже його математичний геній далеко випередив свій час.

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙ: У ПОШУКАХ НОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ

Валерій Чернявський

Миколаївський обласний краєзнавчий музей
заступник директора з наукової роботи, к.і.н.
Україна, 54001, м. Миколаїв, вул. Набережна, 29
e-mail: garadream1@yandex.ua

Сучасна вітчизняна музейна справа повністю є спадкоємицею музейної справи СРСР. Поточну ситуацію можна охарактеризувати як системну кризу. В 1970-1980 рр. країна переживала справжній музейний бум, коли стаціонарні експозиції створювались буквально всюди при сільрадах, закладах освіти та підприємствах, а кожен обласний центр мав потужний регіональний музей, з суттєвою науково-технічною базою.

Чим був радянський музей? Як концепт продовження думки видатного філософа Миколи Федорова, який спостерігаючи за приватними та нечисленними державними музеями середини XIX ст., називав їх «безполезным накоплением мертвечины», сенс і користь від яких буде тільки у випадку якщо вони будуть поставлені на службу «спільній справі». Радянський музей, з одного боку, дійсно був соціальним, з іншого – лишався одним з важелів внутрішньої політики. Узагальнений радянський музейний заклад являв собою одночасно науково-дослідну установу, просвітницький центр, тісно пов'язаний з системою середньої та вищої освіти, інструментом державного ідеологічного апарату.

Залежно від типу закладу ці прикладні функції проявлялися по різному. Наприклад музеї, що діяли при АН СРСР, в основному займалися вивченням та збереженням зразків матеріальної культури та живої природи, краєзнавчі навпаки – ідеологічним вихованням з опорою на локальний колорит, але всі три утилітарні складові були присутні в них. Головне у цій всій історії те, що основним бенефіціаром та єдиним утримувачем величезного музейного господарства (в УРСР станом на 1991 р. нараховувалось близько 5000 музеїв) виступала держава, яка прагнула отримати: по-перше, додаткові наукові установи, по-друге, ефективний інструмент підвищення загального рівня освіченості населення та важливий ідеологічний рупор.

СРСР припинив своє існування, проте нової концепції сучасного українського музею досі не існує. Навпроти, Закон України «Про музей та музейну справу» демонструє збереження попереднього радянського бачення. Музеї досі виконують функцію інструменту виконання державної політики та додаткової позашкільної просвітницької галузі. Разом з тим ці два напрямки вже давно є не

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

актуальними й утримання такої великої кількості музейних закладів не має сенсу. Саме це ми спостерігаємо з року в рік по об'ємам фінансування.

Оскільки цілеспрямоване реформування галузі на державному рівні відсутнє, в найближче десятиліття ми будемо спостерігати поступове згортання музеїв, спочатку тих, що існують при підприємствах і закладах освіти, а потім тих, що втратили актуальність або не будуть мати фінансування. В умовах такого «музейного дарвінізму» продовжать своє існування відносно невелика кількість закладів, а ситуація з музеями в Україні буде нагадувати аналогічну в західних країнах, де музеїв з традиційною структурою (наявністю фондів, стаціонарної експозиції та наукової роботи) насправді дуже небагато.

Відбудуться відповідні концептуальні зміни, а саме від науки, просвітництва та ідеології відбудеться зміщення до атракційності при збереженні вагомого наукового сектору.

Ключовими критеріями виживання й адаптації у нових реаліях стануть: наявність видатних колекцій, локального фінансування та максимальна монетаризація діяльності музейного закладу. Сьогодні ми спостерігаємо парадоксальну картину. Ідея про переведення музеїв на самозабезпечення у владних колах озвучують все частіше, а фінансування скорочується. При цьому відсутня фінансова свобода, тобто можливість вільного ціноутворення, провадження послуг, введення дисконт програм, самостійної організації збору коштів, налагодження соціального підприємництва.

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ПРО БІОГРАФІЇ ВЛАСНИКІВ КНИЖКОВИХ ЗНАКІВ М.І. ПЕТРОВА, В.Б. АНТОНОВИЧА: МАТЕРІАЛИ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ТА АТРИБУЦІЇ АВТОГРАФІВ

Тетяна Якубова

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
науковий співробітник

Україна, 03142, м. Київ, вул. Доброхотова, 24

e-mail: tanya.yakubova@ukr.net

У фондах відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій (ВБЗІК) Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІК НБУВ) зберігаються книги з автографами видатних вчених, зокрема професора Київської духовної академії Миколи Івановича Петрова та історика, професора Київського університету Володимира Боніфатійовича Антоновича. Автографи цих учених на книгах зазначеного відділу ІК НБУВ є атрибутованими рукописними пам'ятками, які зберегли особливості почерку вчених і надають уявлення про бібліотечні та наукові інтереси власників книг. Для атрибуції автографів вчених використовувались листи, які зберігаються в їх особових архівних фондах в Інституті рукопису НБУВ.

Петров Микола Іванович (31.03.(24.04.).1840 р., с. Вознесенське Макаріївського повіту Костромської губернії – 20.06.1921 р., Київ) – церковний історик, літературознавець, мистецтвознавець, археолог і краєзнавець, – працював збе-

рігачем музею Київської духовної академії (КДА), був академіком Української академії наук (з 1918), членом-кореспондентом Петроградської академії наук (з 1916) і Російського археологічного товариства, членом 40 товариств і громадських організацій, у т.ч. Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва та Українського Наукового Товариства у Києві.

Книги з приватної книгозбірні М.І. Петрова є складовою бібліотеки КДА, яка зберігається у фонді ВБЗІК ІК НБУВ, де вони розміщуються окремим масивом (шифри Р. 5170-5767), а також поодинокі в інших відділах фонду. На кожній одиниці є шифр і печатка КДА, а на окремих примірниках знаходиться автограф М.І. Петрова.

Листування М.І. Петрова, яке зберігається у фондах Інституту рукопису (ІР) НБУВ відображає науковий шлях вченого, його бібліотекознавчі, музеєзнавчі й архівознавчі зацікавлення. У вересні 1907 р., на запит графині П.С. Уварової про долю архіву Київської духовної консисторії (КДК), він листовно повідомляє їй, що разом з професором О.І. Титовим і студентами КДА займався у 1898 р. упорядкуванням справ цього архіву. Як історик церкви М.І. Петров розібрав хронологічно документи часів митрополитів Варлаама Ванатовича, Рафаїла Заборовського та Арсенія Могилянського. У 1803-1908 рр. Архів КДК знаходився на зберіганні в Церковно-історичному та Археологічному товариствах при КДА. Зараз цей архів зберігається у фондах ІР НБУВ.

20 вересня 1907 р. М.І. Петров у листі до згаданої Уварової повідомляв, що у першій половині вересня він відвідав музеї Чернігова, а саме музей В.В. Тарновського, Історичний музей Чернігівської Архівної комісії та Єпархіальний музей при духовній семінарії, а також ознайомився з пам'ятками Ільїнсько-Троїцького та Єлецького монастирів. При цьому він відмітив, що кожен з музеїв Чернігова має свої особливості та зберігає колекції, пов'язані з історією України, як, наприклад, музей В.В. Тарновського зі старожитностями Запорізької Січі та Гетьманщини, так само як Історичний музей Архівної комісії. Єпархіальний музей ж включав пам'ятки церковної історії України. 12 вересня того року вчений був присутній на засіданні Чернігівської Архівної комісії, присвяченого обговоренню ювілейної дати, а саме тисячоліттю історії Чернігова.

Листування М.І. Петрова відображає творчі контакти з українським істориком О.І. Левицьким. Лист від 11 травня 1897 р. до О.І. Левицького свідчить про те, що М.І. Петров вивчав фонди монастирських бібліотек Києва. У ньому він повідомляє своєму кореспондентові, що гравюри Григорія Левицького знаходяться на вихідному аркуші рукопису «Hortus roëticus. 1730» у бібліотеці Києво-Михайлівського монастиря та на вихідному листі рукописного «Путника» у бібліотеці Києво-Печерської лаври, що належав ієромонаху Серапіону Множинському Каянову (1751 р.).

Епістолярна спадщина М.І. Петрова розкриває тісний зв'язок вченого з редакцією «Київської старовини», якій він надіслав 1889 р. для друкування рукописний твір К.Д. Думитрашко та подарував їй «Словарь русских гравированных портретов Д.А. Ровинского» (в двох томах). Дещо пізніше, як видно з його листа від 29 січня 1891 р., він передав для друкування до редакції журналу свою статтю «Гр.П. Данилевский, как украинский писатель», яку він мав намір помістити в своїй книзі «Очерк украинской литературы XIX столетия». З його листа від 6 листопада 1889 р. дізнаємося, що професор Новоросійського університету

ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

О.І. Маркевич просив редакцію цього журналу передати для Церковно-археологічного товариства при КДА карту Грановщини.

В.Б. Антоновича та М.І. Петрова пов'язували наукові та дружні стосунки, про що свідчить їх листування. В.Б. Антонович (1834-1908), який був знайомий з багатьма відомими вченими, надавав М.І. Петрову деякі відомості про тогочасних дослідників української історичної давнини. Про це дізнаємося з його листа до нього від 8 липня 1883 р., в якому містяться відомості про архівіста Анатолія Свидницького, яким цікавився М.І. Петров. В.Б. Антонович пише останньому, що А. Свидницький був його університетським товаришем, котрий працював помічником завідуючого архіву університету Св. Володимира та залишив багато невиданих рукописів. У листі від 11 липня 1884 р. В.Б. Антонович звертається з проханням до М.І. Петрова посприяти художнику Апанасенку, що мав намір зробити копію з академічного портрету Георгія Кониського. В.Б. Антонович постійно повідомляє професору КДА наукові та культурні новини з університету Св. Володимира. Так, у листі до М.І. Петрова від 8 червня 1897 р. В.Б. Антонович писав, що комітет з підготовки XI російського археологічного з'їзду, який мав відбутися в Києві у серпні 1899 р., доручив йому звернутися до нього з проханням прийняти участь в заняттях Київського відділення комітету при університеті Св. Володимира. В.Б. Антонович за проханням М.І. Петрова часто надавав йому для наукової роботи матеріали своїх історичних розвідок, зокрібно в одному з недатованих листів він згадує про свій реферат з історії, який він мав намір йому надіслати.

Книгознавчий та бібліотекознавчий аспект діяльності В.Б. Антоновича відображають його листи до Б.Д. Грінченка, що зберігаються в ІР НБУВ. Так, у листі від 18 вересня 1898 р. з Києва в Чернігів В.Б. Антонович повідомляв Б.Д. Грінченка, що отримав для нього книжки, а саме три з бібліографії, де кілька томів записок російського археологічного товариства, апокрифи та легенди. Автор листа запевняв, що знайде можливість передати книги в Чернігів.

В.Б. Антонович вивчав і збирав книги, в яких містилися матеріали українознавчої тематики. У листі від 16 березня 1899 р. він писав Б.Д. Грінченку: «Вельмишановний Борис Дмитрієвич! Прошу Вас прийняти вирази моєї глибокої і щирої вдячності за прислану книжку, яка складає цінний матеріал для етнографії нашого краю. Велике Вам спасибі. З привітом, зістаюсь прихильний до Вас В. Антонович».

В.Б. Антонович цікавився питаннями збереження та розвитку української мови, збираючи для цього необхідну наукову літературу. Дійсно, у своєму листі до Б.Д. Грінченка від 21 жовтня 1899 р. він повідомляє, що серед філологів зародилася ідея скласти практичну граматику української мови і для цього бажано було оголосити конкурс, а для складання програми конкурсу з української мови просить прислати йому рукопис граматики Зіньковського.

Літературознавчі зацікавлення Б.Д. Грінченка В.Б. Антонович завжди підтримував і поділяв його ідеї. У листі від 11 червня 1901 р. він повідомляє, що отримав для нього «Историю литературы» Огоновського в чотирьох томах і мав наміри передати цю книгу до особистої бібліотеки Б.Д. Грінченка.

Епістолярій відомих вчених М.І. Петрова та В.Б. Антоновича, отже, надає можливість дослідити маловідомі факти їх біографій і вивчити сфери наукових зацікавлень, що торкались історичних дисциплін, книгознавства, української мови та літератури.

Наукове видання

**Аркасівські читання:
історичні та краєзнавчі дослідження
виклики та перспективи**

Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції

Миколаїв
21-23 травня 2021 р.

Здано до набору 12.05.2021 р. Підписано до друку 15.05.2021 р. Папір офсетний. Формат 70x108¹/₁₆. Гарнітура «Cambria». Друк лазерний. Ум.-друк. арк. 9,15. Наклад 100 прим.

Віддруковано з готового оригінал-макету
на власному обладнанні Науково-дослідницького центру
"Лукомор'є" «Державного підприємства «Науково-дослідний центр
"Охоронна археологічна служба України»»
Інституту археології НАН України